

FOLIA HISTORICA

XXIII – I.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 2002

FOLIA HISTORICA

XXIII. kötet

2002

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

I. kötet

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

I. kötet

Főszerkesztő:
Kovács Tibor

Szerkesztő:
Kiss Erika

Szerkesztőbizottság:
Gerelyes Ibolya
Ihász István
Körmöczy Katalin
Pallos Lajos
Stemlerné Balog Ilona
Szikossy Ferenc
Tamás Edit

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap anyagi támogatásával jelent meg.

© Magyar Nemzeti Múzeum, 2002

ISSN 0133 6622

Felelős kiadó: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója
Készült az MNM Nyomdájában, 24,5 (A/5) iv terjedelemben, 600 példányban
Felelős vezető: Berkes Miklósné
Szedés-tördelés: Kovács Gy. Lászlóné

TARTALOM

Folia Historica 2002

I. kötet

A Magyar Nemzeti Múzeum alapító okirata	5
<i>Kovács Tibor</i> : Bevezető szavak egy Pulszky kiállításához	13
<i>Tibor Kovács</i> : Einführende Worte für eine Pulszky-Ausstellung – Wien 1999	15
Főigazgatók	19

I. Tanulmányok

<i>Basics Beatrix</i> : Tervsorozat a Magyar Nemzeti Múzeum épületének első bővítéséhez	35
<i>Körmöczy Katalin</i> : Országgyűlések a Magyar Nemzeti Múzeum épületében	41
<i>Baják László</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum égése 1956-ban	55
<i>Ridovics Anna</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum habán kerámiái a 17–18. században	67
<i>Orgona Angelika</i> : Domborműves öntányérok a Magyar Nemzeti Múzeumban	89
<i>Tomka Gábor</i> : Adatok a szendrői kora újkori erődítések építés- és hadtörténetéhez	99
<i>Kreutz Andrea</i> : A Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményének két Justus Lipsius-kolligátuma	127
<i>Papp Júlia</i> : „Ob Hungariam pacis et belli artibus illustratam”	145
<i>Tompos Lilla</i> : A magyar királyi Szent István rendi ornátus magyarországi története és emlékei	171

II. kötet

<i>Szoleczky Emese</i> : A huszti vár ábrázolás-történetéhez	5
<i>L. Baji Ételka</i> : A magyar fotográfia története a XIX. században	55
<i>Balajthy Katalin</i> : Egy magyar értelmiségi román földön	61
<i>Makai Ágnes</i> : Horthy Miklós kitüntetései a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában	87
<i>Sedlmayr Krisztina</i> : Életmód és enteriőr Kosztolányi Dezső Pacsirta című regényében	105
<i>Peterdi Vera</i> : Egy polgáresalád élete és otthona a Belvárosban és az arisztokrata negyedben a két háború között	117
<i>Balahó Zoltán–Gál Vilmos</i> : A pozsonyi hídfő története	179
<i>Baják László</i> : Az „Élünk” története	201

A Magyar Nemzeti Múzeum alapító okirata

„Mi Második Ferenc Istennek kegyelméből mindenkor felséges választott római császár, Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia stb. apostoli királya, Ausztria főhercege Burgundia és Lotharingia hercege, Etruria nagyhercege, Erdély nagyfejedelme, Milánó, Mantua, Párma stb. hercege, Habsburg, Flandria, Tirol stb. grófja a jelen irat tartalmával emlékezetül adjuk, jelezve mindazoknak, akiket illet, hogy a mi őszintén kedvelt hívünk, tekintetes és nagyságos Sárvár-Felsővidéki Széchényi Ferenc gróf a nápolyi királyi jeles Szent Január-rendjének lovagja, kamarásunk és valóságos titkos államtanácsosunk, Magyarországon a mi királyi kamarásaink mestere, Somogy megye főispánja, valamint Hétszemélyes Táblánk ülnöke az alulírt folyó év nov. 25. napján főhercegi városunkban, Bécsben, Ausztriában kiváló kedvelt hívünk, Lányi József, Szt. István apostoli király jeles rendje kis keresztjének lovagja, udvari tanácsosunk és Kir. Magyar Udvari Kancelláriánknál előadónk, mint általunk erre nézve különlegesen kiküldött személy előtt, Magyarországon használatára szentelt és szolgáló saját könyvtáráról és ehhez tartozó egyéb gyűjteményeiről határozott adományozó nyilatkozatot tett s ezt pecsétjével és aláírásával megerősítette s megőrzés végett a mi Magyar Udvari Kancelláriánk levéltárába benyújtotta, esedezvéen, hogy mi erre nézve királyi jóváhagyásunkat kegyesen megadni és neki a grófnak hiteles oklevélben kiadni kegyeskedjünk, mely adományozó nyilatkozatnak szövege pedig ezen módon következik:

Miután ő cs. kir. apostoli felsége legalázatosabb kéréssem tekintetében, hogy ezt a részben nyomtatott, részben kézíratos művekből álló könyvtárt, valamint pénzérték, földrajzi térképek, képek s végül a magyar történelmet bármilyen szempontból érintő, vagy czekkel kapcsolatban álló címerek gyűjteményeit, melyeket több év során sok fáradsággal, gonddal és jelentős kiadásokba merülve szereztem meg a drága hazának, melynek ölében mindezek összeszedésére alkalmat és módot találtam, és a közhaszonnak, melyre mindig törekedtem és törekszem, szentelhessem, nemcsak kegyesen meghallgatni méltóztatott, hanem a folyamodványomban előterjesztett feltételeimet igen jóindulatúan elfogadva különösképpen megengedte, hogy ennek a könyvtárnak örét (egy) írnokkal és szolgálóval a Kir. Egyetem [pénz]alapjából a Kir. Helytartótanács által tervezett járandósággal ellátva, életem folyamán kinevezhessem; ezért én előbb említett tudományos felszerelésemet, mely egy részben már nyomtatott katalógusban van felsorolva, más részben pedig a Kir. Egyetem által kiküldendő egyének közreműködésével elkészítendő átadási lajstromban mutatókkal lesz körülírva, édes hazámnak és a közösségnek hasznára és javára mindörökre és visszavonhatatlanul adományozom, átadom és átruházom, az említett, tudományos felszerelésre nézve semmi jogot, vagy semmi jogigényt magamnak és utódaimnak fönn nem tartva, mégis az Ő legszentebb felsége által, mint föntebb említve volt, már egyébként kegyesen elfogadott és jóváhagyott következő feltételek alatt:

1. Hogy jogom legyen e gyűjteményeket, amíg élek, saját költséggemmel növelni és e tekintetben, amint lehetséges lesz, tökéletes állapotba hozni.

2. Ezen kívül legyen szabad nekem minden művet, amely [a könyvtárhoz] újként hozzájárul, évente 1000 példányban kiadandó nyomtatott supplementumok útján saját költséggemmel közzétenni. Egyébként pedig, minthogy a szerzők az egyes új kiadású művekből egy példányt a Kir. [Egyetem]i Könyvtárnak kötelesek átadni, az is, aki majd e Királyi Könyvtár öre lesz, köteles legyen az ilyen új kiadású művek példányait velem közölni, hogy ezek is a

kinyomtatott katalógusba beillesztessenek; éspedig abból a célból, hogy ekképp a katalógus nemcsak a régi művek szaporulatával melyeknek megszerzésére én kész leszek minden fáradságot és költséget áldozni, hanem még azon művekkel is növekedne melyek újonnan nyomattak ki (melyekből maguk a művek szerzői ezután mindig ezen Országos Könyvtárnak is egyes példányt kell hogy küldjenek) a teljesség állapotába kerüljön.

3. Ez az intézmény pedig most egyenesen ő kir. Hercegségétől, az ország nádor urától, a jövőendő időkben pedig (melyeket Isten hosszú évek sorára tartson vissza) a mindenkori nádori tisztségtől, e méltóság üresedése esetén pedig a Magyar Kir. Helytartótanáctól függjön, hogy így ennek az intézménynek ne csak nagyobb megbecsülés és fejlődés biztosításáért, hanem öfelsége kegyes tetszése szerint úgy is rendeztessék be, hogy a kitűzött célnak megfelelő közhasználatra megerősödjék.

4. Ámbár az országnak e Múzeuma számára legalkalmasabb hely maga a pesti Királyi Könyvtár épülete, mégis ezek a gyűjtemények, amelyeket a hazának szenteltek, azokkal, amelyek a Kir. Egyetem Könyvtárában ténylegesen léteznek, soha ne kevertessenek össze s ne egyesíttessenek hogy így, ha a tudomány egyetemet Pestről valamely más helyre áttenni határoznék el, ez az Országos Múzeum mindig ugyanazon a helyen maradjon, ahol az irányító országos kormány szerv székhelyét tartja.

5. Hogy pedig őseim király és haza iránti különleges buzgóságának még most is fényes és élő példái, melyek engem is arra ösztönöztek, hogy az ő nyomdokokon kitarssak, úgy utódaimat is őseik utánzására serkentsék, ezen Országos Könyvtár palotájában keresztnevem elhagyásával a következő felirat helyeztessék el: A gróf Széchényi-család magyar könyvtára II. Ferenc császári felségének, Magyarország királyának, József ausztriai főherceg nádornak idejében, 1802-ben a hazának szentelve.

6. E Nemzeti Múzeum örének hivatalában előforduló üresedés esetére magam és egyenes, ezek hiányában pedig oldalági leszármazóimnak jogot és lehetőséget tartok fenn, hogy mind én, mind említett leszármazóim, azok ti. akik a felmerült üresedés alkalmával a legmagasabb tisztséget fogják az országban betölteni, vagy már olyant viseltek az ör hivatalára, valamint mostmár a legkegyesebb királyi jóváhagyás birtokában az írnok, szolga és egyben fűtő állásának betöltésére három alkalmas katolikus vallású férfit, elsősorban pedig azokat, akik gyermekeim, vagy leszármazóim gyermekeinek nevelésében családom körül jeles érdemeket szereztek, legyenek ezek akár egyháziak, akár világiak jelölhessük és legmagasabb királyi kinevezésre felterjeszthessük. Ha pedig az efféle felmerült üresedés idején egyenes vagy oldalági leszármazóim közül senki sem állna közszolgálatban, vagy már előbb nem viselt volna közhivatalt, erre az esetre az őri, írnyi és fűtői állásra jelölésben a jogot osztatlanul egyedül az igazgató országos kormányzókra akarom ruházni a kifejezett megszorítással azonban, hogy még ebben az esetben is a jelölés során azokat vegyék különös számításba, akik leszármazóim nevelésével foglalkoztak vagy foglalkoznak.

7. Noha az általam kedves hazám használatára bocsátott gyűjtemények egyébként mindig azon a helyen őrzendők meg, ahol maga az igazgató országos kormány székhelye lesz, ennek a Nemzeti Múzeumnak a jövőben bár az Egyetemi Könyvtár felügyelete alatt mindig saját őre, írnyoka, fűtője kell, hogy legyen, és soha ugyanaz (a személy) az Egyetemi Könyvtárnak és ennek az Országos Múzeumnak őre nem lehet. Egyébként ugyanez az ör az általam felségfolyamodványomban kifejtett és Ő legszentebb felsége által kegyesen jóváhagyott okokból, a legmagasabb hozzájárulás alapján kiutalandó fizetését a Kir. Magyar Egyetemnek [pénz]alapjából fogja felvenni. Megtiszteltetésnek és örömmel tartom, hogy mindezt kedves hazám hasznára önként és jóakarattalag hagyományozhatom, kérvén, hogy e nyilatkozatom és adománylevelem a magas Magyar Kir. Udvari Kancellária irattárába helyeztessék, és ugyanaz magam és utódaim tájékoztatására és biztonságára kettős példányban királyi hoz-

zájарulás és kiváltságlevél formájában állítassék ki, melynek egyik példánya a többször említett Nemzeti Könyvtárban, másika pedig az én levéltáramban fog elhelyeztetni.

Kelt Bécsben, 1802. november 25-én

Gróf Széchényi Ferenc sk.

Mi azért a Felségünk elé fentebb ekképpen előterjesztett legalázatosabb könyörgést kegyesen meghallgatva és elfogadva, az előzetesen benyújtott, hitelesen kiállított ajándékozó nyilatkozatot kegyesen megerősítve, és arra királyi jóváhagyásunkat megadva, ugyanazt jelen iratunkba szóról-szóra, bárminemű kihagyás és hozzátétel nélkül beillesztve és beírva, mint amely országunk jövőendő biztosítékaként is szükséges – ugyanazon Széchényi Ferencnek titkos pecsétünk alatt, melyet mind Magyarország apostoli királya használunk, jónak látunk kiadni és engedélyeztetni.

Kelt főhercegi városunkban, Bécsben, Ausztriában, november hó 26. Napján az Úr 1802. Esztendejében, római, magyar- és csehországi és egyéb uralmunk 11. Évében.

Ferenc sk

Gróf Pálffy Károly sk. Szlávy Pál sk.

Feljegyezve az I. osztályú királyi könyvben, melyről e bizonylat kiadatik.

Jászvitz Lajos sk.
udv.titkár és levéltári
Igazgató által”

Nos Franciscus Secundus Dei Gratia Electus Romanorum Imperator, Semper Augustus, Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, et Slavoniae etc. Rex Apostolicus; Archidux Austriae; Dux Burgundiae, et Lotharingiae; Magnus dux Hetruriae; Magnus Princeps Transylvaniae; Dux Mediolani, Mantuae, Parmae etc. Comes Habsburgi, Flandriae, Tyrolis etc. etc.

Memoriae commendamus tenore Praesentium significantes quibus expedit Universis. Quod fidelis noster nobis sincere Dilectus Spectabilis ac Magnificus Comes Franciscus Szécsényi de Sárvári-Felső-Vidék I. Ordinis Regio Neapolitani Sancti Janurii Eques, Camerarius et actualis noster intimus Status Consilarius, per Regnum nostrum Hungariae Cubiculariorum nostrorum Regalium Magister, Comitatus Simeghiensis supremus Comes, nec non Tabulae nostrae Setemviralis Assessor Die vigesima quinta Novembris anni labentis infrascripti in Archiducali Civitate nostra Vienna Austriae certam super consecrata coram fidei nostro nobis dilecto Egregio Josepho Lányi, I. Ordinis Sancti Stephani Regis Apostolici Parvae Crucis Equite, Consiliario nostro Aulico, et ad Cancellariam nostram Regiam Hungarico-Aulicam Referendario, qua per Nos specialiter eatenus exmisso, pro Usu Regni nostri Hungariae deserviente propria sua Bibliotheca, reliquisque eo spectantibus Collectionibus, celebraverit, Sigilloque et Subscriptione sua roboraverit, ac sine Repositionis ad Archivum Cancellariae nostrae Hungarico Aulicae exhibuerit Donacionalem fassionem; supplicando, quatenus Nos desuper Consensum nostrum Regium elementer elargiri, Eidemque Comiti in authentico Documento extradare dinaremur; Cuius quidem Donationalis fassionis Tenor sequitur in hunc modum:

Postquam Sua Caesareo Regia Apostolica Majestas erga humillimas meas preces non tantum elementer admittere, ut Bibliothecam partim ex impressis, partim e manuscriptis Operibus consistentem, Collectiones item Nummorum, Mapparum geographicarum, Iconumque, atque Insignium, Res Hungaricas quocumque demum sub respectu concernentium, aut cum his nexum habentium, quas plurium Annorum decursu multis curis sollicitudine, et profusis notabilibus impensis comparaveram, carae Patriae, in cuius sinu occasionem et modum omnia haec conquirendi nactus sum, ac publicae Utilitati, quam semper anhelavi, anheloque consecrare possim; verum etiam propositas per me in supplice meo Libello Conditions benignissime acceptando specialiter indulgere dignata sit, ut Custodem hujus Bibliothecae cum Cancellista et famulo e fundo Universitatis Regiae projectato per Consilium Regium Locumtenentiale Salario providendos, vita mea durante denominare valeam; Hinc ego praeattactam suppellectilem meam Litterariam parte quidem ex aliqua impresso iam Cathalogo provisam; alia vero sui parte Indicibus in Instrumento Resinatorio cum interventu exmittendorum Regiae Universitatis Individuorum conficiendo circumscribendam carae meae Patriae et publicae Utilitati ac Commodo in perpetuum atque irrevocabiliter dono, trado ac resigno, nullum Jus, nullamve Juris Proprietatem in dictam suppellectilem Litterariam mihi, Successoribusque meis reservando; sequentibus nihilominus per Suam Majestatem Sacratissimam uti supra attactum est, jam alioqui elementer acceptatis et ratihabitis sub Conditionibus:

Primo ut mihi integrum sit, Collectiones has, donec vixero propriis impensis augere, et pro eo ac licuerit ad perfectum Statum perducere;

Secundo, liberum ad haec mihi sit opmnia Opera, quae nova accessissent quotannis per impressa in mille Exemplaribus edenda Supplementa, propriis meis sumptibus divulgare. Et cum alioqui Auctores e singulo neo edito opere unum Exemplar Regiae Bibliothecae transmittere obligentur, is etiam qui Bibliothecae hujus Regiae Custos futurus est, obstrictus sit, idmodi neo editorum Operum Exemplaria quo haec etiam impresso Cathalogo inserantur, mecum communicare, idque eo fine, ut hoc pacto Cathalogus non tantum Accessione

veterum Operum, in quorum Comparationem ego omne studium, et impensas conferre satagam, verum etiam iis Operibus, quae nova Typis vulgata fuerint (e quibus ipsi operum Auctores deinceps semper huic etiam Bibliothecae Regni unum Exemplar mittere debeant) auctus ad plenam perducatur Consistentiam.

Tertio, Insitutum isthoc nunc quidem directe a Sua Regia Serenitate Archiduce Domino Regni Palatino, in futura autem Tempora (quae Deus in longam Annorum seriem remove velit) a temporaneo Palatinali Officio, vacante autem hac Dignitate, a Regio Locumententiali Consilio Hungarico pendeat, ut ita Instituto huic non tantum major existimatio ac Progressus consiletur, verum id ipsum ea etiam ratione instruat, ut pro eo, ac Majestati Suae Sacratissimae benigne visum fuerit, in communem, qui praestituto fini respondeat usum constabiliatur.

Quarto, licet aptissimus Musaeo huic Regni locus, ipsum Regiae Universitatis Bibliothecae Pestiensis Aedificium esset; hae nihilominus, quas Patriae consecro Collectiones, cum iis, quae in Regia Bibliotheca Universitatis actu prostant nunquam commisceantur, aut uniantur: ut adeo, si Scientiarum Universitatem Pestino alium aliquem in Locum transferri contingeret, Musaeum isthoc Regni eo semper in Loco consistere debeat ubi ipsum Dirigens Dicasterium Regni Sedem obtinuerit.

Quinto, clara ac viva etiam num majorum meorum singularis in regem et Patriam studii exempla quemadmodum me etiam ut eorum vestigiis insisterem excitarunt, ita ut posterius etiam mei ad Imitationem Antenatorum suorum incitentur sequens Inscriptio in Palatio Bibliothecae hujus Regni, exmisso baptismali meo nomine affigatur: Francisco II. Caesare Augusto Hungariae Rege Josepho Archiduce Domino Austriae Prorege Bibliotheca Hungarica Familiae Comitum Szécsényi Patriae Sacrata Anno MDCCCII.

Sexto, ad Casum enasiturae Officii Custodis nationalis hujus Musaei vacantiae mihi, meisque directis in horum autem Defectu collateralibus etiam Descendentibus Jus et Facultatem reservo, ut et ego, et dicti mei Descendentes, illi videlicet, qui occasione enatae Vacantiae maximum in Regno munus obibunt, aut jam gesserunt, pro Officio Custodis et accedente jam elementissimo Regio Annutu Cancellistae etiam at famuli ac una Calefactoris tres obeundo huic munio aptos viros catholicae Religionis, potissimum autem eos, qui in educandis Prolibus meis aut Descendentium meorum de familia mea insigniter meriti essent sive hi Ecclesiastici, sive Saeculares fuerint, candidare, et altissimae Denominationi Regiae substernere possim, meique supradicti valeant. Quodsi autem tempore enate idmodi Vacantiae nullus meorum directorum aut collateralium Descendentium in publico Servitio constitueretur, aut jam prius publicum Officium gessisset, eum in Casum Jus Individua pro Custodis, Cancellistae et Calefactoris Officio candidandi soli Dirigenti Regni Dicasterio delatum volo, ea tamen expressa cum Cautela, ut in Candidatione hoc etiam in Casu praecipua eorum habeatur Ratio, qui educandis Descendentibus meis se impenderent, aut impendissent.

Septimo, cum translatae per me in carae meae Patriae usum Collectiones alioqui semper eo in Loco asservandae sint, ubi ipsum Dirigens Regni Dicasterium residebit, nationale hoc Musaeum proprium semper Custodem, Cancellistam, et Calefactorem sub Inspectione tamen Bibliothecarii Universitatis futurum habere debet, neque unquam unus idemque Custos Bibliothecae Universitatis, et hujus Musaei Regni esse poterit. Caeterum idem hic Custos e Rationibus per me in supplice meo Libello deductis, et per Majestatem Suam Sacratissimam elementer probatis, Salarium suum altissimo Nutu ejectandum, ex Universitatis Regiae hungaricae fundo percipiet. Atque haec sunt, quae in carae mihi Patriae Emolumentum sponte ac benivole conferre me posse, honori et Solatio mihi duco, petendo: ut hae meae fassionales, et Donationis Litterae Tabulario excelsae Cancellariae Regiae Hungarico Aulicae inferantur, caedemque pro mei, meorumque Successorum Directione ac Securitate duplici in Exemplo in

forma Consensualium Regiarum ac Privilegii, cujus Exemplar unum in sepefata Bibliotheca Nationali, aliud vero in Archivo meo reponetur, expediantur.

Dabam Viennae 25a Novembris 1802.

Comes Franciscus Szécsényi m. p.
(L.S.)

Nos itaque humillima supplicatione nostrae, quo suprafacta Majestati benigne exaudita, et admissa, praecinsertam Donationalem fassionem authentice celebratam benigne confirmando, eidemque Consensum nostrum regium elargiendo, eandem praesentibus Litteris nostris de Verbo ad Verbum sine Diminutione et Augmento aliquali insertam et inscriptam, Eidem Comiti Franciscio Szécsényi, et Ipsius Regni nostri futura pro Cautela necessariam sub secreto Sigillo nostro, quo ut Rex Hungariae Apostolicus utimur extradandam duximus, et concedendam.

Datum in Archiducali Civitate nostra Vienna Austriae Die vigesima sexta Mensis Novembris Anno Domini millesimo octingentesimo secundo; Regnorum nostrorum Romani, Hungariae item Bohemiae et reliquorum Anno undecimo.

Franciscus m. p.

Comes Carolus Pálffy m. p. Paulus Szlávy m. p.

Protocollatum in Libro Regio lae Classis, quod testatum redditur per Secretarium Aulicum et Archivi Directorem

Ludovicum de Jászvitz m. p.

Kovács Tibor

Bevezető szavak egy Pulszky kiállításához*

Két évvel ezelőtt, halálának centenáriumán, több helyütt, többféleképpen, méltón megemlékeztünk Puszky Ferencről. Összinté örömünkre szolgál, hogy – némileg átalakítva – most itt Bécsben tekinthető meg az akkor készült emlékkiállítás. Abban a városban, amely ma is Európa egyik szellemi központja, s abban az országban, amellyel összefonódik nemzeti történelmünk megannyi nehéz állomása, ám sok-sok eredményes folyamata és emlékezetes mozzanata.

Itt állva, a múlt századi emlékek közelében, joggal tehető fel a kérdés: a mából visszatekintve, mit tisztelünk Pulszkyban, mit értékelünk igazán sokszínű tevékenységében?

- Vajon azt, hogy intelligens polihisztor lett abban az évszázadban, amikor még azzá lehetett valaki, kellő műveltséggel, megfelelő családi háttérrel és igazi ambícióval?
- Azt-e, hogy műgyűjtőként, publicistaként, s kiváltképpen tudósként európai műveltségre és kapcsolatrendszerre tett szert, s ami fontos: ezt kamatoztatni tudta politikai és muzeológiai tevékenységében egyaránt?
- Esetleg azt, hogy szakkörökben Európa-szerte máig számon tartják legismertebb régészeti munkáját, a Rézkor Magyarországon című monográfiát.

És még hosszan lehetne folytatni a kérdések – pontosabban mondva: a költői kérdések – sorát. Tudjuk, az imént megfogalmazottak egészéből áll össze a teljes életmű, egy sokoldalú tevékenység keresztmetszete, s valójában maga Pulszky Ferenc, az egyéniség. Vagy csak az a képe, amit a 20. század végén róla alkotunk? Mint annyi más diszciplína, a művelődéstörténet művelőinek is elsődendő feladata, a mozaikszemekben, azaz: a személyekben és alkotásaikban megtestesülő történelmi valóság hiteles megjelenítése. Egyszerűbben mondva: a történelmi személyiség (ma már tudjuk, Pulszky az volt) és a róla később alkotott kép teljes fedésbe hozása. Ez az utókor, valójában az utókor tudós elméinek etikailag egyszerűen megfogalmazható, a valóságban viszont olykor csak hittel és elkötelezettséggel kimunkált feladata. Már csak azért is, megvalósítása nemcsak az arra alkalmas személyek hozzáállásának, hanem a mindenkorai társadalmi és politikai viszonyoknak is függvénye. Jól ismerve jelen kiállítást mondhatom, alkotói e szép és érdekes feladatot – most már bármiféle korlátozás nélkül – maradéktalanul, igényesen megoldották.

Pulszkyt akár nevezhetjük a 19. század „neoreneszánsz” politikus-tudósának is: jogtudományt tanult, majd bölcsészdoktor lett; első antik témájú dolgozatát 18 éves korában írta, és már 20 évesen a római Instituto di Corrispondenza Archaeologica tagjává választották, nem sokkal később pedig, 1838-ban, az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagja lett. Nagybátyjával, Fejérváry Gáborral – a híres műgyűjtővel – fél Európát bejárva szerezte igazi múzeumi ismereteit, s került emberi és szakmai közelségbe az antik világ emlékeivel. A reformkori mozgalmak, a polgári forradalmak aktív részvevőjeként emigrációba kényszerül, ahol politikai tevékenysége mellett elmélyíti a gyűjteményekhez, múzeumokhoz kötődő tudományos ismereteit.

Az osztrák–magyar kiegyezést követően, 1868-ban, egy világot látott, több nyelven beszélő, nagy műveltségű Pulszky tért haza. Széles körű kapcsolatokkal rendelkezik Európa

* A Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 200. évfordulója tiszteletére adjuk közre ezt az írást, ami intezményünk egykori főigazgatója (1869–1894), Pulszky Ferenc emlékére készült kiállítás Bécsben elhangzott megnyitó beszéde.

több országában és hasonlólt épít ki rövid idő alatt Magyarországon is. Hogy mit ért el Pulszky Ferenc szakmai pályafutása során, mintegy illusztrációként idézem kivonatolva Szinyei József életrajzíró 1906-ban megjelent művének egyik felsorolását: „... alelnöke lett a Magyar Tudományos Akadémiának, melynek értékes könyv- és kéziratgyűjteményt adományozott; elnöke lett a képzőművészeti társaságnak, melyet egésze újra szervezett; ... Minden tudományos, közművelődési, művészeti társulatnak tagja, munkása lett ... másodelnöke a történelmi társaságnak, elnöke a képzőművészeti tanácsnak, a régészeti társulatnak; alapítója, pártfogója lett az összes jótékonyági egyletnek ... több külföldi tudományos intézet és társulat tiszteletbeli tagjai közé sorozta.”

Mindezt a magam szavaival összegezve: ha nem is teljes a lista, idősebb korára Pulszky neveltetésének és intelligenciájának, politikai és emberi alkalmazkodó éppességének köszönhetően olyan társadalmi rangot vívott ki magának, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként (1869–1894 között), tudósként, de bizonyos határig politikusként is, minden elérhetett.

Most persze joggal kérdezheti bárki: maga a kiállítás, s nem különben e rövid bevezetés fő célja az lenne, hogy példaként állítsa a jelennek Pulszky életművét? Aligha, és egy kicsit mégis. Csupán annyira, amennyire az emberi habitus, a cselekedetek célszerűsége és tisztasága túlmutat (túlmutatthat) téren és időn, és megmarad (megmaradhat) belőle egy gyémántszezszerű érték – akár a távoli jövőnek is.

Egy késői méltatója, Halász Zoltán írta Pulszkyról: „A szabadkőműves, a deista Pulszky Ferenc, aki síkra száll a polgári házasságért, a zsidók emancipációjáért s más reformokért, igencsak szálka a jobboldal szemében, fokozza azt a nagy vonzerőt, amit a „Pulszky-szalón” a művészekre, írókra, tudósokra, de politikusokra és bankárookra is gyakorol. A társasági életben rangot jelent bejáratosnak lenni Puszkýékhoz.”

Az idézetet utóbbi soraiért emeltem ki. A Puszký-szalón fogalom volt, a korabeli Budapest egyik intellektuális találkozóhelye. Kiállításunk segítségével Önök, első látogatókként, beléphetnek ebbe – a ma már képletes – szalónba. A Liber Antiquitatis néhány lapja és a Varsányi-féle rajzok révén képet alkothatnak a Fejérváry–Pulszky gyűjteményről. Metszetek, festmények, idézetek segítségével megismerhetik Pulszky (pontosabban: a Pulszkyak) emberi és tárgyi környezetét is. Hiszem, találnak olyan kapcsolódási pontokat, hogy a mából vissza tudjanak lépni a 19. századba, bele tudják élni magukat annak sok küzdelmet hozó, első évtizedeibe, s utolsó negyedszázadába is, a dualizmus korába, amikor a monarchia – itt talán így is mondhatom: egykor kicsit közös hazánk – Európa egyik hatalmi tényezője volt.

nedgék meg, hogy mondandómat Pulszky egyik kortársa, a kiváló író, Mikszáth Kálmán soraival zárjam: „Az öreg Pulszky nélkül nincs semmi. Ha dolgozni kell, Pulszky Ferencet rántják elő, ha mulatni kell, akkor is Pulszky Ferenc válik be legjobban; ahova okos ember kell, ott van az öreg Pulszky, ahova ravasz diplomata szükséges, azt is elvégzi az öreg; ahol tudomány kívántatik, az mind az öreg dolga; ha valaki egy ócska eserepet talál a szántóföldjén azt is Pulszkyval nézeti meg előbb, és csak aztán adja oda a gyerekeknek játszani. Akiknek valami gondolata van, az mind Óhoz siet konzultálni, s az is, akinek semmi gondolata nincs... Egy napig sem tudnánk megenni nélküle.

Tibor Kovács

Einführende Worte für eine Pulszky-Ausstellung – Wien 1999*

Zwei Jahre zuvor haben wir anlässlich des Zentenariums des Todes von Ferenc Pulszky sein Andenken an mehreren Orten und in unterschiedlicher Form würdig gefeiert. Es ist mir eine echte Freude, daß wir die damals veranstaltete Gedächtnisausstellung – in etwas umgestalteter Form – jetzt hier in Wien betrachten können, in jener Stadt, die auch heute eines der geistigen Zentren Europas ist, und in jenem Land, mit dem so viele schwere Stationen, aber eben auch sehr viele erfolgreiche Prozesse und erinnerungswürdige Momente unserer Nationalgeschichte verflochten sind.

Stehen wir nun hier, so nahe bei den Erinnerungen des vergangenen Jahrhunderts, können wir leicht die Frage aufwerfen: Was ehren wir in Pulszky, wenn wir aus dem Heute zurückblicken, was an seiner vielfältigen Tätigkeit hat für uns wirklich hohen Wert?

Daß er ein intelligenter Polyhistor wurde, in jenem Jahrhundert, als man mit der nötigen Bildung, entsprechendem familiären Rückhalt und echter Ambition so etwas noch werden konnte?

Daß er sich als Kunstsammler, Publizist und vor allem als Gelehrter europäische Bildung und ein ebensolches Beziehungssystem erarbeitete und – das ist das Wichtige – diese in seiner politischen wie auch Museologentätigkeit nutzbar machen konnte?

Oder vielleicht, daß man sich in den Fachkreisen ganz Europas noch heute auf sein bekanntestes archäologisches Werk, auf die Monographie „Die Kupferzeit in Ungarn“ beruft?

Man könnte die Reihe dieser Fragen – genauer gesagt, rhetorischen Fragen – noch lange fortsetzen. Wir wissen: Aus der Gesamtheit dessen, was in diesen Fragen formuliert wurde, setzt sich sein ganzes Lebenswerk, der Querschnitt einer vielseitigen Tätigkeit und tatsächlich Ferenc Pulszky, die Persönlichkeit, zusammen. Oder ist dies nur das Bild, das wir uns am Ende des 20. Jahrhunderts von ihm machen? Wie in so vielen anderen Disziplinen ist es auch die erstrangige Aufgabe der Vertreter der Kulturgeschichte, die historische Wirklichkeit, die sich in Mosaiksteinchen – also in den Personen und ihren Werken – verkörpert, authentisch aufscheinen zu lassen. Einfacher ausgedrückt: die historische Persönlichkeit (und heute wissen wir bereits, Pulszky war eine solche) und das von ihr später geschaffene Bild völlig in Einklang zu bringen. Das ist die Aufgabe der Nachwelt, ja eigentlich die ethisch leicht zu formulierende, in Wirklichkeit aber manchmal nur mit Glauben und persönlichem Einsatz erarbeitete Aufgabe gelehrter Geister der Nachwelt. Schon deshalb, weil selbst dann, wenn der Anspruch auf ein objektives Bild auch eindeutig ist, seine Verwirklichung nicht nur davon abhängt, wie sich die dafür geeigneten Personen dazu stellen, sondern auch von den jeweiligen gesellschaftlichen und politischen Verhältnissen. Da ich die gegenwärtige Ausstellung gut kenne, darf ich sagen, daß ihre Schöpfer diese schöne und interessante Aufgabe – nimmeh ohne irgendwelche Einschränkungen – restlos und auf hohem Niveau gelöst haben.

Pulszky könnten wir sogar eine „Neorenaissance“-Politiker und -Gelehrten des 19. Jahrhunderts nennen: Er hat Rechtswissenschaft studiert und wurde dann Doktor der Philosophie; seine erste Arbeit über ein antikes Thema schrieb er mit 18 Jahren, und schon als 20jähriger wurde er zum Mitglied des Instituto di Corrispondenza Archaeologica in Rom

* Im 200 jähriges Jubiläumsjahr widmen wir diese Schrift dem Andenken von Ferenc Pulszky, der zwischen 1869 und 1864 der Direktor des Instituts war.

gewählt. Und nicht viel später, 1838, wurde er Korrespondierendes Mitglied der 1825 gegründeten Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Auf Reisen mit seinem Onkel Gábor Fejérváry (dem berühmten Kunstsammler) in halb Europa erwarb er sich seine wahren Museumskenntnisse und kam den Denkmälern der antiken Welt menschlich und fachlich nahe. Als aktiver Teilnehmer an den Bewegungen des Vormärz und den bürgerlichen Revolutionen wird er zur Emigration gezwungen, wo er neben seiner politischen Tätigkeit die wissenschaftlichen Kenntnisse über Sammlungen und Museen vertieft.

Nach dem österreich-ungarischen Ausgleich kehrte 1868 ein weltbereiter, mehrere Sprachen beherrschender und hochgebildeter Pulszky in die Heimat zurück. Er besitzt breitgefächerte Beziehungen in mehreren Ländern Europas und schafft sich ähnliche binnen kurzer Zeit auch in Ungarn. Was Ferenc Pulszky alles im Laufe seiner fachlichen Laufbahn erreicht hat, dazu möchte ich gleichsam als Illustration eine Aufzählung aus dem 1906 erschienenen Werk des Biographen József Szinnyei in Auszügen zitieren: „... Er wurde Vizepräsident der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, der er eine wertvolle Bücher- und Handschriftensammlung schenkte; er wurde Präsident der Gesellschaft für Bildende Künste, die er völlig neu organisierte; ... Er wurde Mitglied und Mitarbeiter in allen wissenschaftlichen, öffentlichen Bildungs- und Kunstvereinigungen ... er wurde Vizepräsident der historischen Gesellschaft, Präsident des Rates für Bildende Künste und der archäologischen Gesellschaft; er war Gründer und Förderer sämtlicher Wohlfahrtsvereine ... mehrere ausländische wissenschaftliche Institute und Gesellschaften nahmen ihn unter ihre Ehrenmitglieder auf.“

All das fasse ich nun mit meinen eigenen Worten zusammen: Wenn die Liste auch nicht vollständig ist, hat Pulszky im fortgeschrittenen Alter sich dank seiner Erziehung und Intelligenz, seiner politischen und menschlichen Anpassungsfähigkeit einen solchen gesellschaftlichen Rang erkämpft, daß er als Direktor des Ungarischen Nationalmuseums (zwischen 1869 und 1894), als Gelehrter, aber in gewissen Grenzen auch als Politiker, alles erreichen konnte.

Jetzt kann natürlich jedermann mit Recht fragen: Sollte es der Hauptzweck der Ausstellung selbst und nicht weniger dieser kurzen Einführung sein, Pulszkys Lebenswerk der Gegenwart als Vorbild zu zeigen? Wohl kaum – und doch ein bißchen. Nur soviel, um wieviel der menschliche Habitus, die Zweckgerichtetheit und Reinheit der Handlungen über Raum und Zeit hinausweisen (können) und von ihnen ein diamantartiger Wert übrigbleibt (übrigbleiben kann) – vielleicht sogar bis in eine ferne Zukunft.

Einer seiner späten Würdiger, Zoltán Halász, schrieb über Pulszky: „Der Freimaurer und Deist Ferenc Pulszky, der für die bürgerliche Eheschließung, die Emanzipation der Juden und andere Reformen kämpft, ein echter Splitter im Auge der Rechten, steigert diese große Anziehungskraft, die der ‚Pulszky-Salon‘ auf Künstler, Schriftsteller und Gelehrte, aber auch auf Politiker und Bankiers ausübt. Im gesellschaftlichen Leben bedeutet es einen Rang, zu den Pulszkys freundlich zu sein.“

Das Zitat habe ich wegen seiner letzten Zeilen gewählt. Der Pulszky-Salon war ein Begriff, ein intellektuellen-Treffpunkt im damaligen Budapest. Mit Hilfe unserer Ausstellung können Sie als erste Besucher in diesen – heute schon imaginären – Salon eintreten. Durch einige Seiten des Liber Antiquitatis und die Zeichnungen von Varsányi können Sie sich ein Bild von der Fejérváry-Pulszkyschen Sammlung machen. Mit Hilfe von Stichen, Gemälden und Zitaten vermögen Sie auch die menschliche und gegenständliche Umgebung Pulszkys (genauer: der Pulszkys) kennenzulernen. Ich glaube, Sie finden solche Beziehungspunkte, daß Sie den Schritt aus dem Heute ins 19. Jahrhundert machen können, daß Sie sich hineinversetzen können in dessen viele Kämpfe enthaltende erste Jahrzehnte, und auch in sein letztes Vierteljahrhundert, in die Zeit des Dualismus, als die Monarchie – hier darf ich

vielleicht sogar sagen: auch unsere einstige, ein klein wenig gemeinsame Heimat – ein Machtfaktor in Europa war.

Festatten Sie, daß ich mit den Worten eines Pulszkyschen Zeitgenossen, des hervorragenden Schriftstellers Kálmán Mikszáth, schließe: „Ohne den alten Pulszky geht gar nichts. Wenn gearbeitet werden muß, zerrt man Ferenc Pulszky hervor, wenn man sich vergnügen muß, dann bewährt sich Ferenc Pulszky auch am besten; wo man einen klugen Mann braucht, da ist der alte Pulszky, wo ein schlauer Diplomat nötig ist, macht der Alte auch das; wenn Wissenschaft erwünscht ist, ist alles Sache des Alten; wenn jemand einen schäbigen Tontopf auf seinem Acker findet, läßt er auch den zuerst von Pulszky besehen und gibt ihn erst dann den Kindern zum Spielen. Alle, denen ein Gedanke kommt, eilen zu ihm, ihn zu konsultieren, ebenso wie der, der keinerlei Gedanken hat. Wir könnten keinen Tag ohne ihn auskommen.“

Ich danke Ihnen herzlich für Ihre Aufmerksamkeit.

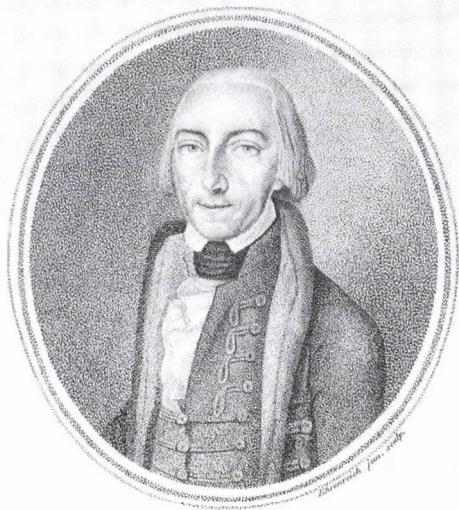
A Magyar Nemzeti Múzeum kinevezett és megbízott főigazgatói

Összeállította: Cs. Lengyel Beatrix és Gödölle Mátyás

A Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 200. évfordulóján elhelyezett emléktábla névsorát követve igyekeztünk összegyűjteni a főigazgatók ábrázolásait. Válogatásunkban szerettünk volna mindöjükről legalább egy portrét és egy tevékenységükre, szűkebb szakterületükre utaló másik képet is bemutatni. Ahol csupán egyetlen képet találnak, ott az ok: máig nem találtunk másik ábrázolást!

A MNM alapításának 200. évfordulóján elhelyezett emléktábla, Dabasi András felvétele, 2002.

Miller Jakab Ferdinánd,
Ehrenreich Ádám rézmetszete, 1810-es évek,
MNM TKCs

Haliczky Antal, Czapek Brúnó fametszete,
A Magyar Nemzeti Múzeum jelene és múltja,
Budapest, 1902, kötetből (XIX.)

Horváth István, Kubinyi Géza olajfestménye,
1850 körül, MNM TKCs

Kubinyi Ágoston, Lieder Frigyes olajfestménye, 1852, MNM TKCs

Kubinyi Ágoston,
Ludvig Angerer felvétele, albumin,
Bécs, 1869 körül, MNM TF

Pulszky Ferenc és lánya Polyxena,
Borsos József felvétele, albumin,
Pest, 1867-1868, MNM TF

A bécsi antropológiai kongresszus résztvevői aquincumi kirándulásukon, köztük Pulszky Ferenc,
Klősz György felvétele, albumin, Budapest - Aquincum, 1889. augusztus 12, MNM TF

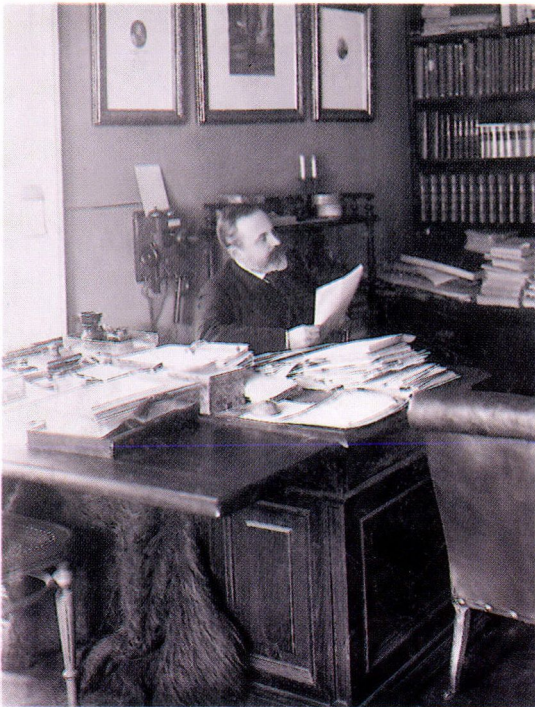
Pulszky Ferenc, Böhm József olajfestménye, 1853, MNM TKCs

Szalay Imre,
Giehsz Alfonz litográfiája, 1896, MNM TKCs

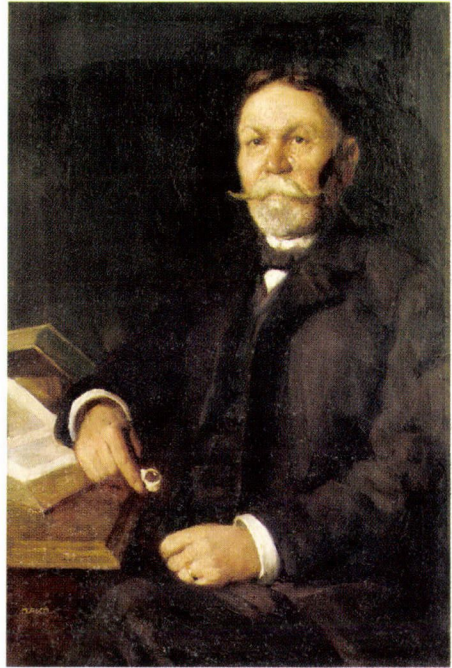

Fejérpataky László,
ismeretlen felvétele, 1910 körül, MNM TF

Szalay Imre íróasztalánál a múzeumban,
ismeretlen felvétele, celloidin, 1910 körül,
MNM TF

Horváth Géza,
„Jakó” szignójú festő olajfestménye, 1920-as évek,
Magyar Természettudományi Múzeum Állattára

Horváth Géza gyűjtőúton,
ismeretlen felvétele, 1920-as évek,
Magyar Természettudományi Múzeum
Tudománytörténeti Osztály

Hóman Bálint,
Kövesdy Géza olajfestménye, 1930 körül,
MNM TKCs

Hóman Bálint a Nemzeti Múzeum
Baráti Körének tagjaival,
ismeretlen felvétele, 1930,
MNM TF

Bátly Zsigmond,
ismeretlen felvétele, 1920-as évek, Néprajzi Múzeum

Bátly Zsigmond társaságban, ismeretlen felvétele, 1910 körül, Néprajzi Múzeum

Zichy István,
MFI felvétel, 1941, MNM TF

Fettich Nándor,
ismeretlen felvétele, 1930-as évek vége,
MNM Régészeti Adattár

Fettich Nándor és a múzeum munkatársai az ostrom idején a múzeumban,
ismeretlen felvétele, 1944-1945 fordulóján, MNM Régészeti Adattár

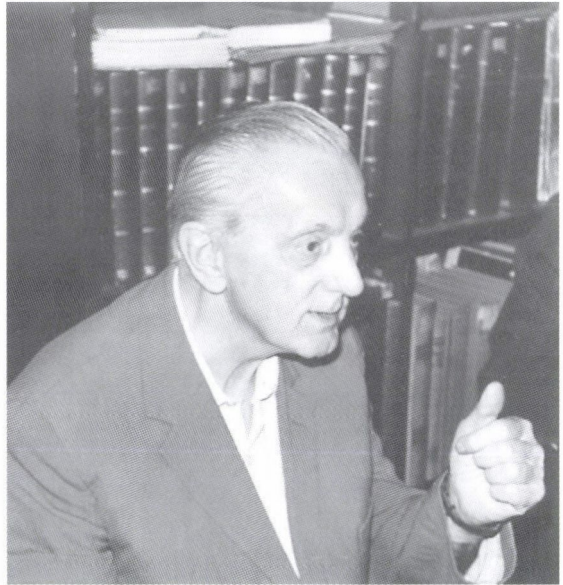
Huszár Lajos, ismeretlen felvétele, 1980 körül,
Magyar Numizmatikai Társulat

Huszár Lajos a Magyar Numizmatikai Társulat
serlegvacsoráján felolvasást tart,
ismeretlen felvétele, 1983, magántulajdon

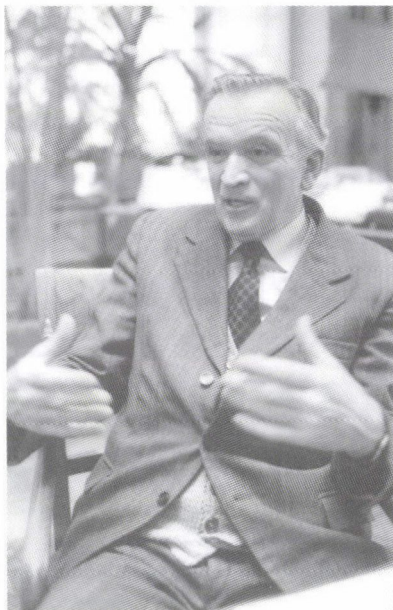
Mihalik Sándor, ismeretlen felvétele, 1968,
MNM Régészeti Adattár

Mihalik Sándor az Újkori Osztályon,
ismeretlen felvétele, 1968, MNM Régészeti Adattár

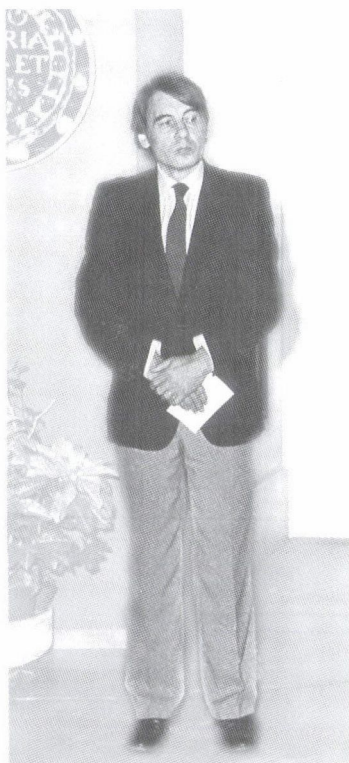
Fülep Ferenc a régészeti kiállítás megnyitóján,
MNM felvétel, 1961, MNM Régészeti Adattár

Fülep Ferenc,
Erdgi Katalin felvétele, 1982,
MNM Régészeti Adattár

Fülep Ferenc a Nemzeti Múzeum
Dísztermében tartott
„Korona tanácskozás” alkalmával,
MNM felvétel, 1981 szeptember,
MNM Régészeti Adattár

Kovács Tibor,
ismeretlen felvétele,
1980-as évek közepe, magántulajdon

Fodor István,
Dabasi András felvétele, 2002, MNM TF

Fodor István a Hajdúdorog-temetőhegyi
ásatáson,
Rózsa Gábor felvétele, 1980 szeptember,
magántulajdon

Kralovánszky Alán,
Dabasi András felvétele, 1993,
magántulajdon

Kralovánszky Alán
a székesfehérvári ásatáson,
ismeretlen felvétele, 1993, magántulajdon

Gedai István irodájában,
Gedai Csaba felvétele, 1998,
MNM TF

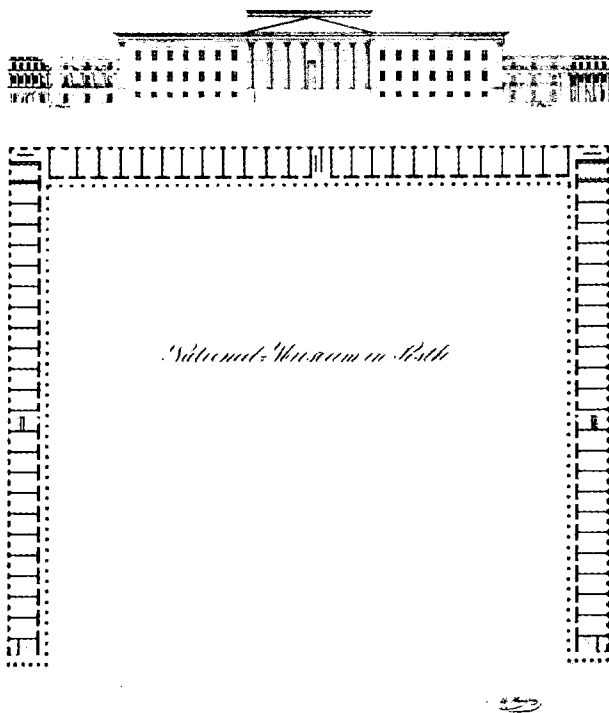

Gedai István a Magyar Numizmatikai
Társulat serlegvacsoráján,
ismeretlen felvétele, 1985,
magántulajdon

Basics Beatrix

Tervsorozat a Magyar Nemzeti Múzeum épületének első bővítéséhez

A Nemzeti Múzeum épülete klasszicista építészetünk egyik legjelentősebb emléke. Építéztörténeti feldolgozását Zádor Anna végezte el, részben az épületmonográfiákban, másrészt Pollack Mihály életművét tárgyaló kötetében.¹ Az alapművek később egy nagyon fontos tanulmánnyal gyarapodtak, amely az épület 1850 utáni bővítési terveivel foglalkozott.² Egy ilyen bővítési tervsorozat a jelen írás tárgya, amely 1951-ben, csaknem száz évvel elkészülte után került a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményébe.

1. Nyitott arkádsor. Marschan József bővítési terve. 1850. Tusrajz.

A múzeumépület 1846-ban megnyitotta a nagyközönség számára első állandó kiállítását, a képtárát, s ez lényegében az építkezés befejezését jelentette. A belső díszítés – a diszlépcsőház falképei, az ornamentális falképdekoráció, a berendezés – csak ezek után, folyamatosan, s meglehetősen lassan készült el. A hetvenes évektől kezdve azonban újabb és újabb bizottságok vizsgálták a múzeum helyzetét, s mindegyik kénytelen volt megemlíteni az egyre súlyosabb problémává váló helyhiányt. Ezért bizonyos műtárgycsoportok elhe-

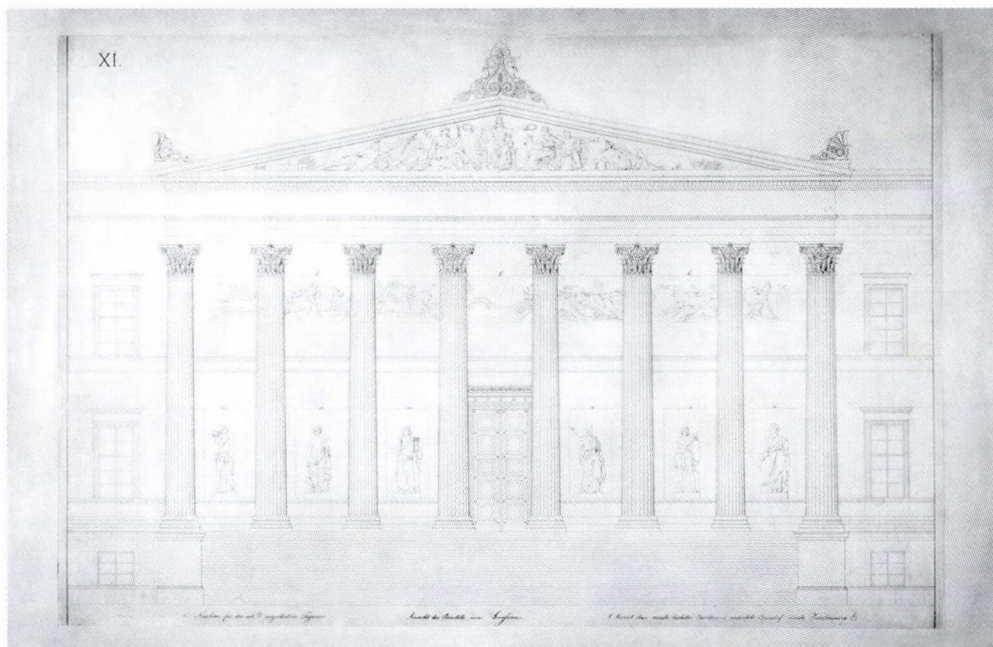
lyezésére már Pollack tevékenysége idején is az épületen kívül próbáltak megoldást keresni, s egyre inkább ez a fajta bővítés került előtérbe a későbbiekben. Többször fölmerült az udvarok beépítésének lehetősége, illetve melléképületek emelése. A századforduló idején számos jelentés és tanulmány foglalkozott azzal a lehetőséggel, hogy egyes környező épületek megszerzése révén terjeszkedhetne a múzeum, oly módon, hogy a Pollack-palotából kikerülnének bizonyos gyűjteménycsoportok. Nem vetették el azt az ötletet sem, hogy akár új épületet is lehetne emelni valamely környező telken.

Az első épületbővítési terv még magának Pollacknak a nevéhez fűződik. 1846-ban az épületet övező kerítés ügyében az a javaslat született, hogy csak a Múzeum körüli oldalon legyen kölábazon álló vaskerítés, a többi három oldalon kőfalat emelnének. Ez az elképzelés egyáltalán nem volt Pollack kedvére, ezért elkészítette a múzeum hátfalával párhuzamosan emelendő nyitott árkádsor tervét, ahol a köemlékeket és gipszmásolatokat helyezhették volna el. Nem sokkal később, 1847 augusztus 20-án Kubinyi Ágoston – Pollackkal való megbeszélése alapján – írásban javasolta az udvari árkádsor megépítését, s a múzeum állapotáról szóló jelentésében is megfogalmazván ezt az országgyűlés elé terjesztette.³ A mellékelt Pollack-tervekkel foglalkozott ugyan a felelős minisztérium, de végül visszakerültek a nádori levéltár anyagába, s mára valószínűleg eltűntnek tekinthetők. Annyit azonban tudunk róluk, hogy az épület mögötti oldalt foglalta volna el a hosszú árkádos csarnok, két portikusszal három egységre tagolva, illeszkedve a főhomlokzathoz. Csak leírásokból tudjuk azt is, hogy már Pollack is kétféle tervet készített; egy klasszicizálót és egy román stílusú változatot.⁴

Időközben elültették a múzeumkert első fáit, s közadakozás tette lehetővé a kert rendezésének elkezdését. 1850-ben Marschan József érdekes tervet készített a múzeumépületet a kert minden oldalán körülvevő üzletsor számára, amelyről egy tervrajz maradt fenn mindössze, s soha nem készült el; valójában fel sem merült a kivitelezés gondolata.

A második – hasonló – lehetőség néhány évvel az épület átadása után adódott, igaz, e néhány év nemzeti történelmünk emlékezetes időszaka, s az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évei cezúrárt jelentettek a Nemzeti Múzeum építéstörténetében is. A nádori intézmény megszűnt, s József nádor 1847-es halála után fia és tisztében utódja, István nádor a múzeum érdekében vajmi keveset tett. Az épület később az első magyar felelős minisztérium fenntarthatósága alá került. Április 24-én a Szépitő Bizottság arról hozott döntést, hogy a dísztermet alakítsák át a főrendiház üléstermivé (az alsóház szintén egy Pollack által tervezett épületben, a Vigadóban ülésezett). Az ekkor már igen idős Pollack a múzeum ügyein kívül semmilyen más munkát nem vállalt el, de a díszterem átalakítását már nem vállalta; helyette Hild Józsefet bízzák meg a feladattal, akinek Széchenyi Istvánhoz ez ügyben írt jelentése ismeretes is, az ekkor készített újabb épületalaprajzzal együtt.⁵ Köztudomású, hogy a múzeumi gyűjtemények jelentősen gyarapodtak a forradalom idején.⁶ 1851-ben végre ismét megnyílt a múzeumi Képtár kiállítása, újrendezett és gazdagabb festményanyaggal. Pollack Mihály 1855-ben meghalt, s ekkor még mindig befejezetlen a lépcsőház, hiányzott a berendezési tárgyak jelentős része, valamint a reprezentációs terek bebútorozása. 1856-ban a Vasárnapi Újság ismertette a múzeum épületét, a gyűjteményeket, s megemlítette, hogy az épület jelentős részei még mindig befejezetlenek, ugyanakkor a költségvetés nem adott módot a problémák megoldására. Az ötvenes évek végén volt a legerősebb a társadalmi felbuzdulás; egyrészt a női lapok (Hölgyfutár, Nefelejts) egymással versengve biztatták adakozásra előfizetőiket, másrészt egyfajta társadalmi vita indul meg a további építészeti munkálatok stílusáról. A nagy kérdés az volt, vajon a további építkezések a már álló épület „ó-dór stíljét”, vagy pedig a korszerűbbnek tartott „ó-németet” kövessék. Az előbbi irányzatot inkább tartotta a közvélemény „nemzeti”-nek, s rendre jelentek meg „nemzeti divatkép”-

kőrajz mellékletek a klasszicista Nemzeti Múzeum-épület előtt álló, a legújabb öltözékeket viselő férfi és nőalakok csoportjaival. Ismét felmerült a kert kialakítása és a kerítés építésének befejezése kapcsán a kőtár árkádsorának megterveztetése. Ez azonban megint csak Kubinyi Ágoston kitarításának volt köszönhető, aki ha annak idején nem is tudta Pollack tervét megvalósítani, a gondolat gyökeret vert benne, s 1856-ban tárgyalásokat folytatott a helytartósággal az ügy érdekében. Két év múlva jutott oda, hogy engedélyt kapott új tervek készíttetésére.

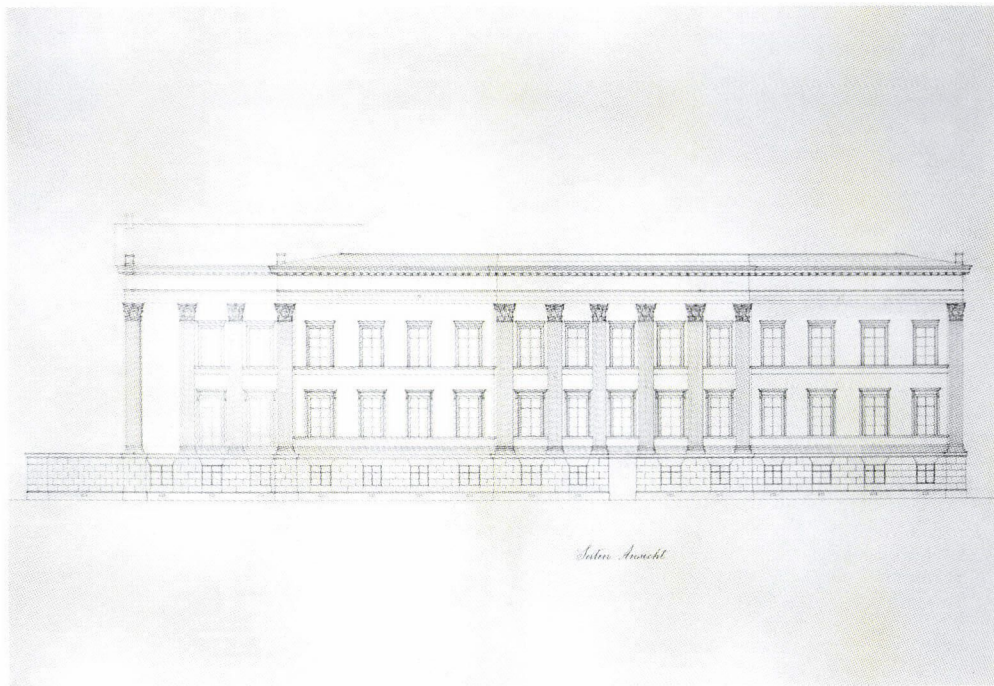
2. Pollack Mihály első homlokzatterve. 1837. Tollrajz.

1858–59-ben ennek a kisebb épület által indított árkádsornak a terveit készítette el Reitter Ferenc császári és királyi főépítész. Nem véletlen a fentebb említettekre emlékezve, hogy két sorozatot készített: egy dór és egy román stílusút. Érdekes, hogy a többé-kevésbé a Pollack-féle épülethez illeszkedő klasszicizáló tervek mellett nem gotizáló, hanem a romanika stílusjegyeit mutató épületegyüttest vázolt Reitter. Pedig az „ó-német stylt” tekintették egyre inkább modernnek, nemzetinek, s a jeles művészettörténész és műkritikus, Henszlmann Imre „Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések között, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon” című írása már 1841-ben hirdette a gótikus stílust példaként követő építészet felsőbbrendűségét, sőt azt mintául és követésre szánva ajánlotta a kortárs művészeknek.

Reitter Ferenc (1813–1865) nem elsősorban építészként, inkább a városrendezés-tervezés szakembereként volt ismert. Szegeden befejezván tanulmányait Temesvár főmérnökénél gyakornokoskodott, majd 1831–32-ben Pesten elvégezvén a mérnöki tanfolyamot az építészeti igazgatóságnál kezdett el dolgozni. A főváros építési ügyrendjét és szabályait megalkotva dolgozta ki a budai Vár és a város szépítésének tervét. Mint a Fővárosi

Közmunkák Tanácsának első főmérnöke nagyszabású, s talán kissé utópisztikus városrendezési terveket készített.⁷ Ezekért választották meg az Akadémia levelező tagjává.

1858-59-es tervsorozata két-két nagyméretű lapból áll. Egy-egy finoman kivitelezett akvarell a román stílusú oszlopcsarnok-tervet fogalmazza meg, felirata szerint „Ansicht eines Theiles der zu erbauenden Arcaden im ung: national Museum zur Unterbringung der Antiquen und mittelalterliche Steindenkmale im romanischen Baustyle”, azaz a cím jelöli a stílust és a funkciót, az antik és középkori köemlékek őrzését.⁸ A jelzésből kiderül, hogy a terv császári-királyi Építési Igazgatóság megrendelésére készült 1859 decemberében, bár sorszáma még 1858-as. A három árkádives tagolású, fent ívsoros párkánnyal szegélyezett csarnokot elől egy hármás ikerablakkal ellátott épület indítja, homlokzatának felső részét rózsablak díszíti, fölötte ismét ívsoros párkány jelenik meg. Egy újabb akvarell vázlat mutatja be az oszlopcsarnokot indító épületet a következő magyarázó felirattal: „Profil und Grundriss eines Theiles der im ung: nat. Museum zu erbauenden Arcaden” s az oldalnézet alatt elhelyezett alaprajz külön jelöli a „Tempel” és az „Arcaden-Halle” helyét.⁹ Az oldalnézet veduta finomságú tervrajzán kerítésrészlet látszik, bokrokkal; az oldalnézetből bemutatott épületet ívsoros párkány zárja, bejárata oszlop-párral keretezett, s jobbra az épület további részlete tűnik föl. Mivel ekkor már felépült a Wagner János által tervezett kertészlak a múzeumkert hátsó oldalán, Reitter a megváltozott körülményekhez alkalmazva készítette el terveit, azaz az utca felé kijárati lehetőséggel, ami a Pollack terveknel még nem volt meg. Az utcafronton szinte tagolatlan a falkiképzés, a belső, kert felőli oldalon annál tagoltabb és díszesebb.

3. Pollack oldal homlokzatterve. Toll- és tusrajz. 1837.

A további két terv már más technikájú, ezek krétarajzok, s ismét jellemző rájuk a kivitelezés csaknem tájképi színvonala; azaz merőben eltérnek az átlagos építészeti tervrajzoktól s a tervezett épületrészletek vedutaszerű bemutatására törekednek. Az egyik felirata szerint „Ansicht eines Theiles der zu erbauen beantragten Collonaden im ung: national Museum zur unterbringung der Antiquen und mittelalterlichen Steindenkmäler im Griech:dorischen Baustyle” – azaz görög-dór stílusú kollonád terv a Magyar Nemzeti Múzeum antik és középkori köemlékeinek őrzésére és bemutatására.¹⁰ A megoldás itt is az alaprajzi elrendezés és az épület együttes bemutatása, s a tussal és krétával készített következő terven a templomsarnok-szerű építményt dór oszlopaival oldalnézetből láthatjuk, a bejáratú kaput övező oszlopokkal.¹¹ Az alaprajzon jól kivehető a görög templomépületek mintájának követése, a zárt tér (Tempel) előtt nyitott oszlopcsarnok, középen a hozzá vezető lépcsővel, mellette az oszlopcsarnok (Collonaden Halle). A részletmegoldások a dór templomok építészeti részleteit követik meglehetősen pontosan. A lap felirata: „Profil eines Theiles der im ung. nat. Museum zu erbauen beantragten Colonaden-Baues.” Kubinyi az oszlopcsarnokot nemzeti közadakozásból szándékozta felépíttetni. Az előzetes ajánlás a Vasárnapi Újságban is megjelent, Kubinyi egyenként írt levelet tehetősebb polgárainknak adakozásra kérve őket. A kérés sajnos nem talált meghallgatásra, s csak a hatvanas években merült föl ismét az újabb bécsi kormányzati ellenőrzés kapcsán az oszlopcsarnok ügye. A Vasárnapi Újság tudósítója meglehetősen profán magyarázattal szolgált: szerinte végül azért nem készült el, mert a múzeumépületet körülvevő paloták tulajdonosainak előnyösebb volt a kertre kilátni.

A Reitter-féle tervsorozat több szempontból is nagyon fontos részét képezi a Magyar Nemzeti Múzeum építéstörténetének, de a XIX. század közepe magyar építészetének is jellegzetes dokumentuma. Egyrészt szokatlan s szerencsés módon fennmaradt és megőrzött példája a múzeumépület egyik legkorábbi bővítési tervének, amely tulajdonképpen egy már Pollack által is fölvetett ötletet dolgozott ki, bár sajnos ugyanúgy kivitelezetlen maradt, mint egyik jól ismert későbbi variánsa: Kauser József 1907-ben készített tervei a kőtár számára a múzeumkert szélén húzódó oszlopcsarnokhoz.¹² Másrészt a kétféle stílusban készült alternatív tervsorozat egyfajta megtestesülése annak az elméleti vitának, amely a negyvenes évektől a kiegyezésig tartott, s tárgya a nemzeti stílus kialakításához megfelelő építészeti stílus-korszak kiválasztása volt. Különösen érdekes, hogy mindkét változat némiképp szokatlan: az úgynevezett görög-dór stílusú azért, mert részleteiben nem teljesen illeszkedik Pollack klasszicizáló palotájához, a román stílusú pedig azért, mert nem a Henszlmann – és persze mások – által javasolt és előnyben részesített gotizáló formakincset használja és alkalmazza, hanem a romanika eszköztárát. Mindenesetre a Pollacktól kiinduló, több, mint fél évszázadon keresztül újból és újból elővett elképzelés a Magyar Nemzeti Múzeum építéstörténetének egyik érdekes fejezete.

Jegyzetek

- 1 ZÁDOR Anna: A Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1953. és 1961. valamint ZÁDOR Anna: Pollack Mihály. Budapest, 1960.
- 2 VADAS Ferenc: Új Nemzeti Múzeum és könyvtár tervek a századfordulón. *Ars Hungarica* 1994/1. 137–146. o.
- 3 Emellett még a belső szobordísz, a díszterem padlózata, s egyéb, kisebb jelentőségű részlet-rendezés terve is szerepelt az írásban.
- 4 FEJŐS Imre: A Nemzeti Múzeum tervezett loggiái. Műemlékeink vizsgálata. VII. Magyar Építőművészet 1953/5–6. 176–180. o.

- 5 Lt.sz.: 85.10 Papír, tus, toll, 24,2 x 74,3 cm
- 6 Mészáros Lázár hadügyminiszter zászlókat és fegyvereket adott át a fegyvertárnak, a Képtár pedig a kamaracelnöki lakás 78 képével gyarapodott.
- 7 Jól ismert Duna-szabályozási terve, valamint a mai Nagykörút vonalán az egykori holt Duna-ág helyén építendő hajózható csatorna ötlete, de az egykori Sugárút létesítését is ő kezdeményezte.
- 8 Lt.sz.: 51.14. papír, akvarell, 48 x 53 cm, j.j.l.: „Reitter k.k. Oberingenieur”, j.b.l.: „Von der k.k. Bau Directions Abtheilung in Ofen im Monat Dezember 859 zur Zahl 4388 an 1858.
- 9 Lt.sz.: 57.11. papír, akvarell, 57,5 x 73 cm, j.j.l.: „Reitter k.k. Oberingenieur”, j.b.l.: „Von der K.K. Baudirections Abtheilung in Ofen im Monat Dezember 859 zur Zahl 4388 in 1858.
- 10 Lt.sz.: 57.15. papír, krétarajz, 48 x 73 cm, j.j.l.: „Reitter k.k. Oberingenieur”, j.b.l.: „Von der K.K. Baudirections Abtheilung in Ofen im Monat Dezember 859 zur Zahl 4388 anno 1858.
- 11 Lt.sz.: 57.12. papír, krétarajz, tus, 57,5 x 73 cm, j.j.l.: „Reitter k.k. Oberingenieur”, j.b.l.: „Von der K.K. Baudirections Abtheilung in Ofen im Monat Dezember 859 zur Zahl 4388 anno 1858.
- 12 A MNM Adattára őrzi a Kauser-terv képét, az orientális stílusú, eklektikus oszlopcsarnok látványával. Utoljára Kismarty Lechner Jenő készített hasonlót, klasszicizáló stílusban, Pollackhoz idomítva terveit.

A Series of Plans for the First Enlargement of the Hungarian National Museum's Building

The Hungarian National Museum's building was opened in 1846. As early as 1851 the first plans for its enlargement were made. Characteristically it was a plan of shops connected to the main building, serving the public. But another type of enlargement was very soon necessary: the exhibition rooms were not able to procure place for the statues and stone fragments and the collection of them should be place in an open loggia surrounding the building alongside the garden. Mihály Pollack, the architect of the museum building made the earliest darfts, but as a result of his death in 1855 the task was taken over by Ferenc Reitter, chief architect of the city of Pest, who was asked to draw plans for the galleries preserving and exhibiting the stone fragments. He readily recognised the stylistic changes of the period, and realised, that neoclassicism was considered as an outdated style by the critics and the public, and what is more, medieval stylistic elements (Romanesque and Gothic) became increasingly fashionable considered by the public as reflecting national past. Accordingly, Reitter made two series – the Hungarian National Museum's Historical Gallery as a document of the first enlargement plans of the museum building.

Körmöczy Katalin

Országgyűlések a Magyar Nemzeti Múzeum épületében

A modern polgári nemzetté válás alappillérei a magyar nemzeti intézmények, s közöttük az elsőként létrejöttek – a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyar Tudós Társaság, a Nemzeti Színház. Megalapításuk a XIX. század első felében a magyar nemzettudat megnyilvánulása volt.

A magyar nyelv művelése, a nemzeti kultúra és a nemzeti történelem kutatása és ápolása céljából életre hívott intézmények működésük első szakaszában, épületeik felépítése előtt, ideiglenesen kijelölt házaikban is betöltötték hivatásukat. Az intézményes ellátott alapfeladataik mellett társadalomszervező szerepük is nagy jelentőségű volt. A székházak megépítése után a még hiányzó nemzeti intézmények feladatait átvállaló szerep idővel annyiban módosult, hogy az időközben létrejött újabbak működésének adtak teret épületeikben. A tudományos és a művelődési intézmények közös nemzeti, társadalmi és politikai igény által életre keltve, a közös cél szolgálatában évtizedekig létező tervek szerint koncepcionálisan és távlatosan vállalták organikus fejlődésük adott fokán az egymást átfedő szakfeladatokat.¹ A XIX. század első harmadában jellemző szemlélet, amelyet Miller Jakab Ferdinánd, a Magyar Nemzeti Múzeum tudós főigazgatója is vallott: „... a Múzeumban mindannak helye van, a mi az ország javára, előnyére valami módon kiaknázható. Nem lehet tehát számüzni a Múzeumból a nyelvtudományt, a jogot, a politikát, a világi és egyházi történelmet, a természettudományt, a gazdaságot, az orvostudományt, a vegyészetet, a művészetet sem, hanem ellenkezőleg, minden irányban kezére kell járni a tudományos kutatásoknak.”²

A szaktudományok fejlődése és a nemzeti intézményrendszer kiépülése a XIX. század második felében módosította a szemléletet és a gyakorlatot egyaránt.

A 200 éve alapított Nemzeti Múzeum, mint az egyik legkorábban életre hívott nemzeti intézmény, számos tudományos, közművelő, társadalomszervező és politikai intézménynek helyet adó, vagy anyaintézménye volt. A felvilágosodás szellemiségét megtestesítő Museum Hungaricum és a befogadására épített reformkori klasszicista palota a magyar alkotmányos törvényhozás, az országgyűlés közreműködése révén valósult meg. Arisztokrata donátor, donátorok adományához kapcsolódó nemzeti, társadalmi és politikai akarat hozta létre.

Ismeretes, hogy az épület már 1844-től, a homlokzati állványok lebontását követően rendezvények során adott otthont: a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társaság, az Iparegyesület kért és kapott helyet az intézmény falai között.³ A történelem fő sodrába kerül a múzeum épülete és kertje. A földszintjén és első emeletén 1846-ban megrendezett iparműkiállítás kapasan az Életképek így fogalmaz: „...A múzeum roppant épületében, augusztus 11-ke óta különös nemzeti érdeket s ünnepélyességet terjeszt maga körül.”⁴

1848 tavaszának pesti eseményei máig ható szimbolikus jelentőséggel ruházták fel lépcsősorát és mellvédjét.⁵ Majd 1848 júliusától több, mint egy fél évszázadon át, a mai országház felépüléséig, a magyar országgyűlések színhelye volt a múzeumpalota díszterme.

A 12 pont követelése és az 1848-as áprilisi törvények IV. tc.1. §-a a népképviselői országgyűlés színhelyéül a polgárosodó Pestet, 1848-ban már az ország fővárosa szerepét betöltő várost jelöli meg. Pestnek korábban nem volt ilyen funkciója, és erre a feladatra rendelt épület sem állt a városban.⁶ Felépítésének szándéka az 1840-es években Széchenyi István tervei között szerepelt, és működött egy, az országházépítését előmozdító bizottság is.⁷ Széchenyi országházépítő terve nem valósult meg.

Az 1848. július 2-ára összehívott országgyűlés két házának színhelyéül a pesti Redout nagytermét és a Nemzeti Múzeum dísztermét jelölték ki. Széchenyi, mint közmunka és

közlekedésügyi miniszter e célra lefoglalta a termeket. Az országgyűlés múzeumi helyszíne vonatkozásában a független, felelős kormány érintett miniszterein – Széchenyin és Szemerén kívül – István nádor illetékessége állott fenn. Az uralkodó képviselőjében elfogadta, s mint a joghatósága alá tartozó intézményben engedélyezte azt a nádor, s ennek értelmében Kubinyi Ágoston főigazgató átengedte a kijelölt helyszínt.⁸ Az átalakítással, berendezéssel a Szépítő Bizottság a fiatal Hild Józsefet bízta meg – a klasszicista palotát építő Pollack Mihály idős korára való tekintettel.

A díszterem felsőházi funkció betöltésére alkalmassá tétele 5000 forint költséggel történt meg.⁹ Az országgyűlés megnyitására, amely alkalommal először szerepelt a teljesen kész múzeumi épület a nagyközönség előtt, elkészült a díszterem és az épület alaprajza tájékoztató és a belső közlekedést irányító magyarázatokkal. A háromszorosan összehajtott, leporelloszerű litografált lapot Walzel Ágost Frigyes nyomtatta Pesten, címloldalán a jól ismert, többszörösen publikált kép¹⁰ „Az 1848-iki július 2-dikára egybehítt országgyűlési főrendek terme a nemzeti múzeum épületében Pesten” címmel a díszterem padokkal, elnöki emelvényel, karzatokkal berendezve és fiktív személyekkel látható, hiszen már az első ülés előtt megjelent a lap. Kevésbé ismert, ám történeti vonatkozásban a múzeum épülettörténetéhez és az országgyűlések történetéhez is adalékkul szolgáló kuriózum a belső lapon látható három színes alaprajz, a földszint, az első és második emelet a hozzájuk tartozó magyarázatokkal.¹¹

„Polgári szabadság rend hiával nem létezhetik, valamint szabad értekezés sem fejlődhetik ki üdvösen személyes szabadság és legszigorúbb rendtartás nélkül.

A magyar felelős minisztérium ehez képest, addig is, míg legközelebbi tartandó országgyűlésen a nemzet képviselői saját maguk rendezendik el a két ház belső szerkezetét, az itt látható rajz által adja ezennel mindenkinek tudtára, miképp fog mind a törvényhozó testület, mind a hallgatóság kiszabott illető helyeire juthatni, s ott tartózkodhatni, miszerint sem a szabad tanácskozás, sem nyilvánosság esorbát ne szenvedjen.” – áll az első behajtott oldalon.

Az alaprajzokhoz tartozó magyarázatok:

A	
AAA	
AAA	Fő-feljárás egyedül a főrendi ház tagjai számára.
BBBB	
BB	Mellék-feljárás egyedül a főrendi ház tagjai számára.
CCCC	
CC	Fel- és bejárás azon karzatra, melyre egyedül belépti jegy mellett juthatni.
OQQQ	
CCCC	
CC	
OKKK	Fel- és bejárás a közkarzatra.
DDD	Nagyterem és tanácskozmányi termek
EE	Ruhatár
F	Karzat belépti jeggyel ellátottak számára
L	Közkarzat

A főrend ház, azaz a felsőház tagjai számára egy fő- és egy mellékbejárat, illetve az épületen belül egy-egy kizárólagos közlekedési útvonal volt biztosítva. S külön-külön egy-egy oldalkapun, kerülő útvonalon vezették a közkarzat és a jeggyel látogatható karzatok vendégeit is. Az ülések a második emeleti díszteremben, a tanácskozások a két oldalt elhelyezkedő kandallótermekben folytak, az utóbbiakhoz csatlakozó folyosórészeket képezték ki

ruhatárákká. Emellett 1848 januárjától a megnyitott gyűjtemények továbbra is látogathatók voltak a kiállítóterekben.¹²

A népképviseleti országgyűlés ünnepélyes megnyitása július 5-én volt a Vigadóban, ahol István nádor képviselte az uralkodót. Megelőzően mindkét ház ülésezett már. Szemere Bertalan belügyminiszter 1848. július 2-án kelt rendeletében rögzítette az országgyűlés megnyitásának rendjét, előírta az azt megelőző, mindkét házban összetülő értekezletek feladatait.¹³

A Felső tábla július 4-i ülésének jegyzőkönyvéből:

„1. A kitűzött órában öszve-gyűlvén a felsőház tagjai, az 1848-i IV. cz. 8-ik §-a értelmében, az elnöki széklet mint korelnök Báró Stoyka Imre úr foglalá el s a megnyitó beszédében üdvözlé a felsőház egybe gyűlt tagjait. ...A jegyzői kötelezésre pedig a ház négy legifjabb tagja; u.m. Gróf Chotek Rudolf, Báró Podmaniczky Frigyes, Gróf Anrássy Gyula és Báró Podmaniczky Ármin – alkalmaztattak. Továbbá Szemere Bertalan belügyminiszter által felolvastatott a m. junius hó 25-rül kelt, s 1. szám alatt ide rekesztett kegyelmes királyi rendelet, amelyben öfelsége által az 1848-i IV. t. cz. 7-ik §-a értelmében a felsőház elnökének Székelyi Majlát György országbíró, alelnöknek pedig Báró Perényi Zsigmond ugotsai főispány urak neveztetnek ki.

Jegyzette, Gr. Andrassy Gyula jegyző”¹⁴

Az Országos Rendőri Osztály Igazgatója, Perczel Mór utasítást adott ki a belügyminiszter rendelete alapján a Budapesti Nemzetőrség parancsnokához az országgyűlés megnyitása alkalmából a felvonulási rendről, és mindkét házhoz 50-50 fős nemzetőri csapatot rendelt az „örkődési állomások elfoglalása és betöltése végett”.¹⁵

Az 1848–49-es országgyűlés Magyarország első polgári parlamentje volt, vele született meg a magyar polgári parlamentarizmus. A rendi diétákat felváltó első népképviseleti országgyűlés két kamarás maradt. Az 1848-as IV. tc. alapján valójában csak az alsó tábla átszervezése történt meg, ez választójogi és szervezeti vonatkozásban is megmutatkozott.

Az áprilisi törvényekben megőrzött főrendi ház s annak a múzeumban való ülésezése képesen már áprilisban epés megjegyzések jelennek meg a sajtóban: „Addig is, míg az országháza felépülend, a jövendő hongyülés helyül az alsótábla számára a redout-terem, a felsőtábla számára pedig a múzeum nagy terme jelöltetett ki, világos jelül annak, hogy a felsőtábla, úgy, amint most van, többé nem az életbe, hanem a régiségtarba tartozhatik.”¹⁶

A magyar törvényhozás a második világháború végéig lényegében két kamarás maradt, némi módosítással: 1848-ban, az 1880-as években és az 1920-as években a korszakhoz igazították.¹⁷ Az 1848-as IV. tc. által még – a rendi országgyűlések évszázados hagyománya alapján – főrendi táblának nevezett kamara harmadik ülésén határozott nevének módosításáról, ettől kezdve a felsőház megnevezés az általános.¹⁸

A múzeumi helyszín, mint köztudott, 1904-ig szolgált a törvényhozó testület ülésterméül, de az 1861-es országgyűlés alatt és az 1865–67-es országgyűlés első évében a képviselőház ülésezett a múzeumi díszteremben, s csak az ideiglenes Sándor utcai képviselőház felépülte után kapott itt helyet a felsőház ismét.

A felsőház 1848–49-ben megtartott 62 üléséből Pesten, a múzeum dísztermében 40 alkalommal ülésezett.¹⁹ Tisztségviselői között Majláth György mint házelnök, Perényi Zsigmond alelnök, idős Pázmándy Dénes az Országos Honvédelmi Bizottság felsőházi tagja. Miniszteri tisztelet a felsőházból Gróf Batthyány Kázmér, Herce (Herceg), Eszterházi Pál, Horváth Mihály töltött be.

A népképviseelővé választott felsőházi tagok, mint Batthyány Lajos, Eötvös József, Szentkirályi Móric, Széchenyi István vagy Telcki László a képviselőházban fejtették ki tevékenységüket.²⁰ A két ház autonóm működése mellett a képviselőház volt a meghatározó.

Az 1848 szeptemberéig a felsőház tagjaként politizáló Wesselényi sem tudta érvényesíteni egykori vezérszerepét, vitakészségét a jelentéktelen szerepet vállaló felsőházban.²¹

1848-ban a múzeumpalota épületének belső terei nem voltak még teljesen és véglegesen berendezve. A díszterem falát pompás műmárvány borította, de padozata csupán viaszos vászon volt, amelyet gyalulatlan deszkapadlóra feszítettek ki, a karzatok mellső részén az oszlopok közötti korlátok pedig festett deszkából voltak kiképezve.²² Lenyűgöző klasszicista terekben nemes anyagok és félkész, olcsó megoldások váltakoztak. A díszteremben használt székek sem voltak a helyhez és a célra alkalmas bútorok. Az 1850-es évek közepétől társadalmi kezdeményezésre és jótékony öngyűlések közreműködésével kezdődött meg a hiányzó bútorok pótlása. 1860-ban került sor a díszterem és a kupolaterem első parkettájának lerakására.²³ Az irodák, múzeumi kiállítások és többfunkciós belső terek berendezése, az épület környékének rendezése, általában az intézmény működésének feltételeit biztosító támogatás elnyerése reményében Kubinyi Ágoston 1848-ban és 1861-ben az országgyűléshez fordult a múzeum helyzetét elemző írásával.²⁴

Az 1848-49-et követő újabszolutizmus 12 éve után az 1861. évi országgyűlés összehívása, annak Pesten való megtartása s a képviselőház üléstermeként elfogadott nemzeti múzeumi díszterem elvi, politikai és stratégiai vívmány s egyúttal kompromisszum volt. A Deák vezette magyar köznemesi politikai tábor az 1848-as törvények betűje és szelleme szerinti politizálást folytatva az 1848-as V. tc. alapján kiírt választásokkal és a IV. tc-ben megjelölt Pest városi színhellyel ülésező országgyűlés összehívását tekintette törvényesnek és elérendő célnak. Az országgyűlés előkészítésére hivatott esztergomi értekezlet ezt csupán kérés formájában továbbította Bécsnek.²⁵ Pest város közgyűlése határozatba foglalta 1860 decemberében, majd a főkancellárhoz intézendő felírásról hozott határozatot, miszerint:

„... tekintve a törvény világos rendelkezését és azt, hogy Pest város úgy fekvése mint népessége, s fővárosai anyagi és szellemi kényelmeinél fogva hazánkban kizárólag van hivatva a törvényhozás helyéül szolgálni, emellett mint főváros ennek minden kellékével birva leginkább van összhangzásban a törvény hozásnak úgy anyagi mint szellemi céljaival – méltóztatnék a n.m. főkancellár úr hathatos befolyását arra használni fel, hogy ő felsége eltérve a f. évi januar 7-kén határozatától az országgyűlés helyéül nem Budát hanem Pestet rendelni el.²⁶

Ferenc József 1861. április 6-ra Budára, a királyi várba hívta össze az országgyűlést, célja pedig éppen nem 1848 törvényeinek és vívmányainak elismerése, hanem az októberi diploma, a februári patens elfogadtatása és magyar királyként való legitimálása, megkoronázása volt. Az eltérő célok és ellenérdekeltségek között a magyar arisztokraták – báró Vay Miklós kancellár, Apponyi György gróf, Lónyai Menyhért – közvetítettek, s Deák Ferenc is látott lehetőséget a kompromisszumra.

Az országgyűlés helyszínének kérdése egyet jelentett az 1848-as törvények elismerésével illetve tagadásával. Ugyanakkor a magyar fél, Deákkal az élen úgy látta, hogy az országgyűlés összehívásának jelentősége nagyobb annál, mintsem a helyszín miatt lehetetlenné váljék.²⁷ Az uralkodó sem kívánta az adott politikai szituációt merevséggel kihasználtnak hagyni; '48 elismerésének megkerülésével „loyális” „opportunistis” és „nem törvényességi” érvek mellett hozzájárult a két ház pesti ülésezéséhez a budai várban való megnyitó után.²⁸ S a kompromisszum további része, a termék megválasztása, s e vonatkozásban is kirajzolód-
nak a szempontok Lónyai Menyhért és Vay Miklós levelezéséből: „Hol lesz az országgyűlés? nem lesz-e baj abból, hogy Budára hívatott, nem tudom, hogy bárhol tartassák, a teremnek igen nagyok nem szabad lenni; ott van a szabad sajtó, mi a legnagyobb és valódi nyilvánosság. A lovardáról beszélnek; bizony ott csak Besze erős hangjával fog szólhatni, s ott az egész kör befér lármázóságnak. Tehát ha Pesten lenne, már a múzeum terme is elég lenne.”²⁹

Az országgyűlés megnyitójának és üléseinek helyszíne a viták, taktikai megfontolások és presztizs-kérdések sorozatában jutott el a megegyezésig. Felvetődött ismét az ideiglenes országház felépítésének gondolata, ám ez minden komolyságot nélkülözött, már csak az idő rövidsége miatt is. A Családi Kör Budapesti hírvivő rovata „azt beszélük” felütéssel így fogalmaz: „... a múzeum mellett fogna építtetni *öntött vasból*. Nem jó azzal a vassal tréfálni, mert a lánczot is abból készítik.”

A döntés után az okoz problémát, hogy a múzeum mint országos intézmény nem a pesti helyhatóság fennhatósága alá tartozik, hanem az országgyűlés, illetve annak összeültéig, a Helytartótanács álláspontja szerint, a kormány az illetékes. Így a Helytartótanács a Pest város rendeletére tett „átidomítási munkálatokat” nem is helyeselte,³⁰ de a munkálatok felfüggesztése már nem lett volna észszerű lépés a részéről.

A díszterem méretei a képviselőház befogadására szükségesnek bizonyultak, az erdélyi és horvátországi képviselőkkel együtt pedig végtelenen kicsinek. A kétoldali szűk karzatok nagy része a felsőház tagjainak voltak fenntartva, így a naponta jelentkező nagyszámú hallgatóságot nem tudták beengedni, s ez napi elégedetlenséghez vezetett. Jóllehet a hely kiválasztásának egyik motívuma éppen a nagyobb létszámú hallgatóság távoltartása volt, most az ajtó két oldalán ideiglenes karzatot állítottak fel húsz hírlapíró alkalmas elhelyezésére. Szabályozták a bejutó hallgatóság számát, minden képviselő egy-egy jeggyel rendelkezett, amelyet a maga választotta vendégnek juttatott, akik a balra eső karzaton foglaltak helyet, a másik oldalon pedig 20-20 fős ülőhelyet kaptak az idegenek, a felsőház tagjai, illetve a hölgyek.³¹

A Vasárnapi Újság közli a terem képét,³² s leírását adja az országgyűlési teremmel alakított helyiségnek: „... a terem igen díszes és az országgyűlés méltóságának teljesen megfelelő. Sajátságos, jó hatással bíró azon körülmény, hogy e márvány falazatu, oszlopos, magas teremnek ablakai nincsenek, hanem a világosságot az üvegtetőzet által nyeri. Az idő rövidségéhez s a tér viszonyaihoz képest, a terem elég észszerűen is lőn elrendezve... a fő bejárás átellenében van az *elnöki* szék, melytől jobbra és balra a jegyzők, s távolabb a gyorsírók ülései vannak. Az elnök felett a falat a nemzeti czimer s nemzeti zászlókból ügyesen összeállított díszítmény ékesíti, melynek közepén „1848” olvasható. Az elnöki széktől jobbra és balra a *képviselők* padjai vonulnak el, melyek egyszerű zöld posztóval vannak bevonva s a körülményekhez képest elég kényelmesek. Az elnöktől balra, a negyedik pad szélső ülésén látszik egy gyászszal bevont s koszorúval díszített hely, gr. Teleki László üresen hagyott helye, mely az egész ülés alatt betöltetni nem fog. Az elnöktől jobbra, a ház közepe táján választotta Deák Ferencz ülését... Az elnöki szék átellenében, a fő bementi ajtótól jobbra és balra van a hírlapírók rögtönzött kis karzata... A főajtó felett egy óra mutatja az időt. A terem többi oldalát a hallgatóság karzatai foglalják el; az alsóbb sor többnyire a hölgyeknek engedtetik át.”³³

Az 1861-es országgyűlés két pártjának és meghatározó vezetőjének helye a parlament padsoraiban a baloldalon gróf Teleki Lászlónak a határozatiak, Deák Ferencnek a feliratiak élén a jobb közepén volt. A képviselőház összetételében hasonlatos az 1848–49-eshez. Tisztségviselői között a korelnök, az 1848-ban ezen tisztelet ellátó, immár aggastyán Palóczy László volt, választott tisztségviselők Ghyczy Kálmán elnök, Tisza Kálmán alelnök, Podmaniczky Frigyes báró másod alelnök, a hat jegyző pedig Révész Imre, Tanárky Gedeon, Keglevich Béla, Jakov Ignjatovic, Jura György és Csengery Imre volt. Az utóbbit kivéve Teleki határozati táborából kerültek ki, Deák hívei között Eötvös József, Szalay László, Trefort Ágoston, Gorove István, Klauzál Gábor, Hunfalvy Pál, Lónyai Menyhért alkotta a vezérkart. Április 27-én elhunyt a korelnök, Palóczy László, április 29-én a múzeum előcsar-

nokában ravatalozták fel.³⁴ Május 9–10-én Gróf Teleki László gyászravatala állt 8-i öngyilkossága után a múzeum előcsarnokában.³⁵

Az uralkodó 1861. augusztus 22-én feloszlatta a magyar országgyűlést, amely nem tudta elfogadni a bécsi törekvéseket, viszont jelentős szerepet játszott a magyar alkotmányosság fenntartásában, a nemzeti törekvések és a nemzetiségi politikai szemlélet egységesítésében, a kiegyezés előkészítésében.³⁶

A feloszlított 1861-es országgyűlést követően – bár az újabb összehívására csak 1865-ben került sor –, a magyar politikai közvélemény óhaja az alkotmányos parlamentáris rendszer tartós berendezkedése volt. Ennek előfeltételeként újra és újra napirendre került egy országház felépítése. Részint egy, a Pest város tanácsa által szorgalmazott, a régi fűvészkertben rövid idő alatt és kis költséggel felépíthető ideiglenes ház terve volt, részint Széchenyi István 1840-es években külföldi tervezők által készített tervei alapján emelt állandó országház tervét is felelevenítették.³⁷

Feltételezhető, hogy az Országos Levéltárban őrzött Ybl Miklós féle évszám nélküli tervek az országgyűlés két házának egymás közelében való elhelyezésére készültek az 1860-as években. Az egyik a Magyar Nemzeti Múzeum díszterméncé újból a felsőházi ülések befogadására való átalakításának terve, a másik a múzeum épületéhez építendő toldalék terve a képviselőház számára.³⁸

Ybl Miklós tervei alapján épült fel végül a Sándor utcában (Bródy Sándor u.) az úgy nevezett régi képviselőház eklektikus épülete, kevesebb, mint egy év alatt 1865–66 között. Így az 1865–68-as országgyűlésen 1865 decemberében még a múzeumban ült össze a képviselőház, a felsőház üléseit a megyeház nagytermében tartották. De 1865 tavasza óta élénk politikai készülődést 1865–66-ban nagy építkezés és átalakítás kísérte a múzeum épületén belül és a környezetében, kertjében.

A képviselőház 1865 decembere és 1866 április közepe között még a múzeumban ülésezett, itt zajlik a felirati javaslat vitája, Deák nagy hatású beszédeket mond, a képviselőház elfogadja a felirati javaslatot, amely kimondja, hogy az 1848-as törvények elismerése és a felelős magyar kormány kinevezése a feltétele minden további lépésnek. Itt hívják életre a kiegyezési törvényeket előkészítő bizottságokat. 1866. április 14-étől a Sándor utcai képviselőházban ülésezik a képviselők háza. A kiegyezés végső munkálatait már itt végzik el. Az új tanácskozó terem rossz akusztikája júniusban az ülés témája, Deák is kifejezi véleményét, segíteni kell, hogy hallható legyen a szó, bizottságot küldenek ki, hogy szakértők közreműködésével adjanak javaslatot.³⁹

Rendszeresen hírlapi téma a két ház elhelyezése, a múzeum 1861-ben még kényelmetlen termét most a felsőház számára kényelmessé tették, ennek költségei 12.000,- Ft-ot tettek ki. Az üléseket félkörívesen helyezték el emelkedő talajszintre, az elnöki szék és szükséges környezete most is a főajtóval szemben helyezkedett el.⁴⁰

Az 1867-es kiegyezés idején, s az ezt követő csaknem négy évtizeden át a magyar polgári parlamentarizmus jelentős időszakában, a múzeum dísztermében ülésezett a felsőház. A tudományos, művelődési funkció mellett így a XX. sz. első éveigi a társadalmi és a politikai élet központjában élt és működött a múzeum mint közgyűjtemény, és helyszíne volt a történelmi események, rendezvények sorának. 1902. október 2-án költözött el véglegesen a múzeumból a magyar országgyűlés. „Kedves vendégünk, a főrendi ház is jelen évben mond búcsút a Nemz. Múzeumnak, hogy megszokott régi üléstermét felcserélje az új országházban reá váró fényes helyiségeivel.” – írja Szalay Imre A Magyar Nemzeti Múzeum alapítása és fejlődése a mai napig című bevezető tanulmányában a múzeum száz éves fennállására kiadott tanulmánykötetben.⁴¹ Az 1902-ben elköltöző ház termét csak az 1920-as években alakítják vissza múzeumi díszterem funkcióinak ellátására.

Jegyzetek

- 1 Miller Jakab Ferdinánd József nádor által is támogatott tervezete Planum de modo Museum Hungaricum ad formam Societatis Eruditaе instruendі címen. OSZK.Quart. Lat. 63. XVII. p. Ismerteti KOLLÁNYI Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Országos Könyvtára 1802–1902. I. 245–255.p. Vö.: KOLLÁNYI Ferenc: Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből MTA II. Osztály kiadványa, XII. köt. Bp.1910. Berlász Jenő: Az Országos Széchenyi Könyvtár története 1802–1867. Bp. 1981. 104. p.
- 2 KOLLÁNYI Ferenc. 1910. 472. p.
- 3 ZÁDOR Anna: A Magyar Nemzeti Múzeum Bp. 1953. 19–21. p.
- 4 Életképek 1846. II. köt. 10. és 11. sz. termenkénti leírást ad a kiállításról, az ott bemutatott termékekről.
- 5 FEJŐS Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1848–1944. Fol. Arch. XVII: Bp. 1965. 285–286. p., BERLÁSZ Jenő : 1981. 296–299. p.
- 6 Az országgyűléseknek nem volt állandó és törvényben rögzített helye, az ország három részre szakadása után Pozsony, mint Bécshez közel fekvő város alkalmasnak mutatkozott, itt, majd a 18–19. sz. fordulóján, Budán ülésezett néhányszor a magyar országgyűlés.
- 7 J. A. Blackwell 1844-ben adott át egy tervezetet a pesti országház építésének előmozdításán munkálkodó bizottságnak. V. ö. Pozsonyban 1844. április 22-én és augusztus 5-én írott leveleit, közli J. A. Blackwell: Magyarországi küldetesei 1843–1851. sajtó alá rendezte és az utószót írta Haraszi Taylor Éva. Bp. 1989. 56, 381–383. p.
- 8 BFL. IV. 1303. a–b. 71/1848.49. A közmunka és közlekedésügyi miniszter levele Pest város Tanácsának Budapest 1848. május 8. és június 8. Gróf Széchenyi István aláírásával, közli Közcsempé és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben Dokumentumok Budapest főváros Levéltárának irataiból Válogatta Czaga Viktória és Jancsó Éva. Bp. 1998. 67–68. p. és mellékletek. V. ö. BEÉR János–CSIZMADIA Andor: Az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés. Bp. 1954. 14. p. MOL. Archivum palatinale Acta Musei Nationalis (AMN) 1848/1032. 1800. BERLÁSZ Jenő: 1981. 297. p. A Nemzeti Újság április 27-i száma már hírt ad az országgyűlés két házának kijelölt helyéről, amelyről a Szépítő Bizottság április 24-én tárgyalt.
- 9 FEJŐS Imre: A Nemzeti Múzeum ábrázolásai Arch. Ért. VII. Bp. 1955. 219. p.
- 10 FEJŐS Imre: 1955., RÓZSA György: Vázlat a magyar országgyűlés ikonográfiájához Fol.Hist. I. Bp. 1972. 83, 85, p. 52. kép. ZÁDOR Anna: 1954. 21–23. p.
- 11 MTKes. T. 89 23. leltárszámú darab belső lapjaira utal – s közülük Zádor Anna az I. emeleti alaprajzot közli is –, Fejős Imre és Rózsa György is, a litográfia kisebb művészeti értékű röplap jellegét megállapítják, történeti forrásértékének kibontására nem vállalkoztak.
- 12 Kubinyi Ágoston tudósítása megjelent a Pesti Divatlap 1848. 4. számában:
„Ő cs. Kir. Főhercegsége szeretve tisztelt fenséges Nádorunk közelebbi magas rendelete következtében a M. N. Museum gyűjteményei nyilvános szemléltetésükre nézve addig is, míg azok tökélyesen rendezhetők lesznek, f. é. január 24. Kezdve következő ideiglenes napirend hozatik folyamatba: 1-ször: A közönség részére jelenleg megnyitható gyűjtemények (ünnep és vasárnapokat kivéve) naponkénti délelőtti 9. órától kezdve 1 óráig állnak nyitva, és pedig hétfőn s csütörtökön a kincstár, pénz s régiség-gyűjtemény -, kedden s pénteken a természetosztály s kézmű-gyűjtemény, szerdán és szombaton a képtár. 2-ször: A közszemléletre meghatározott időkezdet s vége a m. n. museum belső udvarán

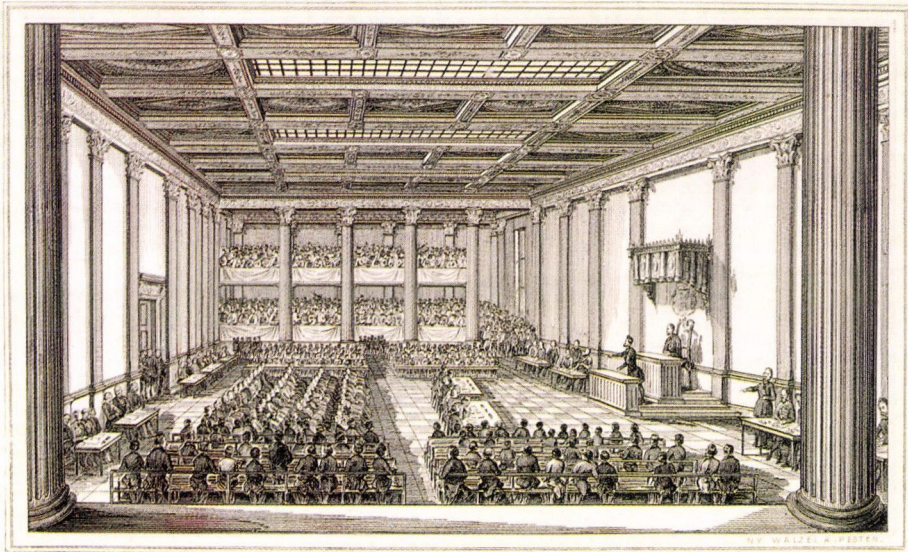
alkalmazott harang meghúzásával adatik mindenkinek tudtára. 3-szor: Nap- és esernyőket, botokat, kardokat, vagy más bárminémű fegyvereket a gyűjtemény-termekbe bevinni tilos lévén, azokat visszajöttökig a t. cz. Látogatók a kapusnál hagyják letéve. 4-szer: Szülőik vagy felvigyázójuk nélkül megjelenő s 10 éves korukat fölül nem meghaladó gyermekek, valamint iskolai könyveikkel jövő tanulók (ha csak könyveiket a kapusnál nem hagyják) a gyűjtemény-termekbe nem bocsáthatók. 5-ször: Valamint mindenkinek figyelmébe ajánlatik az épület és termekben fentartandó tisztaság megőrzése: ugy különösen kéretnek a t. cz. Látogatók, hogy a kiállított tárgyakhoz ne nyúljanak, a termekben különválva ne járjanak, hanem az illető vezető mellett maradjanak.”

Kubinyi Ágoston,

A magyar nemzeti múzeum igazgatója.

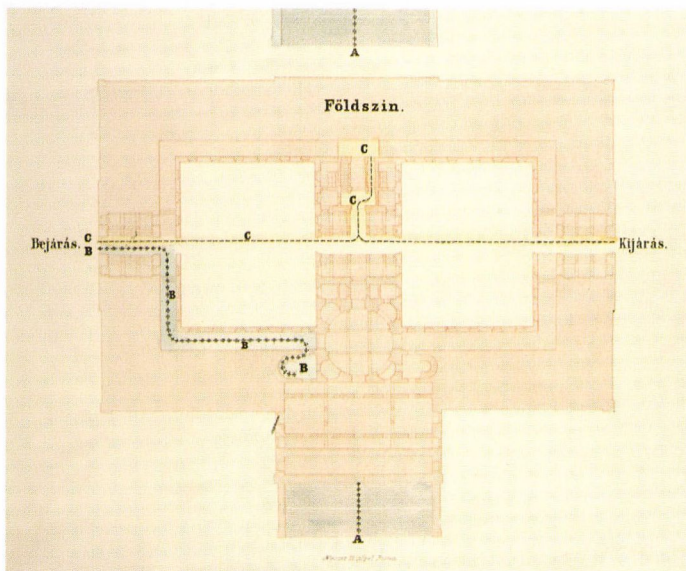
- 13 Közlöny, 1848. július 4. 97. p.
- 14 Közlöny, 1848. július 5. 102. p.
- 15 BFL. IV. 1002. j. 800/1848–50. sz. Perczel Mór 1848. júl. 1.
- 16 Nemzeti Újság, 1848. ápr. 27. 249. p. idézi, BEÉR János–CSIZMADIA Andor: Az 1848–49. évi népképviseleti országgyűlés Bp. 1954. 14. p.
- 17 A Magyar Országgyűlés története in: A Magyar Országgyűlés történetének képeskönyve. Szerk. : Mezey Barna. Bp. 1999. 15–19. p.
- 18 Közlöny, 1848 120. PAP Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest, 1866. I. köt. 10–11. p. BEÉR János–CSIZMADIA Andor, 1954. 29–30. p.
- 19 BEÉR János–CSIZMADIA Andor 1954. 34. p.
- 20 Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja szerk. Pálmány Béla Bp. 2002. 1027–1064, 1067, 1099. p.
- 21 FÖNAGY Zoltán: Báró Wesselényi Miklós életrajza in: Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Bp. 2002. 1062–1064. p.
- 22 Budapesti Hírlap 1860. I. 1 sz. III. 88. sz.
- 23 A sajtó nagy figyelemmel kísérte a múzeum belső tereinek kialakítását, bútorainak stílusát, kritikát is gyakorolva az ízlés, az egyöntetűség és praktikusság igényét hangoztatva : Napkelet, 1857. 9. sz., Divatesarnok, 1859. II. 1. sz., Növilág 1860. 18. sz., Budapesti Hírlap 1860. I. 1, 9, 16. sz. III. 88, 110. sz. A tölgyfa parketta kivitelezője a neves budai asztalosmester Szabó József volt, mintája, kvalitása a párizsi Louvre-éhoz volt hasonló.
- 24 KUBINYI Ágoston: A Magyar Nemzeti Múzeum Pest 1848, A Magyar Nemzeti Múzeum rövid története Pest, 1861. címen közli a Pesti Hírnök 1861. 155--158. száma 4 részben és a Sürgöny, 1861. számai: „A jelen mű nemzeti országgyűlésnek van ajánlva, mint amelynek elődi érdemeihez tartozik e fontos nemzeti intézet alapítása és amely hivatva van, hogy azt jelen helyzetéből szebb virágzásra segítse.” Hasonló gondolat jegyében közli Kubinyi röpiratát a Magyar Képzőművész, 1864. 2. és 20. számában.
- 25 KÖNYI Manó: Deák Ferenc beszédei Bp. 1903. II. köt. 521. p.
- 26 BFL. PL. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1860. dec. 4–5. p. 186 I. febr. 30–31. p.
- 27 Hunfalvy Pál naplójegyzetei 1861-iki országgyűlésről. Új Magyar Szemle Bp. 1902. I. sz. 137.p. Deák Ferenc beszédei III. köt. 15–19. p.
- 28 Bécsből Gróf Apponyi György országbírónak küldött távirat 1861. ápr. 3. Közl Deák Ferenc beszédei III. köt 16. p.
- 29 Lónyai Menyhért Vay Miklós báróhoz Pest. 1861. febr. I. Közli: Deák F. beszédei II. köt. 548. p.
- 30 Sürgöny, 1861. I. 715. p.

- 31 Sürögöny, 1861. I. 705. 706. p.
- 32 Vasárnapi Újság 1861. 25. sz. június 23. 293. p.
- 33 Uo. 294. p.
- 34 Idők Tanúja, 1861. I. köt. 279. p., Családi Kör, 1861. 18. sz. 282–84. p.
- 35 Vasárnapi Újság 1861. május 15. , június 2.
- 36 Az 1861. évi országgyűlés tárgyi emlékanyagáról néhány adalék és emlék alcímmel ld. KÖRMÖCZI Katalin: A magyar országgyűlés 1861-ben. Fol. Hist. XVIII. Bp. 1993. 123–141. p. Az ott közöltek mellett a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Főosztályának bútorgyűjteménye ma is őrzi azt a neogót öntött vas trónust, amely a múzeumot berendezni szándékozók adományainak azon darabja, amely el is jutott a rendeltetési helyére, Gömör megye hölgyeinek adománya Ltsz: 1961. 1461.
- 37 Vasárnapi újság 1861. 25. sz. jún.23. 293–294. p.
- 38 MOL. K. 791. cs. No. 34–35.
- 39 Deák Ferenc beszédei III. 677–678. p.
- 40 Családi Kör 1865. 47. sz., Politikai Újdonságok 1866. 52. sz.
- 41 SZALAY Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából Budapest, 1902. XXXIX. p. a terem képével.

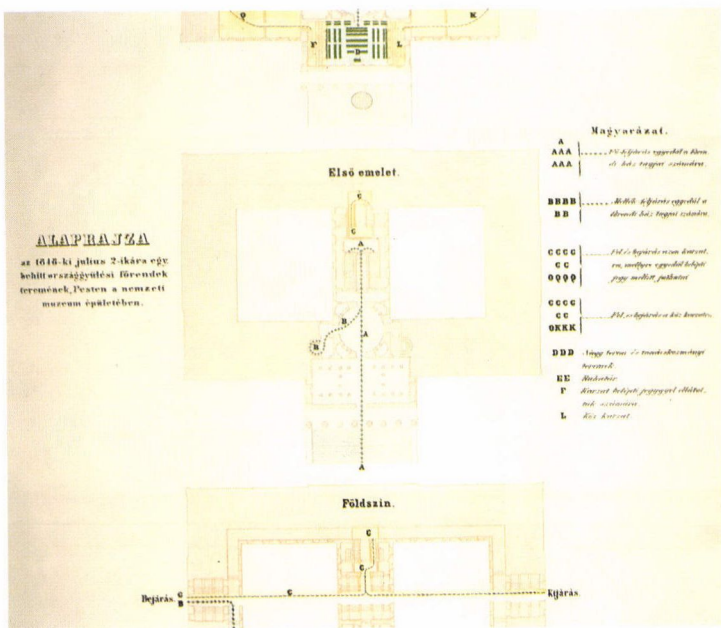

Az 1848-ki július 2-ikára egybehítt országgyűlési főrendek tereme a nemzeti múzeum épületében
PESTEN.

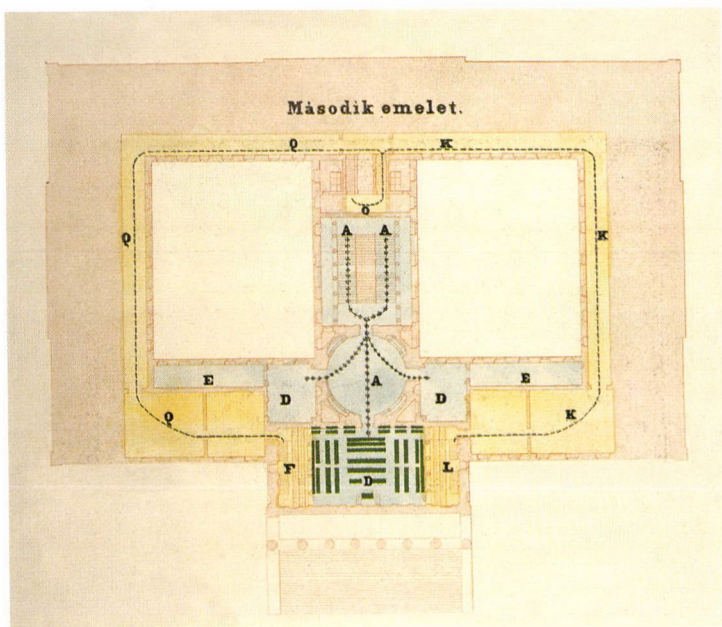
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

Parliamentary Sessions in the Building of the Hungarian National Museum

Summary

In addition to their primary duties, national institutions, established for the study of Hungarian language and the research and promotion of national culture and history, also played a great part in organising the society in the initial stage of their activity. The characteristic theory of the first third of the 19th century was professed by Jakab Ferdinánd Miller, the learned director-general of the Hungarian National Museum, too: '...anything exploitable for the national good has its place in the Museum'. The development of the specialised branches of science and the system of national institutions in the second half of the 19th century had changed the approach and practice alike.

One of the firstly established national institutions, the now 200-year-old Hungarian National Museum either served as the parent institution of, or gave room to several scientific, educational, society organising and political institutions. The Museum Hungaricum, an embodiment of enlightenment's mentality, and the reform period Classicist palace built to hold it, materialised through the contribution of the Parliament, i.e. Hungarian constitutional legislation. It was founded by an aristocratic donator and the national, social and political will based on his donation.

As early as from 1844, after the removal of the frontal scaffolding, the building made a home for the Hungarian Academy of Sciences, the Kisfaludy Society, the Association of Industry and a series of programs. The museum building and garden became part of the main historical events in 1846, in connection with the industrial exhibition organised on the first and the ground floor. The museum's flight of stairs and its banister have borne symbolic significance ever since the revolution in the spring of 1848 in Pest. From July 1848 to the completion of today's Parliament building, throughout more than one and a half centuries, the banquet-hall of the museum palace had served as the scene of Hungarian parliamentary sessions.

The demands of the revolution and the Acts of April 1848 appointed Pest, the capital of the country from that year, as the scene of the parliamentary sessions. The town had not fulfilled such a function before and therefore had no building for the purpose.

The Parliament was convoked for 2 July 1848. The banquet halls of the National Museum and the Redoute in Pest were pointed out as the locations for the two Houses. Count István Széchenyi, Minister of Works and Transport, reserved the halls for this purpose. 5000 forints had to be spent on the conversion of the Museum's banquet hall, so that it met the requirements of the Upper House. By the convocation of the Parliament the ground plan of the building was published with reference and direction notes.

A main and a side entrance, and exclusive communication roads inside the building were provided for the members of the Upper House. The guests of the public gallery and the ticket holders' gallery were shown to their seats through separate side gates and by roundabout routes. The sessions took place in the banquet hall on the second floor, the conferences in the fireplace-halls located on the two sides, while certain sections of the lobbies connected to the latter had been transformed into cloakrooms.

The Museum scene served as the chamber of the Upper House until 1904, except of the Parliament in 1861 and the first year of the 1865–1868 sessions when the House of Commons met in the banquet hall before the completion of their temporary building in Sándor Street.

The interior furniture of the Museum palace had not yet been complete in 1848. The walls of the banquet hall were covered with splendid imitation marble, the boarding, however, was oilcloth stretched out on rough plank and the balustrades in the front of the gallery were made of painted board. Neither were the chairs of the banquet hall suitable for the purpose or the place. From the middle of the 1850s, the complement of the furniture still required started on social initiative and by the agency of charitable women's associations. The first parquetry of the banquet hall and the dome hall was laid in 1860. In the expectation of gaining the assistance that would have secured the conditions of the institution's operation, in 1848 and 1861 Ágoston Kubinyi appealed to the Parliament with his writing that analysed the situation of the Museum.

After twelve years of absolutism, which followed the 1848–1849 revolution and war of independence in Hungary, the convocation of the Parliament in 1861, the acceptance of Pest as its scene and the banquet hall of the National Museum as the chamber of the House, was considered a principled, political and strategic achievement and a compromise, as well.

Emperor Franz Joseph I convoked the Parliament to 6 April 1861 to the royal palace in Buda, not at all with the purpose of recognising the articles and achievements of the revolution of 1848. The matter of the scene of the Parliament gave expression to the question of recognising or disclaiming the articles of 1848. The thought of building a temporary Parliament building had also been brought up, but it was in want of seriousness, not least for lack of time. The dimensions of the Museum's banquet hall had proved to be tight for the accommodation of the House. Although one of the motives of choosing the scene was to keep off great numbers of audience, two temporary galleries were erected on the two sides of the door for the seating of twenty journalists.

Subsequent to the dissolution of the Parliament in 1861, the wish of Hungarian political public opinion was the establishment of a lasting constitutional parliamentary system. As a precondition to this, the building of the Houses of Parliament was put on the agenda repeatedly.

Eventually, the eclectic building of the so-called Old House in Sándor (Bródy Sándor) Street had been finished in less than a year between 1865 and 1866, according to the plans of Miklós Ybl. Thus, the House of Commons of the 1865–1868 Parliament met in the Museum between December 1865 and April 1866, while the sessions of the Upper House were held in the banquet hall of the county hall.

In April 1866, the comfortless banquet hall of the Museum was made convenient for the Upper House, the expenses of which amounted to 12,000 forints. Seats were arranged in a semicircular arch, on an ascending ground level, the chair of the president and its necessary surroundings having been situated in front of the main entrance.

The Hungarian Parliament moved from the Museum on 2 October 1902 finally. The former chamber was reconstructed in the 1920s, so that it could function as a museum banquet hall again.

Fordította: Sallay Gergely Pál

Bajak László

A Magyar Nemzeti Múzeum égése 1956-ban

A Magyar Nemzeti Múzeum számára az 1956-os események tragikus következménnyel jártak. A harcok során az épületben és elsősorban a Természettudományi Múzeum gyűjteményeiben pótolhatatlan károk keletkeztek. „Az ásvány-, kőzet- és meteorit-gyűjtemény kétharmada lett a lángok martaléka. Mintegy 140.000 darabból álló... anyag semmisült meg. Elégett a 90.000 tételből álló szakkönyvtár, térképek, fényképek, jegyzetek, elkészült és előkészületben levő tudományos dolgozatok”. „...A tűzben az őslénytár 140.000 leltári tételéből kb. 110.000 semmisült meg. Elégett az egész szakkönyvtár, a száz éven át vezetett leltárkönyvek, 4500 geológiai térkép, ebből 2500 magyar kéziratos geológiai felvételi térkép”. Az állattár vesztesége az Afrika állatvilágát bemutató kiállítás szinte teljes pusztulása volt.¹

A pusztulás történetét egy eddig felhasználatlan forrás segítségével pontosabban is megismerhetjük. A Nemzeti Múzeum iratgyűjteménye őrzi „A budapesti rendkívüli állapotok időtartama alatt történt tüzeseteinek és a tűzoltóság működésének leírása. (1956. október 23-tól 1956. november 10-ig)” c. gépiratot, amely a néhai Legújabbkori Történeti Múzeum 1956-os gyűjteményéből származik.² A jelentés a Belügyminisztérium Országos Tűzrendészeti Parancsnoksága számára készült nem sokkal az események után. A műfaji sajátosságai miatt pontos, tárgyilagos és szakmai jellegű ismertetés legterjedelmesebb fejezete, talán nem véletlenül, a Magyar Nemzeti Múzeum égéséről szól. A múzeum a Magyar Rádió szomszédsága miatt kezdettől fogva az események központjába került, mivel a fegyveres felkelés október 23-án este a Rádió ostromával kezdődött. Kevésbé ismert, hogy a rádió épülete előtt tüntető, illetve a diákság 12 pontjának beolvasását követelő tömeg ellen az ÁVII és a katonaság mellett a tűzoltóságot is bevetették. A tömeg azonban ellenállt és a múzeum kertjére is kiterjedő összecsapások során visszavonulásra kényszerítette a tűzoltókat.

A budapesti rendkívüli állapotok időtartama alatt történt tüzeseteinek és a tűzoltóság működésének leírása

„1956. október 23-án a Belügyminisztérium Országos Tűzrendészeti Parancsnokságától kapott parancs értelmében 20 óra 19 perckor Szijjártó István tü. ales. elvtárs, a budapesti Tűzrendészeti Osztályparancsnokság helyettes vezetője utasítást adott, hogy a Bródy Sándor u. 5–7. sz. alatt lévő rádió épületéhez az V., VI., VII., VIII., IX., X., XI., XIV. kerületi alosztályok feeskendői, valamint a rohamszer és a tűzoltási csoport vonuljon ki tömegoszlatás céljából.³

A feeskendők vonulása során számos esetben előfordult, hogy az összegyűlt tömeg megrongálta a tűzoltó feeskendőket, és azok felszereléseit széthordta, egyes esetekben a tömlőket összevagdalta.

A tömeg okozta károsodások, illetve sérülések megjelölése: megsérült, illetve összetört a VIII. ker. alosztály feeskendőjének lökhárítója, amelyet a rendőrségi riadóautó vezető ülésére felszállt bőrkabátos férfi okozott, a rendőrségi gépkocsi hátrafelé tolatása közben. Ugyanerről a feeskendőről a tömeg lehúzta a tűzoltó tömlőt, és arra akarta felhasználni azokat, hogy az ÁVII-sokat locsolják.

A közelben tartózkodó tűzoltási csoport vezetőjének néhányan bicskával támadtak neki, aki a támadókat csak a feeskendő megkerülésével tudta kikerülni. A vonulás során megsérült a VI. ker. alosztály feeskendője is, amelynek egyik ablakát a tömeg betörte, s ezenkívül a

kerekes orsról a tömlőt a tömeg lehúzta. A VII. ker. alosztály feckendőjéről ugyancsak lehúzták a tömlőt, melyet szintén több helyen elváltak, az egység őrségparancsnokától és beosztottjától derékszíjukat elvették. Az V. ker. alosztály feckendőjének tömlőorsóját a rádió épülete felé haladó tank leszakította, közben a tömeg 2 gépkocsit felgyújtott, amelyet a tovahaladó tank lakóházak kapuihoz közelnymott, hogy tovább tudjon haladni. Ekkor az V. alosztály feckendőjének parancsnoka utasítást adott 2 db. „E” sugár szerelésére, hogy a tűz terjedését meg tudja akadályozni. A két égő gépkocsin lőszer is volt elhelyezve és a tűz következtében történt robbanás miatt a tüoltóság az oltást csak késve tudta megkezdeni. Időközben a tömeg hátrább húzódott, majd amikor a tűz oltása csaknem be volt fejezve, a további oltást a tömeg megakadályozta.

A IX. alosztály feckendőjét a Nemzeti Múzeum főbejárata előtt állította meg a tömeg, a feckendő kerekeinek levegőjét kiengedték, a motort leállították, a tüoltó feckendőt a továbbiakban előlről egy tehergépkocsi, oldalról egy villamos, hátulról pedig egy autóbusz kerítette be, így továbbhaladása teljesen lehetetlen volt.

A XI. alosztály feckendője ugyancsak a Nemzeti Múzeum főbejárata előtt állt meg, a tömeg felszólítására, majd ezen feckendő elé is, és mögé is egy-egy autóbuszt állítottak keresztbe, a továbbhaladás megakadályozása céljából.

A XIV. alosztály feckendőjének beosztottait szintén feltartóztatták azzal, hogy tovább nem mehetnek, mert felgyújtják a feckendőt.

A továbbiak során lövésektől megrongálódott a VIII. alosztály feckendője. Lövedék szakította át a tüoltósági csoport kocsiját, és átlöttek a rohamszer legénységi ülésének ajtaját.

20 óra 39 perckor a Magyar Rádió épületéhez segítségképpen riasztva lettek a II., IV., XIII. és XV. kerületi alosztályok feckendői is.

Ezek a feckendők sem tudták a kapott utasítást végrehajtani. A tömeg a feckendőt megállította, és a tüoltókat azzal fenyegette meg, ha előbbre próbálnak menni, a feckendőt felborítják.

Körülfogta a tömeg a XIII. kerületi alosztály feckendőjét is, melynek őrségparancsnoka Lugosi törzsőrmester volt. Amikor Lugosi törzsőrmester kiszállt a feckendőből, hogy a kapott utasítás értelmében megkeresse a tüoltási csoport vezetőjét, fejbe verték. Ezután feckendőjével a Nemzeti Színházhoz vonult vissza, ahonnan az osztályparancsnokságtól további utasítást kért. Az újabb utasítás az volt, hogy feckendőjével a Múzeum krt.-hoz vonuljon gépkocsi tüzhöz, azonban ezt sem tudta végrehajtani, mivel a tömeg ebben megakadályozta.

Hasonlóan járt a XV. kerületi alosztály feckendője is, melynek parancsnoka Vincez hdgy. volt. Több kísérlet után nekik sikerült az égő gépkocsikat megközelíteni, azonban mikor a beosztottak Vincez hdgy. parancsára a feckendőről szálltak, a tömeg megtámadta a tüoltó gépjárműfeckendőt, és feljüket téglákat dobáltak. Ennek során Bácsalmási törm. megsérült úgy, hogy a továbbiakban ápolásra szorult. A tömeg közül többen nekiestek a feckendőnek, a felszerelési tárgyakat szétszedték, és sugarat szereltek az ÁVH-sok locsolására. A sugárral előrehaladtak a rádióig, ahol az működött is egy rövid ideig, időközben azonban a hátrább lévő civil személyek a tüoltó tömlőt elvagdosták.

A II. alosztály feckendőjét is autóbuszokkal fogták körül, így ez a feckendő sem tudta a kapott utasítást végrehajtani.

A tömeg által történt akadályoztatás miatt sikertelen volt a XIX. és XX. kerületi alosztályok későbbiek során kivonult feckendőinek kísérlete is.

A lezajlott események alapján megállapítható, hogy a megnevezett kerületek feckendői, illetve a tüoltási csoport ezt az utasítást végrehajtani nem tudta, mivel valamennyi feck-

kendő vonulása közben tömegakadályba ütközött, és a tömeg minden esetben megakadályozta a tűzoltó feckendők további előrehaladását.

Összefoglalva megállapítható, hogy a tűzoltóság jelenlegi szereli, és felszerelése nem alkalmasak a tömeg szétosztatására. Hangsúlyozni kell még azt is, hogy a tűzoltóság tömegfelosztatási tevékenységének biztosítására kirendelt rendőrségi riadóautók és azok személyzete a tűzoltóság működésének biztosítására, az akkori körülmények között nem volt képes. /.../”

A múzeum számára az események ezt követően válságosra fordultak, mivel a felkelők az épületet, egy jó rálátást és jó kilővést biztosító támaszpontnak tekintették. Fülep Ferenc főigazgató szerint: „október 23-án éjjel, körülbelül éjfél tájban a Rádiót ostromló ellenforradalmárok betörték a múzeum hátsó kapuját, behatoltak az épületbe, és onnan lötték a rádiót.”⁴

A szovjet csapatok hajnali 4 óra után érték el Budapestet, de nem tudták felmenteni a rádiót, amely közben a felkelők kezére került. A szomszédos múzeumot viszont hajnalban átkutatták a szovjetek, de nem szállták meg, mivel akkor itt nem találkoztak ellenállással. (Éri István ügyeletes muzeológus szerint feltörték az elárusítópultot és beírtak a vendégeknyvbe.)

Később két ízben is felkelő csoportok vették birtokukba az épületet, és tűz alá vették a Kálvin-teret és a környező utcákat. Jánossy Dénes visszaemlékezése szerint: „Még azon az éjszakán a Kálvin tér felől belővést kapott az épület és kigyulladt az Őslénytárral egy emeleten fekvő Ásványtár, valamint a felső emeleten lévő Afrika-kiállítás.”⁵ Fülep Ferenc szerint viszont csak 24-én délután fél 2-kor ütött ki a tűz.⁶ A tűzoltósági forrásunk alapján azonban a tűz (és az újabb tűzharc) keletkezésének valódi időpontját a késő délelőtti órákra pontosíthatjuk.

„20.) Nemzeti Múzeum égése

A Nemzeti Múzeum égéséhez a tűzoltóság több esetben – összesen 11 alkalommal – vonult.

Az első vonulás 1956. október 24-én 12 óra 13 perckor történt, amikor többen jelezték, hogy a Múzeum kit. 14- sz. alatt a Nemzeti Múzeum 2 ablakán füst tör ki.

Erre a jelzésre több tűzoltó egység riasztása történt meg. Riasztottuk többek között a VIII., XI., a XX. alosztályok, valamint a Petőfi Tűzoltótisztképző Iskola feckendőjét.

A XX. alosztály feckendőjével vonult ki a tűzoltási csoport részéről Suszter fhdgy. egy hradóssal. A tűzoltási csoport többi tagjai ezidőben más káresetnél működtek.

A riasztott egységek közül csak a XI. ker. alosztály feckendőjének sikerült a Nemzeti Múzeumot megközelíteni. A többi egységek kénytelenek voltak, hosszas kísérletezés után készenléti helyeikre bevonulni.

A XI. alosztály feckendőjének őrségparancsnoka Papp Sándor fhdgy. feckendőjével behajtott a Múzeum-kertbe és két „M” sugarat szereltetett a tűz eloltására. A Múzeum- utcai oldalon két helyiség égett, amelyet a kivonult egység eloltott. Működésük alatt a Múzeum környékén igen heves harc folyt, ezért a tűzoltás körülményei igen nehezek voltak, olyannyira, hogy a tűz eloltása után a megszerelt alapvezetékeket visszaszerelni nem tudták, mert az ott lévő szovjet katonaság parancsnoka a múzeum elhagyására utasította őket.

24-én 18 óra 8 perckor ismételt jeleztek tüzet a Nemzeti Múzeum II. emeletéről. A tüzesethez riasztott ceglédi alosztály feckendője a harcok miatt nem tudott a színhelyre jutni. visszafordulni volt kénytelen. 19 óra 25 perckor újólag jelezték a Nemzeti Múzeum égését, ekkor a VIII. alosztályon tartózkodó székesfehérvári és ceglédi feckendők kísérelték meg a helyszínre jutást, ismét sikertelenül.

A következő riasztás a Nemzeti Múzeumhoz 1956. október 25-én 1 óra 3 perckor történt. Ekkor sem sikerült a XI. alosztály első feckendőjének, valamint a Tiszti Iskola feckendőjének a helyszínre jutni, mivel mindkettőt ütközben feltartóztatták. A tüzet közben egyre

többen jelezték. A Budapesti Osztályparancsnokság arra törekedett, hogy a Szovjet Parancsnokság adjon olyan irányú utasítást, hogy a szovjet csapatok biztosítsák a tűzoltóegységek vonulását, illetve a Nemzeti Múzeumnál történő eredményes működést.

1956. október 25-én 2 óra 36 perckor ismételt riasztások történtek. Ennek során riasztották a XI. alosztály első és a tatabányai alosztály fecskendőjét (ez utóbbi a XI. kerületben volt elhelyezve), valamint a rohamszert és a tűzoltási csoportot. Ezeknek az egységeknek sikerült a Múzeumhoz érkezniük. Az elsőnek érkező XI. alosztály, valamint a tatabányai alosztály fecskendői Papp Sándor fhdgy. irányítása mellett 2 „M” sugárral támadták a tüzet.

Égett: a II. emeleti ásvány-és kőzettani rész, a felette lévő III. emeleti afrikai rész, és a felettük lévő tető. A tűz veszélyesen terjedt a II. emeleten a Puskin utcai oldal felé, és veszélyeztette a Széchenyi könyvtárat. Az afrikai rész terjedési iránya a Múzeum krt. felé, s a Puskin u. felé jelentett veszélyt. A tűzoltási csoport vezetője Totzl Károly fhdgy. A helyszínre érkezés után felderítést végzett, s átvette a tűzoltás vezetését. Szükségessé vált a tűz eredményesebb oltása érdekében a tolólétra kirendelése, melynek riasztása megtörtént.

A tűz oltásával kapcsolatos további intézkedések: Totzl fhdgy. intézkedett a tüzeset színhelyének négy harci szakaszra történő felosztásáról. Az első harci szakasz parancsnoka Petőfi József szds. lett. Feladata a tűz tovaterjedésének minden körülmények között való megakadályozása volt, ezen belül, mint legfontosabb, a Széchenyi könyvtár megmentése a tüztől. Petőfi szds. ezt a feladatot a nagymérvű tűzhöz viszonyított rendkívüli kis erővel (9 fő), kemény küzdelem után sikeresen megoldotta. A tűz tovaterjedését meggátolta és a tüzet visszaszorította a Múzeum utcai oldalon, a Múzeum krt. irányába.

A második harci szakasz vezetésével Hidas Gyula főrm. lett megbízva. Feladata volt a tűzfalon áttérjedt tetőtűz eloltása, valamint a tűz visszaszorítása minden körülmények között, a tűzfalon túli részre. Hidas főrm. ezt a feladatot szintén igen kis erővel 2 „E” sugárral, és bontóeszközökkel oldotta meg úgy, hogy megbontotta a tetőt, a tüzet a tűzfalon visszaszorította, és a tüzet a tetőrészen kívülre hatolva egységével bátran és szakszerűen visszaszorította a Múzeum utca felé. Feladata különösen veszélyes volt azért, mert amíg egységével a tetőn dolgozott, a tőlük kb. 30 méterre lévő kupolából az ellenforradalmárok erősen tüzeltek géppisztollyal és golyószóróval a szovjet páncélosokra, akik a tüzet géppuskával viszonzták.

A harmadik harci szakasz irányítását Papp Sándor fhdgy. végezte. Elsődleges feladata volt a tűz terjedésének meggátlása a II. emelet magasságában, továbbá az ásvány és kőzettani részen égő szekrények mielőbbi lefeketítése, s ezután továbbhaladása Petőfi szds. harci szakaszával szemben, mindaddig, amíg azokkal találkozik.

Ennek a feladatnak a megoldása is csak igen nehéz körülmények között volt lehetséges, mert a Múzeum utcában tartózkodó fegyveres erők (hol szovjet, hol magyar honvédek, hol fegyveres civilek), géppisztoly és gépfegyvertűzzel söpörték végig az általuk támadott Múzeum- utcai oldalt. Ez rendkívüli módon megnehezítette a tűzoltást, és a közlekedés sok esetben csak kúszva volt lehetséges. A tűz tovaterjedését végül is meggátolták, és rohamosan haladtak a Petőfi szds. harci szakasza felé.

A negyedik harci szakaszt Novotnyi Ferenc fhdgy. vezette. Feladata volt a Múzeum afrikai részén keletkezett tűz eloltása, valamint a padlástérbe behatolás, és a tetőtűz terjedésének meggátlása a Múzeum krt. irányában. Novotnyi fhdgy. feladatának második részét nem tudta végrehajtani, mert az afrikai rész tüzeinek lefeketítése után a szovjet parancsnokság a harc megkezdése miatt a tűz oltását leállította.

A harci szakaszok megalakítása után Totzl Károly fhdgy. folyamatosan ellenőrizte a harci szakaszok egységeinek működését, és a Múzeum krt. felőli részről a kupolán keresztül megkísérelte a tetőtűz, illetve a padlástűz további felderítését. Ekkor közölte vele a Múzeum

gondnoka, hogy a kupolában nagyszámú ellenforradalmár tartózkodik, s arra a részre senkit ne engedjen be, mert esetleg lelővik. A gondnok közlése megfelelt a valóságnak, mivel a kupolából több esetben tüzeltek géppisztolyokkal, golyószórókkal. Meg kell jegyezni, hogy a kirendelt tolólétra használatára nem kerülhetett sor, mert a létra végén esetleg működő tűzoltó részére a nagymérvű tűzharcban semmiféle védelmi lehetőséget nem lehetett volna biztosítani.

A Nemzeti Múzeum nagymérvű, és rendkívül bonyolult tűzénél működő tűzoltó egységek, az ismertetett rendkívül nehéz körülmények ellenére, 3 órai megfeszített munkával a tüzet lokalizálták, azonban a tűz végleges eloltásához még kb. 30–40 percre lett volna szükség, s ezután még legalább másfél-két órát igényelt volna a tüzeset színhelyének megfelelő, és alapos átvizsgálása, hogy lappangó tűz ne maradhasson vissza, amely újabb tűz okozójává válhat. A tűz végleges eloltására nem kerülhetett sor, mert a szovjet csapatok parancsnoka, az időközben a tűz színhelyére ért Antal István szds-t a Budapesti Osztályparancsnokság szolgálati osztályának vezetőjét arra utasította, hogy a tűzoltóság a tűzoltást azonnal hagyja abba, vonuljanak le a pincébe, mert a múzeum épületében lévő ellenforradalmárok ellen támadást indítanak, s ennek megtörténte után, az épületet a szovjet katonák átfésülik.

A működő egységek a tűz oltását abbahagyták, fecskendőiket leállították, azonban a megszerelt alapvezetékeket, az osztókig Totzl fhdgy. utasítására tüzesapnyomás alatt hagyták.

Ezután a tűzoltó egységek a Nemzeti Múzeum óvóhelyére vonultak. A bekövetkező rendkívül erős tűzharc kb. 40–50 percig tartott, ezután hosszú ideig néma csend következett. ½ 7-ig semmiféle intézkedés nem történt a tűz oltásának továbbfolytatására vonatkozóan. Ekkor Totzl fhdgy., Petőfi szds. és Hidas ftörm. felderítésre az épületbe felmentek. A múzeum üres volt, a két órával előbb lefeketített tűz azonban újra fellángolt. Szükséges volt a tűz oltásának haladéktalan folytatása, mert ellenkező esetben a múzeum teteje teljes egészében leég.

A felderítés ideje alatt, a helyszínrre érkezett székesfehérvári alosztály és a Tiszti Iskola fecskendője. Mivel az épületben sem szovjet, sem magyar részről találni senkit sem lehetett, a tűzoltóság újból megkezdte a tűz oltását.

Változatlanul négy harciz szakasz maradt, azzal a különbséggel, hogy a negyedik harciz szakasznál Novotnyi fhdgy. helyett Horvai László fhdgy. lett a harciz szakasz vezetője, aki jobban ismerte a budapesti körülményeket.

A harciz szakaszok feladatai azonosak voltak az előző feladataikkal, azzal az előnyös különbséggel, hogy a tiszti iskola hallgatóinak színhelyre érkezése következtében most már jelentős erő áll rendelkezésre, a tűz eloltásához.

A kétórás kiesés következtében a tetőtűz áterjedt a Múzeum kert-i oldalra is, ezért szükséges volt ötödik harciz szakasz alakítása, melynek vezetésével Szőke István szds. lett megbízva, akinek rendelkezésére bocsátottak 30 fő tiszti iskolást. Ennek a harciz szakasznak feladata volt, a Múzeum kert-i oldalon, a tűz terjedésének megakadályozása, és a tűz oltásával egyidőben történő továbbhaladás Hidas ftörm. harciz szakaszával szemben.

A tetőtűz oltása igen nehéz feladat volt, mert a tetőszerkezetbe nagymennyiségű faanyag volt beépítve, a tető sűrűn volt deszkázva és bádoggal volt borítva. A padlástérben olyan magas volt a hőmérséklet, hogy a belül működő vízsugaraknál a sugárvezető tűzoltókat 3–4 percenként váltani kellett. A bádogborítást a tűzoltási csoport vezetőjének utasítására helyenként megbontották, de nem túlzott mértékben, hogy a megmaradt bádog óvja a múzeumot a beázástól.

8 óra 30 perckor a tűz ismét teljesen le volt fektítve, azonban a tűz oltását ismételten abba kellett hagyni, mivel a szovjet katonaság, a szovjet parancsnokság parancsa értelmében, az épület átvizsgálását hajtotta végre.⁷

A tűzoltóknak ismételten le kellett menni az óvóhelyre. Az átvizsgálás szerencsére csak 40–50 percig tartott, így a tűz nem tudott újra feléledni. Az átvizsgálás után néhány perccel a tűzoltás vezetője a szovjet parancsnokságtól megkapta az engedélyt a tűzoltás folytatására, miközben a Nemzeti Múzeum 35–40 harckocsival körül lett zárva. Ezenkívül a múzeumot környező utcákban, és a belső biztosításhoz 5–6 páncélos gépkocsit rendeltek a Múzeumkertbe, továbbá a múzeumban a folyosókon és feljáratoknál és más helyeken géppisztolyos szovjet katonákat helyeztek el.

A tűz eloltása 14 óra 30 percre lett befejezve.⁸ Ekkor valamennyi egység a tiszti iskola hallgatói kivételével bevonult készenléti helyére. 16 óra 10 perckor az átvizsgálás befejezése után a tiszti iskola is bevonult szolgálati helyére.

17 óra 10 perckor ismételten jelezték, hogy a Nemzeti Múzeumban tűz van. Ekkor kivonult a IX., és IV. alosztály tololétrája. Az egységeket Török Antal szds. irányította. Az égő tetőszék gerendákat a kivonult egység egy „M” sugárral eloltotta. A tűz mérve nem volt jelentős, a kivonult egységek 19 órakor bevonultak.

20 óra 46 perckor azt jelezték, hogy a Nemzeti Múzeum tetőszerkezete ég, azonban a tűz helyszínére kirendelt XXII. kerületi második fecskendő és a tűzoltási csoport útközben történt feltartóztatásuk miatt a helyszínre jutni nem tudtak.

23 óra 17 perckor többen jelezték, hogy a Nemzeti Múzeumban nagy tűz van. Az első jelzésre kivonult a XXII. alosztály második fecskendője, közvetlenül utána riasztva lettek a VII., a VIII., és a IX. kerületi alosztályok fecskendői is, továbbá a rohamszer és tűzoltási csoport.

A kivonult egységek parancsnoka Petőfi szds. volt. A helyszínre jutás körülményei nehezek voltak, mert úgy az ellenforradalmárok, és a katonai egységek is, a fecskendők vonulását egyaránt gátolták. A riasztott egységek csak nehezen, több kísérlet után tudtak a helyszínre jutni. A tűz rendkívül heves volt, melyet fokozott az otlévő sok faanyag, valamint különböző ásványi anyagok könnyen éghető csomagolása is. Ennek ellenére a tüzet 35–40 perc alatt sikerült eloltani, s nem okozott nagyobb problémát, a kisterjedelmű tetőtűz eloltása sem. Az utómunkálatokhoz szükséges volt a tololétra kirendelése, mivel a parázsló gerendákat egyenként kellett kibontani és eloltani.

A kivonult egységek a tűz oltásától 1956. október 26-án 3 óra 50 perckor vonultak be készenléti helyeikre.

1956. október 26-án 7 óra 17 perckor újlag tetőtűzet jeleztek a Nemzeti Múzeumból. A jelzésre kivonult a VII. kerületi alosztály fecskendője, azonban az egység nem működött, mivel a jelzett helyen tüzet nem talált, csak a megüszkösödött gerendák füstölögtek. Biztonságból azonban az egész tetőszerkezetet átvizsgálták.

A VII. alosztály beosztottai az átvizsgálás után 11 óra 20 perckor vonultak be készenléti helyükre.

1956. október 27-én 14 óra 18 perckor most már 8-ik alkalommal jelezték, hogy a Nemzeti Múzeumban tűz van. Kivonult a VI. alosztály fecskendője, valamint a rohamszer és a tűzoltási csoport. Az egységek vezetője Petőfi szds. volt.

Égett a Nemzeti Múzeum tetőszerkezetének kb. 6 m²-es területe, valamint a Múzeum utcai oldalon az eresz. A kivonult egységek a tüzet egy „E” sugárral és kézi szerszámokkal eloltották. A tűzoltás befejezése után 17 óra 30 perckor szolgálati helyükre bevonultak.

Fenti eseteken kívül még három esetben került sor kivonulásra a Nemzeti Múzeumhoz – október 28-án 17 óra 14 perckor, 30-án 10 óra 14 perckor, és 30-án 15 óra 46 perckor –,

ezeknél a vonulásoknál a tűzoltó egységek beavatkozására nem került sor, illetve a tüzek olyan kismérvűek voltak (egy-két m² parkettaizzás, egyéb faanyagok izzása), hogy ezeket a tüzeket az ott dolgozók eloltották.

Értékelve a Nemzeti Múzeumnál keletkezett nagykiterjedésű és bonyolult tüzeket, megállapítható, hogy ismertett rendkívül nehéz körülmények között, a tüzesetekhez kivonult és ott működött tűzoltó egységek és vezetőinek bátor, fegyelmezett és szakszerű beavatkozásának köszönhető, hogy a nagyméretű Nemzeti Múzeumnak csak kis része lett a tűz martaléka.”

A forradalom további napjai csendesebben teltek, bár november 2-án egy újabb fegyveres felkelő csoport települt a múzeumba. A november 4-i második szovjet invázióval kiújuló harcok miatt a főépületben már nem keletkeztek számottevő károk. A Baross utcai harcok ugyanakkor a Természettudományi Múzeum Állattárában pótolhatatlan pusztulást okoztak. A tűzoltó-jelentés szerint november 5-én 16 óra 56 perckor riasztották őket. „A múzeum teteje kb. 400 m² területen égett, valamint a III. emelet teljesen, a II. emelet részben.” /... / „A VII. alosztály megkezdte a tűz eloltását, segítséget kérni azonban nem tudott, mert a telefonok nem működtek a József központ sérülése miatt.” Végül a környéken lakóknak sikerül segítséget hívniuk, és 22 óra 20 percig csaknem egészen sikerül eloltani a tüzet. „Ekkor a múzeumot több ágyúlövés érte és a tűzoltóságna a működését abba kellett hagynia” Mihályi Ferenc elbeszélése szerint: „A hullók és kételtűek gyűjteményében robbantak a lövedékek. Az itt levő sok ezer alkoholos üvegben őrzött gyűjtemény meggyulladt és a kiömlő, több mint 20.000 liter alkohol pillanatok alatt lángtengerré változtatta az egész épületszárnyat. A tűz áterjedt a szomszédos halgyűjteményre, ahol mintegy 3500 gyűjteményüvegben szintén tömény alkohol volt. A szomszéd ház lakói vödörláncot alkottak és így segítettek a tűzoltóknak a tüzet oltani. A lepkegyűjtemény ajtajai és ablakai már lángban állottak, már a bútorzat is égni kezdett. Mégis sikerült a tüzet eloltani és 400.000 darabból álló lepkegyűjteményt megmenteni. Így is az épület közel egyharmada pusztult el a benne levő gyűjteményekkel együtt...”⁹ A tökéletlenül elfojtott tűz másnap reggelre ismét fellobbant, de ezt már körülbelül egyórai munkával sikerült végleg eloltani.

Jegyzetek

- 1 MIHÁLYI Ferenc: Mi égett el a Nemzeti Múzeumban? In: Élet és Tudomány 1957. /1. Részleteit idézi: A Természettudományi Múzeum 1956-os tragédiája. In: Magyar Múzeumok 1996/4. 28–29. o.
- 2 MNM Legújabbkori Főosztály iratgyűjtemény Ltsz.: 1957/ 404.
- 3 Ebben az időben a 20. híradó ezred 150 kirendelt katonája az ÁVH-sokkal együtt átmenetileg megtisztították a rádió környékét. Az egység parancsnoka a katonák egy részéből a Múzeum mögött, a Puskin utcában kettős kordont állított fel. Az alakulat másik része pedig a Múzeum-kertből igyekezett kiszorítani a tüntetőket. 1956 kézikönyve I–III. I. köt. (Kronológia) Budapest 1996. 77. o.
- 4 FÜLEP Ferenc: Ki az oka a Nemzeti Múzeum égésének? In: Magyarország, 1957. július 3. Részletekben idézi: Magyar Múzeumok 1996/4. 29. o.
- 5 JÁNOSSY Dénes: Egy paleontológus 56-os emlékei. In: Magyar Múzeumok 1996/4. 30. o.
- 6 FÜLEP F. i. m. 4. jegyz.
- 7 A szovjet csapatok október 25-én reggel foglalták el az épületet. A szomszédos házakon elhelyezkedett orvlövészek még október 25-én reggel is akadályozták a tűz oltását.

Amikor az épületet átvizsgálták, a leégett Ásványtár egyik szobájában a Múzeum személyzetéhez nem tartozó, fegyveres ellenforradalmár holttestét találták meg. A szobákban, kiállítási termekben rengeteg különféle töltényhüvely borította a padlót. Az egyik teremben két benzines palack is előkerült. Fülep F. i. m. 4. jegyz. Nem világos, hogy hová tűnt a Múzeumban lévő „nagyszámú” felkelő.

8 Erre az időszakra vonatkozik Jánossy Dénes visszaemlékezése. i. m. 5. jegyz. „A Kálvin téren egyszerre puskalövések hallatszottak és mindenki rohant valami fedezékbe, néhány halottat hagyva maga után. Ilyen körülmények között október 25-én eljutottam a Nemzeti Múzeum mögötti Puskin utcába. Az orosz katonai egységek azonban se tűzoltókat (magam is ezek közé vegyültem), se mást nem engedtek a Múzeum közelébe. Láttam viszont a kiégett ablakokat és megállapíthattam, hogy az Őslénytárat két nap alatt még nem érte el a tűz. A kiégett, Kálvin tér felé néző ablakok és az udvari folyosók ablakai nagy fekete foltokként, csendesen füstölögtek továbbra is.” A nap további részében kiégett az Őslénytár is.

9 MIHÁLYI F. i. m. 1. jegyz.

1. kép: A kiégett Ásványtár

2. kép: A kiégett Ásványtár

3. kép: A Bródy Sándor utca és a Pollach Mihály tér sarka

4. kép: Tüzérségi belövés a Magyar Nemzeti Múzeum Pollach Mihály tér felőli homlokzatán

The fire of the Hungarian National Museum in 1956 **/précis/**

The Hungarian National Museum suffered tragic consequences in the events of 1956. During the fights irretrievable damages occurred in the building itself and especially in the collections of the Museum of Natural Sciences. The history of the devastation can be learnt from a source not consulted so far. The documentation section of the Hungarian National Museum preserves a typescript titled "Description of the Cases of Fire and the Operation of the Fire Brigade during the Period of Emergency (23rd October 1956–10th November 1956)", which was written for the Fire-Regulation Headquarters of the Ministry of Internal Affairs soon after the events. Due to the features of the genre, this is an accurate, objective and professional description, the most extended part of which – perhaps not accidentally – is about the fire of the Hungarian National Museum. The Museum was in the centre of the events from the outset due to the proximity of the Hungarian Radio Broadcasting Company, as the armed conflict started with the siege of the Radio in the evening 23rd October. It is a little-known fact that outside the Radio not only the State Security Authorities and the army but the fire brigade also went into action against the demonstrating masses, although of no effect either. The Soviet troops reached the capital by the dawn of 24th October but they did not occupy the museum, as then they did not meet any resistance there. Later, however, those few rebels who broke into the museum were shot down by Soviet tanks. Two rooms looking onto Museum Street caught fire, despite some reminiscences, only late in the morning, but the fire was managed to be put out. The other fire to flame up in the evening of the 24th could not be approached by the fire brigade in time because of the vehement fights, and the extinguishing procedure was stopped several times by the Soviets. The fire flamed up again for the third time late in the afternoon of the 25th, which could only be put out by the next afternoon. In the almost two-day-long fire a part of the roof trussing, the Stone and Mineral Collection, the Fossil Collection and the exhibition displaying the fauna of Africa were destroyed.

Ridovics Anna

A Magyar Nemzeti Múzeum habán kerámiái a 17–18. századból

Sinkó Katalinnak ajánlom

A Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 200. évfordulója alkalmából a múzeum gyűjteményeinek történetéről reprezentatív kiadvány készült a szakma és a nagyközönség tájékoztatására. Az Újkori Osztály kerámiagyűjteményének áttekintése eredményezte ezt az összefoglaló jellegű ismertetést, mely a habán kerámiák csoportjáról szól; röviden, de a jubileumi kiadványban lehetséges terjedeleminél bővebben, jelezve egyben a habán kerámiák szakkatalógusának tervbevételét, az előmunkálatok megkezdését.¹ Egy-egy műtárgyat publikáltak már korábban is, de a habán gyűjtemény egészének bemutatása, értékelése különböző okok miatt még nem születhetett meg, pedig nem csak mennyisége miatt, hanem történelmi, iparművészet-történeti értékei miatt is figyelemre méltó.

A mai gyűjtemény túlnyomó része a 20. század folyamán került a múzeumba. A 19. században ajándékozás, vásárlás útján egybegyűlt edények – számos egyéb műtárggyal együtt – az Iparművészeti Múzeum megalapítása után 1877-ben áttették az új szakmúzeumba.² Römer Flóris (1815–1889), aki a Régiségtár őreként gondozta az anyagot, 1876-ban még így ír: „Hogy jelesül kik és hol készítették a fehér mázos, virágos edényeket, melyekből különféle időből és különféle, de sajátos ízlésben föltűnő edényeket bírnak, ennek mindekkoráig még csak nyomára se jöheték.”³ Bár a tárgyak és készítőik eredetét nem ismerték a korszakban, mégis szervesen magyarnak érezték a kerámiákat. A habán edények stílusváltozatai közül a „magyarországi tulipános ízlést” reprezentáló darabokra figyeltek fel elsősorban, s az ősi egyszerűség tanújaként tartották ezeket számon.⁴ Így jutott el a historizmusból a szecesszióba ívelő pécsi gyár vezetője, Zsolnay Vilmos is a magyar kerámia ihletet adó gyökerei után kutatva a habán kerámiák tanulmányozásához, másolásához.⁵

Ma már Layer Károly, Krisztinkovich Béla, Katona Imre kutatásai nyomán tudjuk, hogy a németajkú anabaptista habánok, „újkeresztyének” a reformáció népi ágának sajátos hitvilágú, kommunisztikus elveket valló képviselői voltak, akiknek vallásuk miatt számos üldöztetést kellett elszenvedniük.⁶ Ház- és vagyonközösségekben, úgynevezett „Haushaben” keretei között éltek. Feltehetően innen származik a habán elnevezés is. Az újkeresztyének híresek voltak magas szintű mesterségbeli tudásukról. A gerencserek, azaz fazekasok mellett többek között kítűnő orvosok, késesek, kőművesek voltak közöttük. Hazánkba Dél-Tirol, Ausztria, Morvaország felől érkeztek. Először 1540–50 között szórványosan, rövid időre Nyugat-Magyarországon, a Nádasdy birtokokon tűntek fel csoportjaik. Jelentősebb letelepítésükre a 17. század 20-as éveitől a Batthyányak és más főúri családok birtokain Nyugat- és Észak-Magyarországon. Pozsony, Trencsén, Nyitra közelében került sor. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1621–22-ben hívta őket Alvincre. I. Rákóczi György 1640-ben hozta egy csoportjukat Sárospatakra, Hejceére.

A fajanszművészetet főképp a habánok képviselték, terjesztettek el Közép- és Kelet-Európában. Az ólomázas fazekas árutól eltérő, finomabb minőséget, a műfaji különbséget az önmáz használata határozza meg, a szükségszerűen különböző előállítási módszerek, díszítési technikák alkalmazása. A korongolt, illetve sokszorosítható módon, öntéssel, préseléssel készített edénytestet kiégették, zsengélték, majd tejfehér, átlátszatlan önmázzal vonták be. Erre festették a sajátos motívumkincsű díszítményt, fémoxidokból nyert négy jellegzetes színnel (a kobaltoxid kék, az antimonoxid sárga, a mangánoxid lila, a rézoxid zöld színt adott a hozzákevert önmáznak.) Ezután újabb égetés következett (a fazekas mázak

kiegítéséhez viszonyítva) magas hőfokon. A domináló fehér alapfelületen ragyogtak a színek. E kítűnő minőségű fajanszok mellett készítettek egyszerűbb kevert, vagy ólommazas fazekasárut, sőt mázatlan kerámiát is.⁷

Az edények munkamegosztáson alapuló műhelyközösségekben készültek. A művészi színvonalat a mesterek kiemelkedő szakmai tudása mellett az őket patronáló, befogadó, letelepítő főurak és környezetük, azaz a megrendelők ízlésbeli igényessége is befolyásolhatta. A 17. századi főúri inventáriumokban gyakran említenc „újkeresztyén edényeket”, amelyek nagy becsben tartott, drága portékák voltak. Gyakran valamilyen jelentős, ünnepi esemény alkalmából rendelték meg ezeket. Erre utalnak az edények díszitményei közé komponált évszámok, a tulajdonosok neve, monogramja. A szakirodalom ezen évszámokat feltételesen a termék elkészülésének datálására is alkalmasnak tartja, elfogadja. Sok monogram feloldását sajnos nem ismerjük. A 17. század második felétől, végétől a tehetősebb kisnemesi és a városi, polgári rétegek, testületek körében is elterjed a habánok készítette ónmázás kerámiák használata, amint ezt a céhjelvényekkel ékesített darabok igazolják. Egyházi felszerelésként, úrasztali edényként is szolgálhattak e szép fajanszok.⁸ A virág- és levélmotívumokkal díszes, 1714-es évszámú tányért az eladó személy közlése szerint a szentkirályszabadjai református eklézsia úrva csoraosztó tányéraként használták. De bizonyára szakrális célra szolgált az 1655-ös, IHS monogramos, kék alpmázás korsó is, vagy a libetbányai víztartó edény (6. kép), továbbá az 1730-as évszámot viselő sutus korsó is, amelyen virágok között fiait vérével tápláló pelikán látható, Krisztus szimbólumaként (15. a kép).

A 17. század 60-as éveitől kezdve Nyugat-Magyarországon, Sárospatakon, a 18. század második felétől Erdélyben, Felvidéken az erőszakos katolizálás miatt a habán telepek többsége felbomlott, a közösség tagjai elvándorolni kényszerültek vagy beolvadtak a környező, többnyire szlovák, illetve szász etnikumú lakosságba. A habán kerámia virágkora a 17. század, de még a 19. században is készültek hasonló jellegű korsók, tálak a Felvidéken, Erdélyben és a Dunántúlon.

A 17. század első feléből négy évszámú habán fajanszot őriz a gyűjtemény. A legkorábbi évszámot egy légies, szív alakú mintázatokkal áttört peremű, lapos talpú tálacska viseli. Öblében, kettős kék vonalkeretben festve egy szál sásleveles, szegfűszerű stilizált virág, mellette 1610-es évszám. A publikálatlan tál egyike a hazai gyűjteményekből ismert legkorábbi emlékeknek, az Iparművészeti Múzeum 1606-os korsójával és 1609-es víztartójával, 1610-es táljával együtt (1. kép). Formája alapján az itáliai ún. traforata edénytípussal, áttört, csipkézett talpas tálal rokonítható. Az ötsoros, szív mintázatú áttört díszítés formai analógiáját (egy soproni magángyűjteményből) Krisztinkovich Béla, a habán kerámiák neves gyűjtője és kutatója reprodukálta könyvében.⁹ A más mintával festett, évszám nélküli tálal 17. század eleji, nyugat-magyarországi munkaként határozta meg. E típus kedveltségét jelzi, hogy áttört díszítésű edényt – más mintázattal – többet is találunk az Iparművészeti Múzeum anyagában a 17. század második feléből, 18. század elejéről.¹⁰ Az 1627-es dátumú fordított körte alakú, csüesköcs kiöntőjű füles kanesó olaszos formája mintha ötvöstárgyra emlékeztetne (2.a.b kép). Felül, két oldalán zöld-sárga-lila színnel egy-egy virágtő, kék vonallal megosztott dereka alatt csipkeszerű pikkelyes ornamentika díszíti. Erdélyben a megyesi múzeum tulajdonában van egy hasonló formájú, elegánsabb példány. Krisztinkovich Béla véleménye szerint mindkettő az alvinci telep korai munkája.¹¹ E műtárgyunk már a Nemzeti Múzeum 1929-es kiállításán is szerepelt az új szerzemények között.¹² Bárányné Oberschall Magda is publikálta illusztrációját 1936-ban, a Magyar Művelődéstörténetben.¹³

Minden valószínűség szerint a soproni magángyűjteményekből rendezett, 1847 évi régiségkiállításon felbukkant tálal azonosítható múzeumi gyűjteményünkben az a (felte-

hetően) nyugat-magyarországi eredetű, 1640-es évszámot viselő, a peremén három, kék-sárga liliummal, az öblében kékszínű, virágos tövel dekorált tál, amelyen Foldesi Eorsebet név olvasható¹⁴ (3. kép).

A nagy méretű, szabálytalan hatszög alapú, magas peremes, gombos kézmosó medencénk a 17. század derekán készült. Kék-sárga-zöld-mangán színezésű virágos indás díszítmény borítja külső oldalait, peremének vastag szegélyét, a medence alját. A kettős ívű hátlapon sárga-kék levélmotívumokkal övezett virágos keretben Christoph Segner neve és 1650-es évszám olvasható (4. kép).

A 17. század második feléből, a habán művesség virágkorából, több mint 40 darab fehér-és kékmázás alapú, évszámos habán kerámia található a múzeumban. A névvel, monogrammal ékes tálak, tányérok egy része asztali edényként szolgálhatott, de inkább a pohárszéklet díszítette. Az áttört talpas tálak mellett a hullámos szegélyű, centrális hornyolású, kerek vagy ovális tálak is kedveltek voltak (11. a.b kép). A dekorálás változatos típusai alakultak ki. Néha a tányér hófehér fényes felületén – az itáliai tradíciók továbbéléséről tanúskodva – mindössze csupán a peremen jelennek meg, kalligrafikus évszámok között, zöldlevelés babérkoszorúban a tulajdonosra utaló betűjelek pl.: C. E. R. D. F. V. 1679. A nagytapolcsányi lakodalomra készülhetett ez az edény, mely Comitissa Elisabetha Rákóczi De Felső Vadász és Erdődy Ádám házasságát köszöntötte¹⁵ (12.a kép). Mäskor a tányér öblében még helyet kap (gyakran csipkeszerű festett keretelésben) egy-egy virágmotívum is pl.: H. S. 1687. (12.b kép). Jellegzetes díszítési mód, a tányér öblében elhelyezkedő levelés virágtő, gyakran tulipán háromszori megismétlése, a peremen arányosan elhelyezve, mint a IOHANES MAHOLANY 1673¹⁶ (12.d kép) vagy a MARRIA CLARA DÖRRIN 1668 feliratú tálon¹⁷ (12.c kép).

A 17–18. század fordulójától szaporodnak azok a tányérok, amelyeknek peremét végig dűs, indázó mintázat borítja (ISTWAN RICKAN 1706¹⁸) (13.a kép). Tovább él a késő reneszánsz olaszorszói motívuma, a keleties motívumkincs virágai közül különösen kedvelték a tulipán, szegfű, gránátalma úrihímzéseken, ötvöstárgyakon is népszerű, feltehetően mintakönyvek után készült ábrázolásait. Ital tárolására, felszolgálására használhatták a sokszögletű hasábos testű, többnyire csavaros önkupakú palackokat, melyekből három igen kvalitásos kivitelű, virágos, művészi darabot találhatunk múzeumunk anyagában. Az egyikben Georg Christoph Hausmann neve olvasható (5.b kép). A második Elefánti Jaklin Miklós lévai várkapitány tulajdona volt (DO: NI: JA: DE: EL: 1667)¹⁹ (5.c kép). A harmadikat a Pálffy-család címerének heraldikai állata, a kerékből kiemelkedő, növekvő szarvas ábrája díszíti, mellette 1667-es évszám.²⁰ (5.a kép). A hatszögletű edény peremes szájnnyílása alatt, a vállrésznél festett betűk jelzik a tulajdonos személyét (G. F. P. M. E., azaz gróf Franciscus Pálffy de Monyorókerék et Erdőd). A kétfüles, hasábos testű, széles szájú víztartó edény szakrális használatra készült, erre utal a hiányzó fémcsap nyílását keretező H betűből fakadó kereszt szimbóluma is.²¹ A Zólyom megyei Libetbánya mellől, egy kis kápolnából került árverésre (6. kép). Formailag, funkciójában az Iparművészeti Múzeum 1609-es és 1700-as évszámú víztartó edényéhez áll közel. Fehér felületét kobalt festésű virágos mustra borítja, talprésze felett keskeny sárga csik fut végig. A díszítmény rajzi világa a Krisztinkovich Béla által Odler-műhelyként felvázolt stíluskörhöz kapcsolható.²² Jellegzetes edénytípusok a széles szájú, gömbölyded hasú vagy ovális, gerezdelt vagy sima testű korsók. Ezeket nemegyszer öntalppal és billentős fedéllel is ellátták (7.a kép).

1667-es évszámú a bemutatott két gömbhasú korsó, a kék alapmázásat különleges fehér csillagmintázat borítja (7.a kép, 7.b kép). A két nagyméretű tojásdad korsó egyikén a szabó céh jelvényei, jellegzetes szerszámjai kerültek az évszám (1694) és a virágtövek közé (7.c kép). A másikon M:D monogram alatt címerpajzsba foglalt ügyetlen rajzolatú, patkót/kuka-

cot csőrében tartó madár/strucc? látható. A monogram feloldása a vállrészen olvasható Marinus Demian 1696 (7.d. kép). A kettős kék vonallal határolt gazdag, virágos, csipkészerű díszítmény öt sávra tagolódik. Az ónfedélen SH Samuel Hauser véset. Az újkeresztyének hite tiltotta a figurális ábrázolást, a tilalom csupán a 17. század második felében kezdi elveszíteni érvényességét.²³ A gyűjtemény legkorábbi figurális habán edénye a bártfai szabó céh borospalackja²⁴ (8. kép). A nagy tojásdad, lapított testű edény szája szűk, csavarmenetes. Négy oldalát baluszteres, virágfüzér árkaos, reneszánsz ízü építészeti elemek rajzolata keretezi. Az olaszorsóból kinövő szegfű-életfa mellett Ádám és Éva meztelen figurája (9.c kép) áll (az első emberpár bibliai alakja a fazekas céh jelvénye is volt egyben – a Teremtés történetére utalva: Az Úr a föld porából alkotta az embert), felettük 1689-es évszám. Jobbra virágok között lovas vitéz emeli kardját, a ló kantárját az oszlop mellett meghúzódozó figura tartja (9.a kép). Korabeli öltözetű menyasszonynak és vőlegénynek tűnő figurák fogják közre a szabócéh jelvényeit (8. kép). Negyedik oldalán harsonás angyal kíséretében két férfi hozza a kánaáni szőlőfűrtöt (9.b kép). A gyűjtemény a 17. század végétől kezdődően készült céhkancsók szép sorozatával rendelkezik. A dús virágdíszek között, gyakran leveles koszorúba foglalva kapnak helyet a (csizmadia, szabó, pék, mészáros stb.) mesterség jelvényei. Az 1699-es nagy méretű, hasas, rövid, széles szájú edényt felirata szerint egy egykori szabólegény, a *Borsay Szabó Györgynél szolgált Szmolka János mester csináltatta az kis chének*. Új edényformák lesznek egyre népszerűbbek: a körte alakú, karsú derekú, felfelé szélesedő nyakú bokályok, a gömbhasú, gyűrűtagos nyakú, keskeny szájú korsók (10. kép).

A habán kerámiák között külön stilisztikai egységet képviselnek az úgynevezett „delfti modorú” edények. A stíláriskokanság – amely 1660–70-es évektől jelentkezik – részben azal magyarázható, hogy az „újkeresztyének” szoros kapcsolatban álltak hollandiai mennonita hittestvéreikkel, másrészt a korszakban Európa-szerte népszerű volt a kínai porcelán szépségét utánzó kék-fehér delfti fajansz. A Nemzeti Múzeum gyűjteményében több, főképp az 1700–1710-es évek táján készült edény is van. Nagyrészt ecsettel festett kerek tányérok és nagy ovális tálak, széles sima vagy hornyolt, gerezdelt peremmel. Jellemzőjük a kék-fehér színvilág dominanciája, sajátos apró motívumok (házikó, templom, hajó, lombos fa, fenyő, páfrány, madár, szarvas, kicsiny figurák) alkalmazása. (14. kép). Az 1703-as évszámú I: I: F: monogramos tál peremén különböző típusú fák, épületek, növények, pillangók, csillagok, felhők sorakoznak. Öblét egy nagy vitorlás bárka tölti ki. Az építmény oromzatán kereszt. Az ábrázolás bizonyosan összetett szimbolikus jelentést hordoz. Feltehetően Noé pusztulásból megmenekítő bárkájára utal, mely Péter apostol szerint a Krisztus nevében való megkereszteltetés szabadulását testesíti meg (I. Pét. 2-20-21). Az ókeresztény teológusok szerint Noé bárkájához hasonlatosan az egyház hajó, amely az élet veszélyes tengerén a Paradicsom kikötőjébe jut Krisztus kormányzásával. A 17. század elejéről több, Noé hálaáldozatával ékesített, nürnbergi készítésű úrvacsora-osztó óntányér ismeretes.²⁵

A kékmázás és a sárga mázás edények átmenetet képeznek a fajansz és a fazekasáru között, más technológiai eljárással készültek. Alapmázuk kobalittal, illetve antimonnal színezett agyagmáz, engobe. Erre került rá a többnyire fehér, illetve sárga ónmázás minta, majd általában a fényes felületet létrehozó átlátszó ólommáz. Kékmázás csempékből készült a habán kályhásság 17. századi remekként számon tartott liptónádasdi kályha a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. A kékmázás kerámiát olesőbban árusították. A habának rendtartásaik szerint saját használatukra is ilyen edényeket készítettek és ezek a szélesebb, kevésbé előkelő vevőkör számára is elérhetőbbek voltak. A „piaci versenyhelyzet” eredményeképpen, a helyi fazekassággal konkurálva jött létre egy jellegzetes termék, a kék mázás sgraffitos kerámia. Feltehetően Szászkeződen az 1780-as évektől az 1810-es évekig készültek azok a sgraffitto technikájú bokályok és tányérok, tálak, melyekből mintegy 30 darabot őriz

gyűjteményünk. A sötétkék mázba karcolt vonalak nyomán elötűnik a máz alatt lévő, fehér színű agyag réteg (engobe), mely a cseréptest durvaságát fedi. A jellegzetes virágminták, szőlőfürtök, madarak, a kétfejű sasos motívumok így fehéren rajzolódnak ki a kék felületen²⁶ (13.b kép).

Az utolsó, későhabánnak vagy poszthabánnak, habanoídnak is nevezett korszakot (18. század 2. fele, 19. század) jelentős mennyiségű, gazdag anyag reprezentálja a Nemzeti Múzeum gyűjteményében. A Felvidéken Trencsénben, Szobotiston, Nagylevárdon a habán eredetű fazekasok a telepek rekatolizációja után, még a 19. század második felében is folytatták virágzó tevékenységüket. Másutt mesterembereik önálló fazekasként működtek tovább vagy a fajanszgyártó manufaktúrák szakemberei lettek. Az edény fenekén gyakran betűjel utal a készítés helyére, a mesterre és a fül alatt elhelyezett dátum a készítés idejére.

A habán kerámia megtermékenyítően hatott a művészi kerámia és a népi kerámia alakulására egyaránt. De esetenként a holicsei, stomfai fajanszmanufaktúrák visszahatása is megfigyelhető. Módosulnak az edénytípusok, a színvilág, a dekoráció. A tányérok, bokályok típusai mellett kedveltté válik a körte formájú, kiszélesedő nyakú, szűk, ízelt szájnylású korsótípus (15.d kép). A 18. század közepétől terjednek el a széles, becsipett szájú, rövid vagy hosszabb nyakú hasas kancsók (15.c kép). A díszítés egyre nagyobb felületen borítja el az edényt, megváltozik a fehér felület és a színek ritmikus aránya (15.b kép). A teljes felületet beborító mintázat keretén belül nagyobb mezőkben, barokk kartusokban virágos, gyakran figurális ábrázolás kap helyet, szántó-vető paraszt, pipázó juhász, katona. A katolikus népi vallásosság hatása jelentkezik az olesó szentképek, kisgrafikák előképei nyomán megfestett kegykép, népszerű szentek, vallásos témák (Szt. Rozália, Szt. Flórián, Krisztus a kereszten, Pieta, Hétfájdalmú Szűzanya, Szentháromság, Szt. Mihály, M. Magdolna, Szt. Katalin) ábrázolásaival díszített korsókon (16. kép).

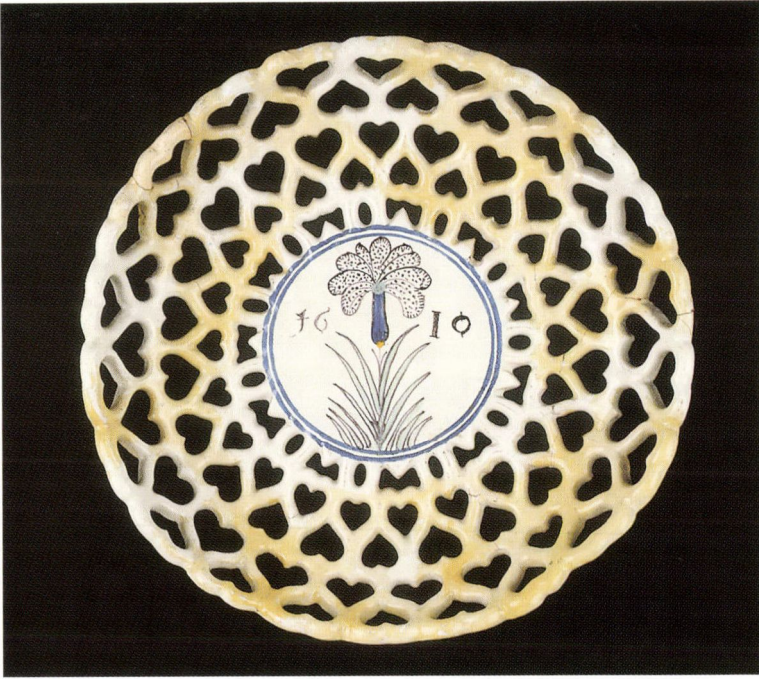
Jegyzetek

- 1 A kötetben ennek a habánokra vonatkozó összefoglalónak rövidített változata jelenik meg, csupán egy habán tárgy illusztrációjával. A szöveg néhány helyen egyezik. RIDOVICS Anna: *A Kerámia gyűjtemény*. 2002. 477–478. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk. PINTÉR János.
- 2 Bővebben, további szakirodalommal ld. RIDOVICS 2002. 472–473; 477.
- 3 RÖMER Flóris: *A magyar fazekasságról*. Arch. Ért. 1876. 135–141.; idézi KRISZTINKOVICH Béla: *Az Iparművészeti Múzeum újkeresztény fajanszai*. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei III–IV. 1959. 137.
- 4 *Képes Kalauz a Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárához*. 1873.; idézi KATONA Imre: *A habán kerámia Magyarországon*. Bp. 1974. 8.
- 5 ZSOLNAY Teréz–M. ZSOLNAY Margit–SIKOTA Gyöző: *A gyár és a család története*. 1974. 59; KATONA 1974. 8., 87, 197., RIDOVICS 2002.
- 6 A korabeli (16–17. századi) szóhasználatlaltal „újkeresztényeknek, morva testvéreknek, fekete németeknek” nevezték a habánokat.
- 7 PAJER, Jiří: *Novokřtěnské fajánse ze Strachotina*. Regionální Muzeum, Mikulov 2001.
- 8 NÉMETH Mária: *Habánok és más fazekasok Sárospatakon XVI–XIX. sz.* Folia Historica 1984. 12. 14–15.
- 9 KRISZTINKOVICH Béla: *Habán inkunábulumok nyomában*. Művészettörténeti Értesítő. 1968. XVII. 1–2. 77.; KATONA, 1974. 106–107. KRISZTINKOVICH Béla: *Habán pottery*. Bp. 1962. 43. 6/b kép.

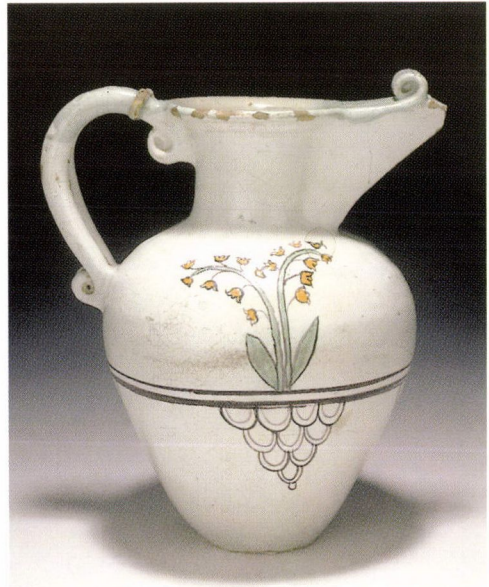
- 10 KATONA 1974. 106. 15. kép, 116. Színes tábla.
- 11 Julius BIETZ (BIETZ Gyula): *Habanska osada v. Sedmohradsku, Slovensky Narodnopis.* Nr. 3. Bratislava, 1958.; KRISZTINKOVICH 1959. 147. 6. kép; Mitteilungsblatt der Keramikfreunde d. Schweiz. 1957. Okt. Nr. 40. Ill.; KATONA, 1974. 109.
- 12 VARJU Elemér: *Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya kiállított gyűjteményeiben.* Bp. 1929. 76.; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: *Vezető a történeti gyűjteményekben.* Bp. 1938. 53.
- 13 BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: *A magyar iparművészet a hódoltság korában.* In: Magyar Művelődéstörténet. 3. 1940. III. 590. kép.
- 14 KATONA 1974. 194.; 205. Utalva a forrásra: Soproni Szemle. 1938. 3. sz., 140.
- 15 VARJU 1929. 76.; BÁRÁNYNÉ 1938. 53; KRISZTINKOVICH Béla : „*Nobilis Amphorarius Magister*” Művészettörténeti Értesítő 1958. 134.
- 16 CSÁNYI Károly: *Magyar iparművészet emlékei.* Ernst-Múzeum katalógusai VI. 1926. 10. 85. tétel, VI. tábla; LAYER 1927. 40.; VARJU Elemér–HÖLLRIGL József: *Ernst Lajos magyar történeti gyűjteményei.* 1932. A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai. VII. Budapest, 1932. 61. 67. 3. tétel; A Magyar Királyi Postatakarékpéztár Árverési Csarnokának aukcióján kerültek eladásra az Ernst-Múzeum gyűjteményének műtárgyai. Árverési Közlöny. XX. (1939. január). 11. 64. 900. tétel, XXV. tábla; RIDOVICS Anna: *Üveg és kerámia az Ernst Gyűjteményből.* In: Egy gyűjtő és gyűjteménye. Ernst Lajos és az Ernst Múzeum. Szerk. RÓKA Enikő. 2002. 161–164, 293.
- 17 LAYER Károly: *Oberungarische Habanen Keramik.* Berlin–Leipzig 1927. 44.
- 18 CSÁNYI 1926. 9. 70. tétel, VI. tábla; VARJU–HÖLLRIGL 1932. 61, 67. 6. tétel; Árverési Közlöny., 1939. 11. 64. 9004. tétel, XXIV. tábla; KRISZTINKOVICH 1962. 44. 12/b kép; RIDOVICS Anna 2002. 161–164, 293.
- 19 CSÁNYI 1926. 10. 75. tétel, VI. tábla; VARJU–HÖLLRIGL 1932. 61, 67. 4. tétel; Árverési Közlöny, 1939. 11. 65. 907. tétel, XXV. tábla; BÁNKÚTI Imre: A Újkori Osztály. In: A Magyar Nemzeti Múzeum, szerk. FÜLEP Ferenc, Bp. 1977. 240. 108. tétel, kép; RIDOVICS Anna 2002. 161–164, 293.
- 20 SZENDREI János: *A habánok története Magyarországon és a habán majolika.* Művészeti Ipar 1889 169.; KATONA Imre: *A habán kerámiáról.* Művészet, 1962. 7. sz. 24–26. o. kép; KATONA 1974. 88. Idézi Szendreit; A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője 2. XI–XVII. sz. Főszerk. Kovács Tibor. Bp. 1996. 75–76. 67. kép; a tulajdonosra utaló monogram feloldását Orgona Angelikának köszönöm.
- 21 VARJU 1929. 76.; BÁRÁNYNÉ 1938. 53; RIDOVICS 2002. 472.
- 22 KRISZTINKOVICH 1958. 134–141.
- 23 KATONA 1974. 83.
- 24 WARTHA Vince: *Az agyagművesség.* In: RÁTH György: *Az iparművészet könyve.* II. Budapest, 1905. 588–589. 484. kép; LAYER 1927. 46.
- 25 TAKÁCS Béla: *17. századi Nürnbergi óntányérok falusi református templomokban.* Művészettörténeti Értesítő. 1983. 3., TAKÁCS Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben.* Bp. 1986. 146–153.; a Magyar Nemzeti Múzeum óntányérajairól Orgona Angelika cikke a mostani Folia Historicában
- 26 KATONA 1974. 165–167.; KATONA Imre: *A magyar kerámia és porcelán.* 1978. 48–54.; KATONA 1984. 44–49.

Helységnevek jegyzéke:

Pozsony (Pressbury, Bratislava, Sk); Trenčén (Trenčín, Sk); Nyitra (Nentra, Nitra, Sk); Szobotist (Freischütz, Sobotište, Sk); Nagytevárd (Gross. Schützen, Velke teváre, Sk); Libetbánya (Lubietova, Sk); Alvinc (Winz, Vințul de yos, Ro); Szászkezd (Saschiz, Ro).

1. kép: Áttört talpas tál, 1610.

2a-b. kép: Kancsó, 1627.

3. kép: Tányér, FOLDESI EORSEBET, 1640.

4. kép: Kézműs medence, CHRISTOPH SEGNER, 1650.

a

b

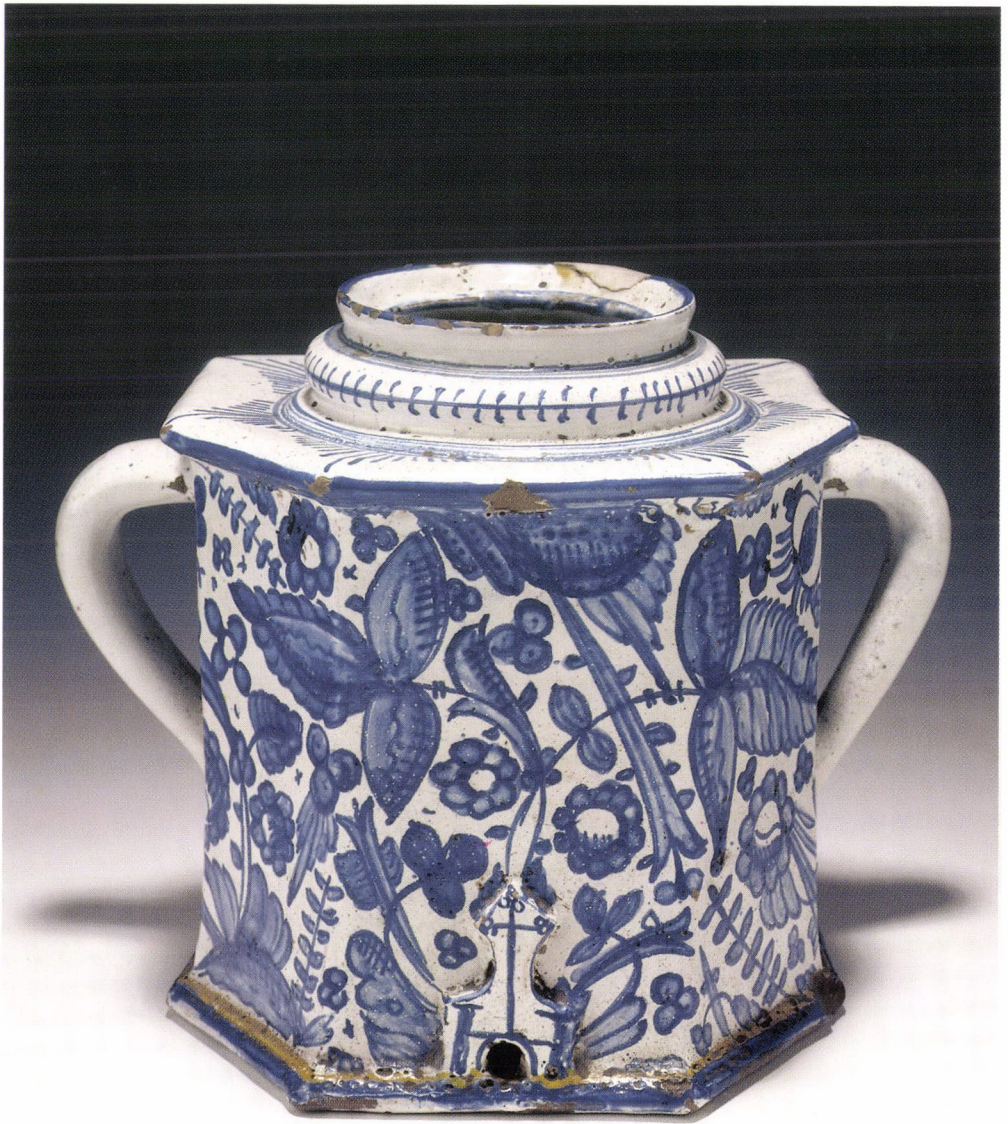
5a. kép: Pálffy-cimerképes palack, G. F. P. M. E., 1667.

5b. kép: Palack, Georg Christoph Hausmann, 1665. 5c. kép: Palack, DO: NI: JA: DE: EL: 1667.

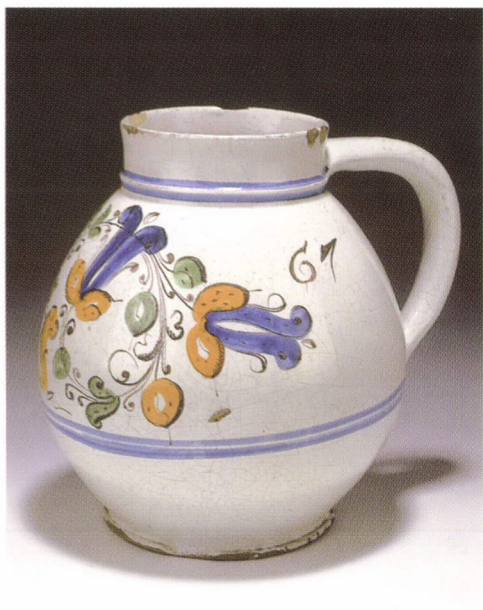

c

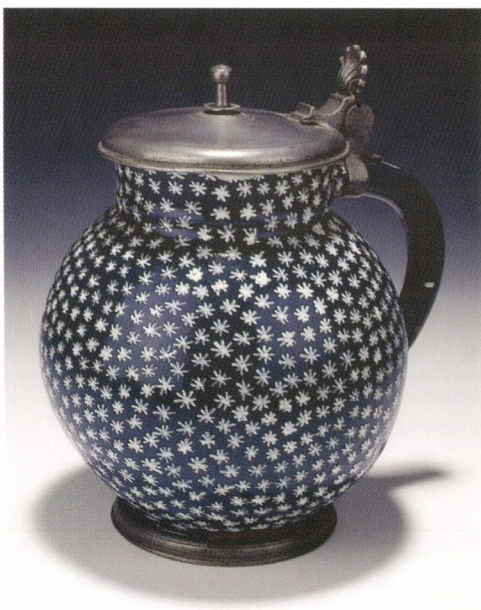
5c. kép: Palack, DO: NI: JA: DE: EL: 1667.

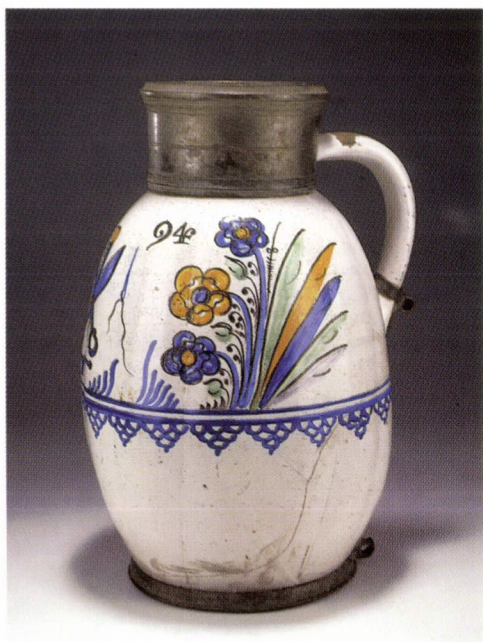
6. kép: Libetbányai vízartó. Évszám nélkül, 1700 körül

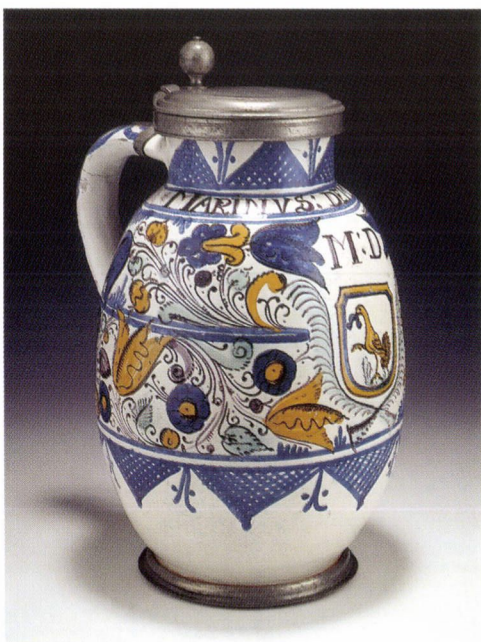
7a. kép: Gömbhasú korsó 1667.

7b. kép: Kékmázás gömbhasú korsó 1667.

7c. kép: Ovális korsó a szabó céh jelvényeivel,
1694.

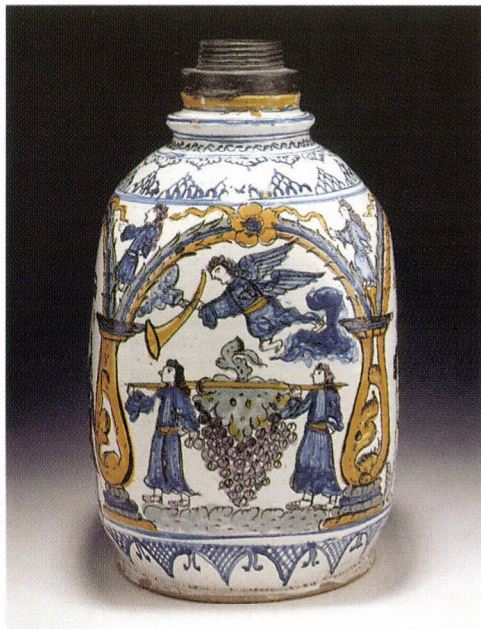
7d. kép: MD Ovális korsó,
MARINUS DEMIAN, 1696.

8. kép: Bártfai szabó céh korsója, 1689.

9a. kép: Bártfai szabó céh korsója, 1689.

9b. kép: Bártfai szabó céh korsója, 1689.

9c. kép: Bártfai szabó céh palackja, 1689.

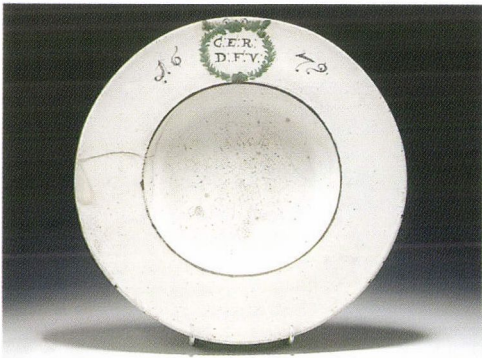
10. kép: Korsó kerégyártó cégjelvényekkel, NICOLAS OT, 1693.

11a. kép: Talpas tál, C.B., 1678.

11b. kép: Talpas tál, C.B., 1678.

a

b

12a. kép: Tál, C. E. R. D. F. V. 1679.
12b. kép: Tál, H. S. 1687.

12c. kép:
Tál, MARRIA CLARA DÖRRIN 1668.

12d. kép:
Tál, IOHANNES MAHOLANY 1673.

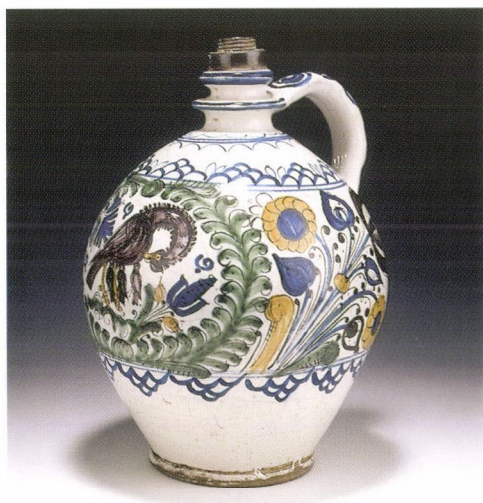
13a. kép: Tál, ISTWAN RICKAN, 1706.

13b. kép: Kék sgraffitos tányér a szászkézdi Lutz-műhelyből, 1794.

14. kép: Delfti modorú tál Noé bárkájával, I:I:F, 1703.

a

15a. kép: Korszó fiait etető pelikánnal, 1730.

15b. kép: Korszó városképpel, felirattal, 1755.

b

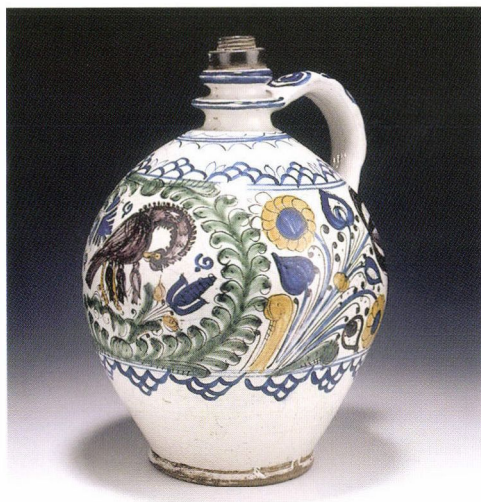

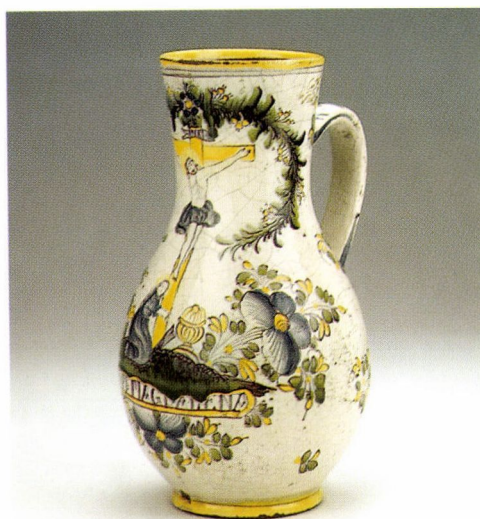
c

15c. kép: Kancsó lovashuszárral,
CORKE JÁNOS, 1769.

15d. kép: Korszó juhász és bárány figurákkal,
ISTVAN DODONK, 1795.

d

16. kép:

Pieces of Habán Pottery in the Hungarian National Museum

Summary

The richest Hungarian public collections of Habán and Post-Habán pottery, totalling hundreds of pieces, are preserved in the National Museum and the Museum of Applied Arts. The collecting of the material started in the second half of the 19th century. Flóris Rómer, keeper of the Cabinet of Antiques from 1869, paid utmost attention to Habán ceramics and folk pottery developing under their influence. At that time they had limited knowledge of the origins of Habán ceramics, they considered it as the materialisation of Hungarian national pottery. The pieces collected in the 19th century by means of donation and purchasing, together with several other works of art, were transferred to the newly established specialised Museum of Applied Arts in 1877. A considerable part of today's Habán pottery collection of the National Museum stem from the 20th century.

On the basis of research made by Károly Layer, Béla Krisztinkovich and Imre Katona, today we know that Habáns were German-speaking Anabaptists, the representatives of Reformation's popular branch, who professed communist principles and suffered severe persecution for their religion. They used to live within the compass of 'haushaben', i.e. in joint tenancy and in a community of goods. Presumably, this is where the name Habán derives from. Groups of Habáns arrived in Hungary from South-Tyrol, Austria and Bohemia. They

appeared for the first time on the estates of the Nádasdy's in Western Hungary between 1540 and 1550. Significant settlements took place from the 1720s on the estates of the Batthyány's and other aristocratic families in Western and Northern Hungary. Gábor Bethlen, Prince of Transylvania, invited them to Alvinc in 1621–1622. György Rákóczi I brought a group of theirs to Sárospatak and Hejce in 1640. Delftware, which was mainly spread by Habáns in Central Europe, is made of baked clay, similarly to pottery. The differences in quality and form are determined by the use of tin glaze, the dissimilar decoration techniques and production methods. The characteristically coloured pots (most often a milk-white basic surface with bright blue, green, yellow and manganese fancywork) were made in workshop communities, on the basis of division of labour. Specialised literature accepts the dates of year displayed on the pots as the dates of finishing. The explanation of many painted initials, however, is not available. From the second half of the 17th century, the use of Habán ceramics was widespread among the wealthy members of the lower nobility and bourgeoisie, as well as town syndicates, which is verified by pieces embellished with guild symbols. Nice pieces of delftware also served as ecclesiastical objects, like communion cups. Owing to the violent Catholicisation, the greater part of Habán settlements in Western Hungary and Sárospatak disintegrated from the 1760s, likewise in Transylvania and Upper Hungary from the second half of the 18th century. The members of the communities were forced to migrate or became assimilated to the neighbouring, mostly Slovakian and Saxon ethnic groups. The golden age of Habán pottery fell on the 17th century, though this characteristic earthenware was still produced in the 19th century.

The present study provides a survey of Habán ceramics in the Pottery Collection of the National Museum, from the point of view of chronology and history of styles. According to the specialised literature, the earliest Habán ceramics date from the turn of the 16th and the 17th century.

In the collection there are four dated Habán pieces of tin glazed earthenware from the first half of the 17th century. The earliest of them is a flat-pedestalled bowl from 1610, its rim being reticulated by heart-shaped ornaments. This unpublished piece is one of the oldest relics in Hungarian collections. Relying on its form, it compares with the so-called traforata type of bowl from Italy. A reversed pear-shaped jug with a handle and a spout, dating from 1627, resembles a goldsmith's work. A similar but more elegant piece is preserved by the Museum of Meggyes in Transylvania. According to Béla Krisztinkovich, both are early products of the Alvinc settlement. A bowl supposed to be of Western Hungarian origin, dated 1640 and displaying the name of Eorsebet Foldesi, can in all probability be identified with the one that appeared at an antiques exhibition of private collections, organised in 1847 in Sopron. The great, irregular formed hexagonal wash-hand-basin was made in the middle of the 17th century.

More than 40 white and blue glazed, dated Habán ceramics from the second half of the 17th century may be found in the Museum. A part of the named, wide-rimmed plates and bowls could have served as tableware, or rather decorated the sideboard. Beside the reticulated, pedestalled bowls, the wavy-bordered, round or oval bowls were also popular. Various types of ornamentation had developed. A characteristic method is when the leafy flower, often a tulip, painted in the hollow of the plate, is repeated three times dispersedly on the rim. From the turn of the 17th-18th century, there were an increasing number of plates, the rims of which were all around covered by rich foliated scroll. The Italian jug pattern of late renaissance lived on. Among the flowers of the oriental, Turkish-Persian motif treasure, the tulip, the carnation and the pomegranate were particularly popular, likewise with embroidery and jewellery. These portrayals were presumably based on certain pattern books. Multiangular,

prismatic-bodied bottles mostly made with tin screw caps were probably used for storing and serving drinks. The prismatic-bodied water storage pot with two handles and a wide mouth served a ritual purpose, which is suggested by the symbol of a crucifix displayed on it. The wide-necked, rotund or oval, ribbed or plain-bodied jugs belong to a characteristic type of vessels. These were often provided with a tin foot or lid. Representational painting was against Anabaptist religion and the interdict started to lapse only in the second half of the 17th century. The collection's earliest figural piece of Habán pottery is the wine-jug of the tailors' guild in Bártfa from 1689. There are a great variety of guild decanters from the end of the 17th century on in the collection. The emblems of the trades are depicted among rich vegetal ornaments, often framed in a leafy wreath. Pear-shaped pitchers with their necks broadening upwards and jugs with a ball-shaped bulge, ringed neck, narrow spout and handle were getting more and more popular.

The so-called delft-mannered pots represent a separate stylistic unit among Habán ceramics. The influence, exercised on them from the 1660-70s on, was due to their close relationship with the Mennonite brethren in the Netherlands on the one hand, and the Europe-wide popularity of blue and white delftware imitating the beauty of Chinese porcelain, on the other. There are several pieces in the collection of the National Museum, mostly from the 1700s and the 1710s. These are mainly hand-painted round plates and great oval bowls with a broad and plain or fluted and ribbed rim. They are characterised by the dominance of blue and white colours and the employment of peculiar small patterns, like houses, churches, ships, trees in leaf, pine trees, ferns, birds, deers and tiny figures.

Blue and yellow glazed pots occupy an intermediate position between tin glazed earthenware and pottery; their production required a different technical method. Their basic glaze was coloured with cobalt and antimony. Mainly white and yellow tin glazed patterns were applied on it, and then usually a transparent lead-enamel created the glossy surface. The stove of Liptónádasd, this 17th century masterpiece of Habán stove-makers, was made with blue glazed tiles and it can be found in the collection of the National Museum. Blue glazed ceramics were sold at a lower price. According to their regulation, Habáns produced these pieces of pottery for their own usage and these were also easily available for a wider range of less distinguished customers. As a result of the 'market competition' a characteristic product, the blue glazed pottery had been established, thus entering into competition with local potters.

The last period, called Late or Post-Habán (falling on the second half of the 18th century and on the 19th century), is represented by a rich material in the museum's collection. During the second half of the 19th century, certain Habán settlements in Upper Hungary (in Szobotist and Nagylevárd) continued their prosperous business even after their Catholicisation. Elsewhere, their craftsmen carried on working as independent potters or became the experts of delftware manufactures. Habán pottery exercised creative influence both on artistic and popular pottery. Pot types, colours and decorations had all been changing. Beside certain types of plates and pitchers, a pear-shaped, widening-necked, narrow-mouthed type of jug had also become popular. From the middle of the 18th century, big-bellied pitchers with a broad, pinched spout and a short or long neck got widespread. Ornamentation covered more and more of the pots' surface and the rhythmic proportion of the white basis and the colours had also changed. Within the framework of patterns covering the whole surface, floral design and representational painting had appeared in greater patches and baroque cartouches: ploughmen, pipe-smoking peasants and soldiers. As an influence of Catholicism and people's religiousness, jugs were embellished with images of popular saints and devotional pictures.

Fordította: Sallay Gergely Pál

Orgona Angelika

Domborműves óntányérok a Magyar Nemzeti Múzeumban

A tányérok

A Magyar Nemzeti Múzeum Óngyűjteménye öt olyan tányért őriz, amely domborműves díszítésével eltér a többi, vésett vagy sima felületű edénytől. A tányérok a felületes szemlélő számára is rokonságban vannak: méretük nagyjából megegyezik (16,5–20 cm átmérőjűek), ugyanazzal a technikával (öntéssel) készültek, és ábrázolásaik is hasonlóak. Mintázatuk alapján három csoportba sorolhatjuk őket. Két tányér közepén Noé áldozatot mutat be Istennek, míg körben a Teremtés Könyvből vett jelenetek láthatók. Két másik tányér közepén Jézus feltámadását ábrázolja, a peremén a 12 apostol egészalakos portréja. Az ötödik óntányér közepe üres, pereme viszont gazdag virágdíszes. Sajnos az állapotuk is hasonló: három közülük sérült, töredékes, csupán kettő maradt meg épen. Nézzük meg közelebbről őket.

Az első csoportba tartozó egyik tányér az óngyűjtemény első darabja. 1814-ben találták a Sárvíz szabályozásakor, és az építkezésen dolgozó Kilay Dániel vízügyi mérnök hozta el a múzeumba.¹ A meglepően ép edény (1. ábra) átmérője 17,6 cm, súlya 182,37 g. A Teremtés Könyvének jelenetei díszítik. Középen kerek mező, melyben Noé áldozata látható. Noé és két másik alak az oltár előtt feltérdre ereszkedett. Az alakok mögött szívárvány és az Ararát látszik, tetején a bárkával. Az oltárról füst száll fel a magasba. Felette a felhők közül lenéző,

1. ábra

koronás Isten. A mező alsó egyharmadában a következő felirat olvasható: „NOE GIENG AUS / DER ARCH GETR /OST OPFERDT/ 16 GOTT 19”. (Noé kiszállt a bárkából és megvigasztalódva Istennek áldozott). A tányér peremén négy jelenet látható ovális mezőkben

(az óramutató járásával ellentétes irányban haladva): Éva teremtése. Koronás, hosszú ruhás Isten az alvó Ádám oldalbordájából teremti Évát. Körülöttük cserjék, fák, madarak, felcittű nap, hold és felhők. Isten inti Ádámot és Évát a Tudás Fájának gyümölcsétől. A jelenet közepén a Tudás Fája látható. Tőle jobbra áll Isten az előbb említett ruházatban, jobb kezével a fára mutat. A fától balra Ádám és Éva állnak meztelenül. Köröttük paradicsomi állatok. Harmadik a Bűnbeesés jelene. A közepén álló Tudás Fájára kígyó csavarodik föl, a fa mögött egy páva (az örökkévalóság szimbóluma). A fától jobbra Éva kezében a gyümölcse, balra Ádám látható. Köröttük állatok. Az utolsó jelenet a Kiűzetés a Paradicsomból. Angyal, lángpallossal a kezében űzi az első emberpárt, akiknek derekára most már levélből font koszorú van kötve. Az angyal mögött sárkány alakja látható. A jelenetek közötti teret olasz-korsós díszítés tölti ki. A tányér szegélye tojássoros, belül pontsoros.

A másik tányérról 1877-ben vásárolta a múzeum Szalay Ágoston műgyűjteményéből² (2. ábra). Ez a darab nagyon rossz állapotú. Csak a felső kétharmada maradt meg, a domborművek kopottak. Az edény széle (a körbefutó tojásdísz) is leszakadt, ezt utólagosan – és eléggé durván – körben ráerősítették. Átmérője, hozzászámítva a hiányzó peremet is, kb. 17,6 cm, súlya 162,72 g. Összevetve az előzővel megállapíthatjuk, hogy méretük, ábrázolásuk teljesen megegyezik, tehát ugyanabból a formából öntötték mindkettőt.

A másik két tányér szintén Szalay Ágoston gyűjteményéből származik. Az első darab rongálódott, néhol hiányos (3. ábra). Átmérője 20,2 cm, súlya 243,58 g. A tányér közepén, levéldíszes keretben a Feltámadás jelene látható: a kép központi alakja a szarkofágon álló Jézus, jobb kezében zászlót tart, körötte felhőgomolyok. Jobb és bal oldalán római katonák menekülnek. A tányér külső pereme rovátkolt, belül levéldíszes. Körben levéldíszes keretelésű, ovális medalionokban a 12 apostol látható a következő sorrendben: (kezdve Jézus feje fölött, az óramutató járásával megegyező irányban) Péter, kezében kulccsal; András a (róla elnevezett) kereszttel; az idősebb Jakab vándorbottal; János kehellyel; Fülöp kereszttel; Bertalan a késsel; Júdás Tádé a dárdával; Tamás, ugyancsak dárdával; az ifjabb Jakab doronggal; Simon fűrészszel; Máté alabárdal, s az utolsó mezőben Júdás helyett Mátyás áll, bárdal. Az alakok jobb oldalán antikva betűkkel, latinul olvasható az apostol neve.

A másik, ugyanabból a formából öntött tányér szinte teljesen ép, bár öntése valamivel elmosódottabb, s utólag kontár kézzel a tányér medrébe egy körbefutó árkot kalapáltak. Átmérője 20,2 cm, súlya 249,78 g (4. ábra).

Az ötödik, virágdíszes tányérról 1904-ben vásárolta a múzeum a halábori (Bereg megye) református egyháztól (5. ábra). Átmérője 19 cm, súlya 179,89 g. Középe díszítetlen, körben gazdag barokk virág- és indadísz: gránátalmák, rózsák, tulipánok, margaréták fonják be a peremet. Mivel több helyen hiányos, töredezett, hátoldalán kis rézkapocsokkal erősítették meg. A restaurátor az egyik rézkapocsra szabad szemmel alig láthatóan a következő kurzív betűs feliratot véste: *Restaurant (!) Dr Gaspartz 12/XII. 1913*. A többi kapcsan is szerepel az 1913-as évszám.

A mesterek

Ha megvizsgáljuk a tányérok mesterjegyeit, kiderül, hogy mind az ötöt Nürnbergben készítették. A nürnbergi jegy két részre osztott pajzs, bal oldalon a város címerállatának, a sasnak félalakjával, jobb oldalán pedig, harántosztott mezőben az illető mester monogramja. Kik voltak a tányérok készítői? Az első Noé-tányéron, a perem első jelenetében, Éva keze felett látható I. S. mesterjegy Hans (Johann) Spatz (II.) (1630–1670) szignója (6. ábra). A másik Noé-tányéron Éva keze felett nem találunk mesterjegyet, itt a kiűzetés jelenetében, az angyal lángpallosa előtt található a jelzés az ifjabb Paulus Öhamé (1634–1671) lehet³ (7.

ábra). Az az öntőforma, amelyből mindkét tányérra öntötték, eredetileg az idősebb Paulus Öhamé volt, ezért Bárányné Oberschall Magda a Magyar Nemzeti Múzeum 1938-as Vezetőjében még az ő munkájának vélte a darabokat.⁴ Az öntőformát azonban később – amint azt a jegykönyv az európai múzeumok tucatnyi példányával bizonyítja – Johann Spatz és ifj. Öham is felhasználta. Az idősebb Öham eredetileg ugyanoda tette a mesterjegyét, ahová Spatz, az ifjabb Öham viszont megváltoztatta a helyet. Mivel apa és fia egyaránt B. Ö. monogramot használt, a két jegy könnyen összekeverhető – valószínűleg ezért tette máshová az ifjabb Öham a maga szignóját.

Nem érthetünk egyet Takács Bélával, aki felveti, hogy a B. Ö. mesterjegy esetleg egy Balthasar Öham nevet rejt. „Ha az ifjabb Paulus Öham P betűvel jelzi a keresztnévét, az apja miért írja „B”-vel?”⁵ Csak-hogy az ifjabb Paulus Öham is többféleképpen jelzi a nevét. A Hintze által ismertett tíz mesterjegyből nyolc B. Ö., egy P. Ö. és egy Ö. monogramos. Az idősebb Öhamnak Hintze három mesterjegyét ismeri, kettő B. Ö. monogramos, egy pedig egy B és egy fél O betű. A

6. ábra

7. ábra

8. ábra

Paulus–Baulus variánsok egymás mellett élnek ekkoriban. Erre Hintze is utal, amikor az id. Paulus Öham neve után zárójelben odaírja a „Baulust” is.⁶

A Feltámadást ábrázoló két tányér mestere a jobb oldali katona mellett található jegy alapján szintén az ifjabb Paulus Öham (8., 9. ábra). Az ötödik tányéron semmiféle jegyet nem találtunk. Lehetséges, hogy nem volt jegye, de az is előfordulhat, hogy épp a mesterjegyes rész hiányzik. Ez a típus (ún. Blumenteller) Hans Spatz (II.) mester nevéhez fűződik, ám többen is készítettek másolatot Spatz modellje nyomán – például Michael Spörl (1649–1672)⁷, Hans Nicolaus Spatz (1671–1675)⁸, Andreas Mergenthaler (1665–1701)⁹, így nem alapíthatjuk meg biztonsággal a mester kilétét.¹⁰

9. ábra

Pow Meyer Aö 1 035

10. ábra

A nürnbergi iskola

Az önművességben 1560 körül jelent meg a domborműves díszítésmód, Franciaországban és Németországban nagyjából egy időben. Az anyag puhasága az öntésnél előnyt jelent: szépen kitölti az öntőformát, a legapróbb részletek is jól látszódnak. Az Edelzinn (nemes ón) uralmát két korszakra szokás osztani. A két legismertebb mester, François Briot és Caspar Enderlein nevével fémjelzett periódus (1560 k.–1630 k.) antik mitológiai jelenetekkel, allegóriákkal gazdagon díszített táljai és kannái manierista jegyeket hordoznak. A Montbéliard-ban működött François Briot (1560–1616 körül) legismertebb munkái a teológiai allegóriákkal díszített ún. Temperantia-tál és -kanna, az antik mitológiai jelenetekkel díszes Mars-tál és -kanna, és a bibliai témájú Zsuzsanna-tál.

Az „Edelzinn” másik jelentős központja Nürnbergben alakult ki, s igazán akkor virágzott fel, amikor a baseli születésű Caspar Enderlein (1560–1631) elköltözött szülővárosából és letelepedett a német városban (1583). 1586-ban polgárjogot nyert mester, sőt, a mesterdalnokok között is ott találjuk. Ő is elkészíti a Temperantia-tálat, mely nem pusztán másolata a Briot-énak. Az általa öntött tálak középpontjában zömmel bibliai témák állnak: Éva teremtése, Lót és lányai, a Feltámadás.

Az Edelzinn kb. 1630-ban beköszöntő második (barokk) korszakában a formák kisebbé válnak, az antik allegóriák eltűnnek, helyüket ótestamentumi jelenetek, uralkodók lovas portréi, dús virágornamensek foglalják el. A tányérrá zsugorodott tálak korábban kialakult beosztása – középső mező, peremdísz – megmarad, de eltűnik a kettő közötti domborműves zóna. A perem kartusai közötti részt barokk indás, leveles, gyümölcsös díszek töltik ki, a formák zártabbá válnak. A második periódus nürnbergi mesterei az öntőformákat (korábban vörösréz, sárgaréz, vagy kő, a 17. században inkább vörösréz) már nem maguk készítették. Hivatásos formakészítők vették őket, akik rendszerint rézmetszeteket használtak előképül. Nevüket nem ismerjük, és csak ritkán érhetők tetten, mint például az ifj. Paulus Öham egyik Feltámadás-tányérján, ahol a szarkofágra vésett M. S.-t a formakészítő monogramjának tartja a szakirodalom. A két Noé-tányér külön érdekessége, hogy öntőformájuk is fennmaradt a lipcei Kézműipari Múzeumban.¹¹ A drága öntőformákat sokáig használták, egymásnak eladták a mesterek. Előfordul, hogy a mesterjegyet már a formába belevésték, és nem utólag ütötték bele. Ha a tányér közvetlenül a megrendelőhöz került, s nem a kereskedelembe – templomi felszerelés esetében például – akkor nem ütötték bele mesterjegyet.¹²

Nürnbergi tányérok Magyarországon

A jónevű nürnbergi mesterek portékáit nagyra becsülték a 17. századi Magyarországon. A soproni mészárosok, akik a marhakereskedelem révén egyébként is megfordulhattak Nüm-

bergben, Hans Sigismund Geisser mesterrel (1652–1682) készítették el céhkannájukat (1654).¹³ Hogy az öntött reliefes tányérokra is nagy keletje volt, azt bizonyítja Takács Béla már idézett tanulmánya, melyben huszonöt darab nürnbergi öntányért említ a 18–19. századi református egyházi leltárakból, valamint a debreceni és sárospataki egyházi gyűjtemények anyagából. Az eredetileg díszedénynek készült tányérok a reformátusok az úrvacsoraszertésnél, esetleg perselyként használták. A fent ismertetett három típuson túl különböző császártányérok (II. Ferdinánd, III. Ferdinánd, Gusztáv Adolf lovasképével, török szultánnal), puttós és delfines tányérok, sőt, Szűz Mária és a kis Jézus (!) képével díszített tányérok is használtak a gyülekezetek.¹⁴

A másodikként említett, sérült Feltámadás-tányér hátoldalán bevéselt felirat olvasható: *Póts Megyer Ao 1635* (10. ábra). A föntiek ismeretében egyértelmű, hogy a szálak a pócsmegyeri református eklézsiához vezetnek. A Szentendrei-sziget kis falujának egyházművészeti emlékeire már korábban felfigyeltek a művészettörténészek.¹⁵ Az itt bemutatott tányér az egyházközség kegytárgyaihoz képest korai darab, az ónok között a legrégebbi.

Mit jelenthet a feliratban szereplő 1635-ös évszám? Az egyházközség őriz egy reneszánsz, részben aranyozott ezüstkelyhet, csészéjének kihajló pereme alatti vésett felirat: *„CALIX Eccleae Rf. Póts Megyer 1635. Renovatus 1770.”*¹⁶ A matrikula végén olvasható bejegyzés szerint Szűcs István renováltatta a kuppáján néhol már kilyukadt darabot.¹⁷ Úgy tűnik, 1635-ben kerültek a pócsmegyerickek birtokába ezek az edények. Ha így van, a nürnbergi tányérok szinte készítésükkel egy időben jelentek meg Magyarországon, hiszen, mint említettük, ifj. Paulus Öham 1634-től működött. Valószínűnek tartjuk, hogy vásárlással és nem ajándékozással került az eklézsia birtokába, mert az utóbbi esetben az adományozó általában feltünteti a nevét.

Az egyházközség dokumentumaiban többé-kevésbé nyomon követhető a nürnbergi tányér sorsa. Az 1819-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben említett tárgyak között szerepel „egy ön öntött tányér az apostolok képeivel és neveivel”.¹⁸ Ez nagy valószínűséggel megegyezik a mi edényünkkel. Jóval kevesebb biztonsággal merjük azonosítani az 1846. március 5-iki és az 1863. január elsejei összeírásban¹⁹ említett, „1635-ből” való „két ócska” cintányér egyikét a múzeumi darabbal, noha nem zárható ki, hogy a 19. században már mindennapi szinten tekintett, töredezett edényeket az akkori lelkész nem sokra értékelte. Nem tudni, hogyan került Szalay birtokába a darab. A Magyar Nemzeti Múzeum Régisírtári Naplójában²⁰ olvasható lajstrom szerint a tányér soproni. Szalay 1860 és 1863 között tartózkodott Sopronban. Ez idő alatt gyűjtötte be a soproni céhek kannáit, melyeket egyébként így mentett az új harangba való beolvasztástól.²¹ A napló alapján feltételezhető, hogy ekkor jutott a tányérhoz, tehát nem közvetlenül a pócsmegyeri ekléziától vásárolta meg.

A virágdiszes öntányér esetében ugyancsak bizonyítható az egyházi használat, hiszen mint említettük, a halábori (Beregi egyházmegye) református egyház birtokában volt. 1904-ben vásárolta meg a Nemzeti Múzeum Körössy Sándor lelkésztől, egy aranyozott rézkehellyel és egy önkannával együtt. A haláboriak 1911-ben építettek új templomot a régi helyén. Az átépítés előtt, 1904-ben – talán pénzsűkületben – adta el az eklézsia a régi úrasztali edényeket a múzeumnak. 1942-ben Kovács J. István, a magyarországi református templomok monográfusa már csak újabb kori edényeket talált.²²

A Magyar Nemzeti Múzeum nürnbergi tányérjai meggyőzően bizonyítják a délnémet mesterek munkáinak elterjedését a királyi országreszen és a Hódoltság területén, valamint azt is, hogy az eredetileg díszedénynek készült tányérok mindkét területen használatba vették a református gyülekezetek.

Jegyzetek

- 1 Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici. Buda, 1825., 52. p.; A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából. Szerk.: HAMPÉL J. Bp., 1902, 126. p.
- 2 SZALAY Imre: Szalay Ágoston gyűjteménye. Sz. 1877. 597.
- 3 E. HINTZE: Nürnberger Zinn. Leipzig, 1921. 97–101.
- 4 Vezető a történeti gyűjteményekben. Bp. 1938. 54.
- 5 TAKÁCS Béla: 17. századi nürnbergi óntányérok falusi református templomokban. MÉ 1983., 170.
- 6 E. HINTZE 1921. 66–67., 97–101.
- 7 E. HINTZE 1921. 103.
- 8 E. HINTZE 1921. 110–111.
- 9 E. HINTZE 1921. 109–110
- 10 A tárgy 1934-ben szerepelt a MNM-ban rendezett református kiállításon. A katalógus Hans Spatz II.-nak tulajdonítja. Nem valószínű, hogy akkor még megvolt a mesterjegyet tartalmazó része, hiszen már a múzeumba kerülésekor (1904) erősen rongált állapotban volt, bizonyíték a régi leltárkönyvi bejegyzés és az említett kapcsolatokkal való megerősítés 1913-ban. Az Országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett Református Történeti Kiállítás katalógusa. Bp., 1934. 7.; TAKÁCS Béla 1983, 172.
- 11 HINTZE, E. 1921, Nr. 191., 67.; Haedeke, Hanns-Ulrich: Zinn. Köln, 1968., 157.
- 12 Hintze, E. 1921.; H. HAEDEKE 1968. 11–15., 17–20., 35–42.; Philippe BOUCAUD–Claude FRÉGNAC: Les Étains. Fribourg, 1978. 73–108.; Ludwig MORY–Eleonore PICHELKASTNER–Bernd HÖFLER: Bruckmann’s Zinn-Lexikon. München, 1977. ÉDER László: A bronz és az ón. In: Az iparművészet könyve III. köt. Budapest, 1912., 194–195.; WEINER Piroska: Önművesség. Budapest, 1971. 11–14.
- 13 NÉMETH Gábor: Ónedények. Budapest, 1984. 20., 4. kép.
- 14 TAKÁCS B. 1983. 167–172.
- 15 VOIT P. (i. m. 663–664.) ismertette a templom felszerelését. Jelenleg a pócsmegyeri egyházközség tárgyi anyagával kapcsolatban Szacs vay Éva végez kutatásokat. Az utóbbi évtizedekben Zentai Tünde foglalkozott a falu népi vallási emlékéanyagával. ZENTAI T.: Szemelvények a Szentendrei-sziget hiedelemmondáiból. Néprajzi Látóhatár VI. 1997/554–559. A tanulmányra és a Pócsmegyerrel kapcsolatos néprajzi kutatásokra Szacs vay Éva hívta fel a figyelmemet, melyet ezúton is köszönök neki.
- 16 A kehely kiállításon is szerepelt: Egyházi gyűjtemények kincsei. Magyar Nemzeti Galéria. A kiállítást rendezte, a katalógust írta DÁVID Katalin. Bp., 1970., 28. (138. sz.)
- 17 Pócsmegyer, református egyházközség irattára. Itt szeretném köszönetemet kifejezni Kováts Tamás lelkipásztornak, aki lehetővé tette, hogy átnézzem a dokumentumokat és a tárgyi emlékeket.
- 18 VOIT P., i. m. 662.
- 19 A Pócsmegyeri Egyházi Tanács jegyzőkönyve. Kontra János lelkész alatt 1843-ik évtől kezdve. Pócsmegyer, a református egyházközség irattára.
- 20 MNM Régészeti Adattár. Régiségügyi Napló 1877, 101.
- 21 SZALAY I. i. m. 596.
- 22 KOVÁTS J. István: Magyar református templomok II., Budapest, 1942., 557.

Rajz: Szily Marianna
Fotó: Kardos Judit (MNM)

2. ábra

3. ábra

4. ábra

5. ábra

Reliefverzierte Zinnteller in dem Ungarischen Nationalmuseum

In der Zinnsammlung des Ungarischen Nationalmuseums befinden sich fünf Teller von Nürnberg. Auf Grund ihrer Verzierung kann man sie in drei Gruppen einreihen. In den Mittelfeldern von zwei Teller opfert Noah dem Gott, an der Fahnen sind Szenen aus der Genesis dargestellt. Die Mittelteilen von zwei weiteren Teller sind mit der Darstellung der Auferstehung Christi verziert, am Rand sind die 12 Aposteln in Ganzfigur angebracht. Die Mitte des fünften Tellers ist verzierungsfrei, sein Rand ist dagegen reich mit Blumendekor verziert.

Einer der beiden Teller des ersten Typs ist das früheste Stück der Zinnsammlung. (Abb. 1.) Sein Durchmesser beträgt 17,6 cm, sein Gewicht 182,37 g. Der andere Teller wurde aus der Kunstsammlung von Ágoston Szalay in 1877 gekauft. Dieses Stück befindet sich in sehr schlechtem Zustand. Sein Durchmesser (insgesamt mit dem fehlenden Rand) ist c. 17,6 cm, sein Gewicht ist 162,72 g. (Abb. 2.). Seine Abmessungen und Verzierungen sind mit dem vorigen Stück vollkommen identisch, deshalb kann man annehmen, dass beide Teller aus derselben Form gegossen wurden.

Die beiden Stücke des zweiten Typs stammen ebenfalls aus der Sammlung von Ágoston Szalay. Das erste Stück ist beschädigt, hier und da unvollständig. Durchmesser 20,2 cm, Gewicht 243,58 g (Abb. 3.) Der andere, aus derselben Form gegossene Teller ist fast intakt, ist aber sein Guss etwas verwischter, und ein Pfuscher hat nachträglich in seinen Spiegel eine Rille eingehämmert. Durchmesser: 20,2 cm, Gewicht: 249,78 g. (Abb. 4.)

Das Museum hat den fünften Teller mit Blumendekor von der Reformierten Gemeinde von Halábor (Komitat Bereg) gekauft. Durchmesser: 19 cm, Gewicht: 179,89 (Abb. 5.) Da der Teller an mehreren Stellen gebrochen und lückenhaft geworden war, wurde an der Rückseite mit kleinen Kupferklammern verstärkt. Der Restaurator hat an einen der Klammern mit winzigen Buchstaben die folgende Inschrift ziselliert: *Restaurant (sic!) Dr Gasparez 12/XII. 1913*. Die Jahreszahl 1913 kann man auch an den übrigen Klammern beobachten.

Wer haben diese Teller hergestellt? Auf dem ersten Noah-Teller, über den Händen von Eva kann man die Mesitermarke I. S. (Johann Spatz II., 1630–1670) sehen. (Abzeichnung 1.) Auf dem zweiten Noah-Teller gibt es keine Marke über den Händen von Eva, die ist in der Szene der Austreibung, vor dem Flammenschwert des Angels zu sehen. Es ist die Marke von Paulus Öham der Jüngere (1634–1671) (Abzeichnung 2.). Die Gussform, aus der beide Teller gegossen wurden, gehörte ursprünglich zu Paulus Öham der Ältere. Es ist eine Besonderheit der beiden Noah-Teller, dass ihre Gussform im Museum für Handwerk in Leipzig erhalten blieb.

Der Meister der beiden Teller, die mit der Szene der Auferstehung Christi geschmückt sind, war auf Grund der Marke neben dem rechten Soldat ebenfalls Paulus Öham, der Jüngere. (Abzeichnung 3–4.) Am fünften Teller ist keine Marke zu finden. Entweder hatte es keine Marke, oder war die Marke an dem fehlenden Teil angebracht. Dieser Typ (sog. Blumenteller) ist mit dem Namen von Hans Spatz (II.) zusammengeknüpft, wurden aber auch mehrere Kopien benutzt, deshalb können wir den Meister nicht genau bestimmen.

Der zweitbenannte, beschädigte Teller stammt, laut seiner Inschrift (Abzeichnung 5.), aus einem kleinen Dorf am Donauinsel bei Szentendre, aus Pócsmegyer. Die Jahreszahl der Inschrift, 1635, die auch an einer teilweise vergoldeten Silberkelch der Gemeinde zu lesen ist, bedeutet höchstwahrscheinlich der Jahr des Bezugs. Das bedeutet, dass die nürnbergische Zinnteller in Ungarn bald nach ihrer Herstellung auftauchen. Dieser Teller gelangte bestimmt durch Einkauf, und nicht durch Schenkung in den Besitz der Gemeinde, sonst wurde die Inschrift auch den Namen des Schenkers verewigt. Der Teller ist in den Visitationsprotokollen von 1819 und 1846 noch aufgezählt. Bei dem Blumenteller ist die kirchliche Benutzung

ebenfalls beweisbar. Die Teller wurden bei Gedächtnismahl oder eventuell als Gabensammler benutzt.

Die nürnbergischen Zinnteller des Ungarischen Nationalmuseums beweisen eindeutig einerseits die Beliebtheit und die dichte Verbreitung der Erzeugnisse süddeutscher Meistern nicht nur im Ungarischen Königreich, sondern auch in den Gebieten unter osmanischer Oberhoheit, andererseits das Fakt, dass die ursprünglich als Ziergefäße erzeugte Teller durch die reformierte Gemeinden praktisch benutzt wurden.

Adatok a szendrői kora újkori erődítések építés- és hadtörténetéhez

A szendrői várakkal a szakirodalom Borovszky Samu 1908-ban megjelent tanulmánya óta nem foglalkozott behatóan. Ez az oka annak, hogy a legalapvetőbb topográfiai viszonyok körül is bizonytalanságok és téves elképzelések tarthatják magukat. A szakirodalomban szét-szórta megjelent adatok segítségével, az 1997 óta a Felső várban, 2002 tavaszán az Alsó vár kis területén végzett régészeti feltárások eredményeként, valamint a 2001-ben megkezdett levéltári kutatások alapján néhány kérdésre ma már nagy biztonsággal adható meg a válasz.

Továbbra is bizonytalanság övezi a legkorábbi vár helyét és építésének korát. A XIV. század közepén a vár királyi tulajdonban volt¹. Királyi várnagyát, Cselenfi Sándor fia Jánost először 1355-ben említik.² Szendrőn működött Máté nevű nemtelen várnagy is, talán még a XIV. század első felében, hiszen déd- és ükunokája 1406-ban hivatkozott rá.³

Az Anjouk erős kormányzata alatt nehezen volna indokolható várépítés Szendrőn, ezért elképzelhető az is, hogy – mint ahogy gyakran történt – esetleg egy korábban (XIII. század második felében, XIV. század elején) felépített magánvárat szerzett meg a király, s bízta várnagyai kezére. Bizonyosnak látszik, hogy a XIV. századi vár nem a későbbi Felső vár helyén, azaz nem a Várhegyen keresendő, ugyanis sem XIV., sem XV. századi leletanyag nem került az ásatásokon elő. Mivel az ásatás nemcsak a délkeleti és a déli bástya területére terjedt ki, hanem a keleti váruddvar nagy részére is, nehezen képzelhető el, hogy az összes középkori emlék a feltáratlan területen bújta volna meg. Ha állt volna középkori vár a Várhegyen, akkor azt bizonyára a hogy közepén emelkedő magaslaton kereshetnénk, ahol azonban szintén csupán kora újkori leletanyag bukkant napvilágra. A régészeti feltárás eredményeit támasztja alá az is, hogy az alább ismertetendő XVI. századi források soha nem emlegetik a dombtetőn álló középkori várat. Egyik lehetőségünk, hogy a XVI. századi Bebek-vár, azaz a XVII. századi Alsó vár, majd az ennek helyére épített, és részleteiben ma is álló Csáky-kastély helyén keressük a középkori vár maradványait. A 2002 tavaszán az Alsó várban (Hősök tere 5.) végzett feltárás nem hozott felszínre a XV. századnál korábbi leleteket. Mivel azonban a régészeti kutatás (melynek fő célja a kastély építéstörténetének tisztázása volt), csupán 9 m²-es felületen tárt fel középkori rétegeket, semmi esetre sem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a legkorábbi szendrői vár mégis csak a későbbi Alsó vár helyén állt.

Felmerülhet a szendrőládi várról és a középkori szendrői vár azonosításának lehetősége is. E vár nevét nem ismerjük, kora szintén bizonytalan, mérete, felmért formái alapján elsősorban XIII–XIV. századi datálása tűnik valószínűnek⁴. A várról bejárásakor talált egyetlen cseréptöredék készítésének kora szintén e két évszázad valamelyikére tehető. Bár a Ládi család által birtokolt Lád a XIII. században Szendrőtől független helyiségnek mutatkozik⁵, később e falu a szendrői váruadalomhoz tartozott, ezért egyelőre nem zárható ki teljes bizonyossággal annak lehetősége, hogy a legkorábbi szendrői vár a mai Szendrőlád határában épült fel, s csak később (legvalószínűbben a XV. század első felében) került a kordivatnak jobban megfelelő, könnyen megközelíthető Alsó vár helyére. Bár a középkori várak egyik lehetséges fejlődési sémájába a fenti áthelyeződés jól illeszkedne, rá kell mutatni e feltevés gyengéjére is: a szendrőládi vár Ládtól délre, azaz Szendrővel ellentétes irányban helyezkedik el. Mivel semmi sem indokolja annak feltételezését, hogy a középkori Lád nem a mai Szendrőlád helyén terült el, csak igen nehezen képzelhető el, hogy Szendrő és a szendrőládi vár úgy tartozzon közös faluhatárba, hogy Lád abból kimaradjon. Ha viszont eredendően Lád határában állt a vár, akkor miért nevezték volna Szendrőnek? Mivel korai levéltári forrás előke-

rülése aligha valószínű, a legkorábbi szendrői vár elhelyezkedésének kérdésére a választ csupán az Alsó vár helyén végzendő további régészeti kutatásoktól várhatjuk.

A vár és bizonyára a település életében is fordulatot jelenthetett, midőn – feltehetően Zsigmond király uralmának kezdetén, sok más erősséggel együtt –, Szendrő is magánbirtokos kezére jutott⁶. A várat és a hozzá tartozó uradalmat a pelsőci Bebek István országbíró fia: László és Ferenc szerezték meg⁷. 1404. június 22-én pelsőci Bebek Ferenc Szendrőről keltez⁸: feltehető tehát, hogy a vár már ekkor sem csupán uradalmi központ, hanem – legalábbis időlegesen – a birtokos egyik lakóhelye is. Ez aligha változott a XV. század folyamán, hiszen 1467-ben Bebek István fia György lakóhelye is Szendrő várában volt,⁹ sőt 1561-ben Bebek Ferenc fia Györgyöt is itt találta meg a jászói konvent embere¹⁰.

Szendrő várának története a XVI. század közepétől fonódott össze szorosan az ország történetével. I. Ferdinánd már 1545-ben megkísérelte elragadni a Szapolyai-párti Bebek Györgytől a várat: Balassa Menyhért ostroma azonban sikertelen maradt.¹¹

Bebek György több előkelő társával együtt 1563 nyarán a füleki bég fogságába esett.¹² A kassai főkapitányságon attól tartottak, hogy Bebek várait a török elfoglalhatja, vagy erővel, vagy váltságdíj gyanánt. Ezt megelőzendő, Zolthay István vezetésével katonaságot telepítettek Szendrőbe. Ekkor 200 huszár, 200 Landsknecht és Bebekék 100 lovasa vigyázta a várat. A királyi csapatok még 1564 márciusában is itt állomásoztak.¹³ Végül Miksa király 1565–66-ban, hogy helyzetét az északkelti országrészben megerősítse, Lazarus von Schwendi hadvezérrel Bebek várait elfoglaltatta¹⁴, s 1567 januárjában már a szendrői német gyalogok is részt vettek Bebek György szádvári várának ostromában.¹⁵

A tizedlajstromok szerint a szendrői őrség fenntartására a szepesi kamara Csehi, Galvács, Meszes, Szalonna, Martonyi és Lád falvak jövedelmét rendelte.¹⁶ A várkapitány a korábban Dobó István mellett Egerben szolgált Zolthay István lett, aki 1571-ig szolgálta Szendrőn Miksa királyt.¹⁷ Rövidesen elkezdték a vár újjáépítését is: 1568 márciusában az udvar utasítást küldött a szepesi kamarának, hogy a szendrői vár építéséhez szükséges összegek folyósításáról gondoskodjon.¹⁸ Az építkezést meg is kezdték, azonban a beruházás pénzügyi okok miatt megakadhatott, mert Lazarus von Schwendi ez év május 29-én megsürgette az építkezés befejezését, s utasította a szepesi kamarát, hogy elsősorban a debreceni polgárok által befizetett 4000 tallér felét folyósítsák. Ennek az utasításnak sok foganatja nem lehetett, mert 1569 májusában megismételték.¹⁹ Ennek ellenére az építkezés teljesen nem állt le, hiszen 1568 júniusában Secco kapitányt három építómesterrel kiküldték Szendrő várába, s a Kamara utasítást kapott, hogy számukra négylovas kocsit biztosítson.²⁰ Zolthay István a fundáló mesternek nem minden igényét tartotta megadhatónak.²¹ Ez év folyamán a kivitelezéshez Szendrőbe küldték Bartolomeo di Ponte kőművest és két társát, akik még 1569 tavaszán is itt dolgoztak.²² Bizonyára a következő években is Szendrőben munkálkodhattak, mert di Ponte (Depont) és két társa számára kiutalandó 52 Ft járandóság kifizetésére 1572 januárjában szólították fel a szepesi kamarát.²³ Di Ponte később Egerben is dolgozott: Ottavio Baldigara építész 1573 júniusában írt beadványában megjegyezte, hogy fizetés és ellátás hiányában abbahagyta az egri váron végzett munkát.²⁴

A már 1568 óta a váron dolgozó Martinus Seccot a kamara 1570. július 1-étől a szendrői vár építészévé (architectus) nevezte ki, s járandóságát 50 rénes forintban állapította meg.²⁵ Az olasz Secco családnak több tagja is a Habsburgok számára dolgozott: 1571 áprilisában az udvar értesíti a szepesi kamarát, hogy Joannes Secco királyi építésznek nagybátyja, Martinus Secco közbenjárására, szülőföldjének meglátogatásának céljából hat hónapi szabadságot enged, s utazásához hátralékos fizetéséből 40 forintnyit kiutalni rendel.²⁶ Miként ez Domokos György kutatásából ismert²⁷, más olasz várépítő mesterek is hazalátogattak Itáliába, s családi kapcsolataik ápolása mellett bizonyára módjuk nyílt a látottak, hallottak alapján

mérnöki tudományuk továbbfejlesztésére is. A mester távollétében tisztázták a kifizetett és hátralékos járandóságait, s az egyik parancslevélből²⁸ úgy tűnik, hogy Secco mester keresztnéve Joannes Martinus. Ezek alapján felvethető, hogy a Joannes illetve, Joannes Baptista Secco nevek akár a szendrői építést is jelölhetik. Itáliai útja után, 1571 novemberében ismét munkába állt, heti 1 tallér fizetését folyósítani kezdték.²⁹ Secco viszonya a szendrői provi-zorral nem lehetett teljesen felhőtlen: 1572 januárjában – nyilván Secco panaszára – abból támadt perpatvar, hogy az udvarbíró 54 Ft értékű élelmiszer-járandósága helyett 10 Ft pénzt adott ki neki.³⁰ Új építkezések mellett a régi épület karbantartásáról is gondoskodni kellett: a kapitányi szállás tetőzete beázott, ami a boltzatok megrongálódásával fenyegetett. A vár annyira romos volt, hogy felmerült, hogy érdemes-e egyáltalán hozzáfogni költséges hely-reállításához.³¹ 1572 augusztusában a szendrői vár romos épületeinek részleges kijavításáról rendelkeztek, mivel „jelen körülmények között az egész helyreállítására nem kerülhet sor”.³² Johannes Rueber kassai főkapitány sürgősebbnek ítéltette meg Kálló erősítését, mert 1573-ban az utalványozott 1000 aranyat Szendrő helyett az említett vár erősítésére költötte, s ezért a szepesi kamarának újabb 1000 arannyal kellett Szendrő erősítéséhez hozzájárulnia.³³ Szendrőn az 1570-es években nemcsak kő- és téglafalakat, hanem sövénypalánkot is emeltek, legnagyobb valószínűséggel nem a vár, hanem a városka körül. Ursinus Ferenc ud-varbíró jelentése szerint a Zolthayt felváltó Panka Péter kapitány Sory Pál erdejét vágatta ki, s ebből építtette a sövénypalánkot. A károsult panaszt tett, mert 150 Ft értékű kártérítést nem kapta meg.³⁴ A sövény azonban rövidesen pusztulásnak indult, amint azt a várvizsgálók már 1588-ban megállapították.³⁵

Rudolf király trónra lépte után, 1577-ben átfogó haditanácsot tartottak a törökökkel szemben folytatandó politika meghatározására. Miután a védekező taktikát szorgalmazó javaslatot fogadták el, sorra vették az egyes végvárokon végzendő munkálatokat. Előírták Szendrő további kiépítését a korábbi tervek szerint. A régi várat lebontásra ítélték, az újban élelmezési raktár és fegyvertár felépítésére adtak utasítást. 6000 tallérból és a vármegyék ingyen munkájával egy nyár alatt befejezhetőnek vélték az építkezést. A szendrői kapitányra bízták a környező kisebb erődítések: Krasznahorka, Szádvár, Putnok, Balog, Csetnek irányítását. Az építkezéseket elvileg Johannes Planken főhadszertárnok-helyettesre, de ennek távollétében gyakorlatilag a Szendrőn szolgáló Domingo Carogora bízták.³⁶

A szendrői kőművesek vezetője 1578-ban a feltehetően Carogoval azonosítható³⁷ Domenicus de Loreaco volt, akinek több mint 189 rénes forintot kitevő hátralékos kifizetésének folyósításáról a szepesi kamarának kellett gondoskodnia.³⁸ A mester legalább 1582-ig dolgozott az építkezésen.³⁹

Az 1577 után felgyorsuló építkezések számadáskönyvei ránk maradtak: így tudható pontosan a vár építéséhez felhasznált deszkák, lécek, zsindelek mennyisége, az ezekhez elhasznált szegek száma, valamint a beépített téglák mennyisége.⁴⁰ 1578-ban a vár építéséhez Abaúj, Torna, Szepes, Sáros vármegyéket, valamint Eperjes, Lócse, Szeben, Bártfa városok ingyenmunkáját rendelte az országgyűlés.⁴¹ Ez évben löportornyot falaztak fel, s elkészítettek egy kaput is.⁴² 1581 augusztusának elején Szendrőben tűzvész tombolt, melyben nemcsak a mezőváros és a vár épületei, hanem az udvarbíró háza és a raktár is leégett.⁴³ Összel Ernő főherceg elrendelte, hogy a szendrői élelmezési raktár (Proviathanus) újjáépítését a következő év tavaszára halasszák.⁴⁴ 1582-ben például az előző év építkezéseiből – többek között – 80 léceket, 32 deszkát, 47000 db téglát, 5 hosszú létrát, méshordó ládát, csákányokat, kapákat, lapátokat, kalapácsokat és ékeket, 14000 zsindelet, 12500 zsindeleyszöveget vételezhetett be Gabriel Wagner építési írnok. A mészégetéshez a környező falvakból vásároltak tűzifát. Ez évben az árok kiásása és a sánc feltöltése május 21-étől december 8-ig folyt, s csupán július-ban és augusztus első felében szünetelt. Az árkokban cölöpökből álló gátakat alakítottak ki, és

a nagy bástya melletti gát egymással összekapcsolt cölöpeit meg is vasalták. Ez évben a parancsnoki épületben új szobát építettek, új őrház és kovácsműhely is készült. Megújították a magyar előváros palánkját, valamint a középső magyar városrész Bebek alatt épült, ám összedőlt kerítését is.⁴⁵ 1582-ből ismerjük Szendrő várához tartozó falvakat: Gömör megyében: Kövi, Rákos, Nandrás, Szirk, Gacsalk, Rozsosznya, Pelsőc, Páskaháza, Taplóca, Gömör, Pelsőcardó; Borsod megyében: Abod, Edelény, Sáp, Kurittyán, Görömböly, Sajóvamos, Pálfalva.⁴⁶ Szendrő várának fontosságát jelzi, hogy az 1587-es országgyűlés tárgyalásain három vár erősítését emelték ki: Kanizsa és Érsekújvár mellett Szendrőt.⁴⁷

Az irodalomban megjelent eltérő vélekedések miatt⁴⁸ szót kell ejteni az 1570-es, 80-as években épített vár helyéről. Nem értek egyet azzal az eddig elfogadott véleménnyel, hogy miután a császári csapatok elfoglalták Bebek Györgytől Szendrőt, hozzáfogtak volna a Felső vár kiépítéséhez. Az alább ismertető források szerint a Felső vár kiépítésének megkezdésére az 1580-as évek végéig nem került sor.

Az 1577-es tanácskozáson szó van arról, hogy a szendrői várat „belső harántvédekkel” kell megerősíteni, hogy a hegyek felől az ellenség ágyúii ellen biztosítva legyen; út halad keresztül a váron, és kapu nyílik a „régí vár” felé.⁴⁹ Mindhárom megjegyzés arra utal, hogy a szendrői vár ekkor még nem a későbbi Várhegyen állt. A hegyekre felhúzott ágyú elsősorban egy mélyebben fekvő erődítést veszélyeztethettek. Út a Felső váron soha nem haladhatott keresztül, hiszen mind az észak-déli főút, mind a kelet-nyugati kisebb utak a völgyekben, illetve a dombok peremén futhattak. Ha, miként arra valamennyi korabeli forrás alapján következtetni lehet, a „régí vár” a későbbi Alsó vár helyén állt, akkor a Felső vár kapuja nem erre, hanem az ellenkező irányba nézett.

Alig néhány évvel a szendrői vár kiépítésének megkezdése után, 1585-ben várvizsgálatot tartottak.⁵⁰ Már ekkor megállapították, hogy az új erődítés védelmi képességei nagyon csekélyek: karókból készült kerítése nagyrészt tönkrement, árka sekély, s a földsáncokat könnyűszerrel meg lehet mászni. Mivel az erődítmény két közeli domb között helyezkedik el, az ellenség könnyűszerrel megfigyelheti a védők tevékenységét, s a dombokról akár egyenként is célba veheti a bent tartózkodókat. Kiderül a jelentésből, hogy a korábbi vár az egyik hegy oldalában állt, s bár kőfallal és bástyákkal volt megerősítve, veszedelmesnek tűnő elhelyezkedése miatt kezdték az új sáncot építeni. Ezzel azonban még nagyobb veszélyt idéztek elő, hiszen az új várat immár két oldalról is magaslatokról támadhatta az ellenség.

Harmadik forrásunk, melyre véleményemet alapozom, Révay Ferenc és társai 1588-as jelentése a végvárak állapotáról.⁵¹ Midőn végigjárták Felsőmagyarország véghelyeit, Szendrőről lesújtó véleménnyel voltak: értéktelennek, veszedelmesnek tartották, s a korábbi jelentéssel egybehangzóan úgy vélték, hogy mivel két közeli hegy között fekszik, semmilyen mesterkedéssel nem lehetne megvédeni, hiszen az emelkedettebb helyekről ágyúval belöhető. Ezért azt ajánlották az uralkodónak, hogy semmiképpen se költsön több pénzt e vár erősítésére, inkább alkalmasabb helyen építtessen egy új erődítményt. Ezen új építmény helyéül a közeli hegy tetejét javasolták, s Stella egri építész tervét is mellékelték. A jelentésből kiviláglik továbbá, hogy a várost ekkorra már sövénypalánkkal körülkerítették, és hogy Bebek – akinek korára még bizonyára emlékeztek –, a „castellum inferius”-t bírta.

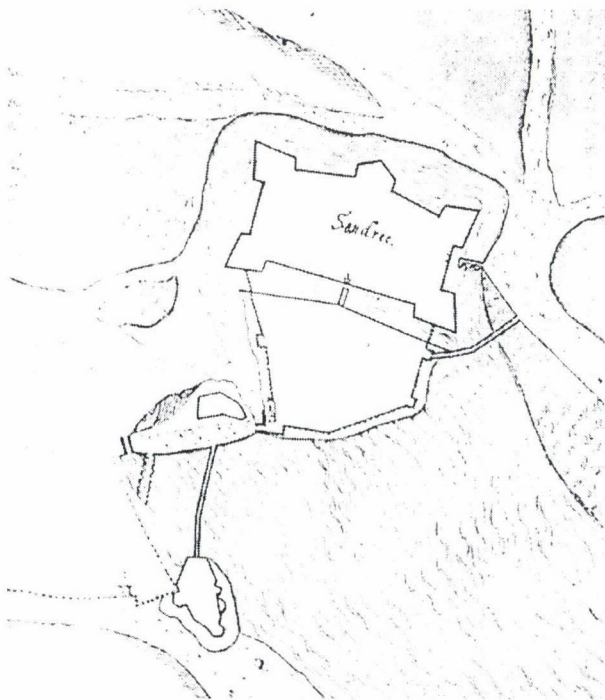
A Révay Ferenc-féle jelentésben említett két közeli hegyet egyrészt a jelenlegi Várhegygel (relatív magassága a Bódvától 84,4 m), másrészt a Bódva nyugati partján emelkedő Kálvária-dombról (Akasztó-domb, a Bódva irányába nyúló platójának relatív magassága 29,2 m) azonosíthatjuk. Ez utóbbi dombról, mely a Német városnak nevezett településrésztől mintegy 200 m távolságban helyezkedik el, valóban jól belátható a völgyben fekvő település: a kora újkorban több rajzoló is e dombról örökítette meg a települést. A fentiek alapján biztosnak tűnik, hogy az 1570-es, 80-as években a későbbi Alsó vártól nyugatra, a Bódva

ágai által közrefogott sík területen fogtak hozzá egy új, bástyás erődítmény létesítéséhez. Ezt az új várat említhette Johannes Rueber kassai főkapitány 1576-ban „*das neue Schloß*”-ként⁵². A vár helyét azonban valamely okból hibásan jelölték ki: nem tudni, hogy esetleg a tervező tapasztalatlansága, a Bódva mocsaraiban való túlzott bizodalom, a haditechnika rohamos fejlődése, vagy egyéb okok játszhattak közre, ám két évtized szorgos munkájával és tetemes anyagi ráfordítással teljesen védhetetlen katonai objektumot sikerült létrehozni. Így érthető, hogy az építési számadásokban gyakran panaszkodnak arra, hogy az árokban víz fakad fel, s a zsilipek említése sem meglepő. Ezeket a kitételeket aligha tudnánk akkor megmagyarázni, ha a Felső vár építésére vonatkoztatnánk. A téglafelhasználás is érthetővé válik ily módon: az eddigi ásátások arra mutatnak, hogy a Felső várban csak igen korlátozott mennyiségben használtak falazótéglát.

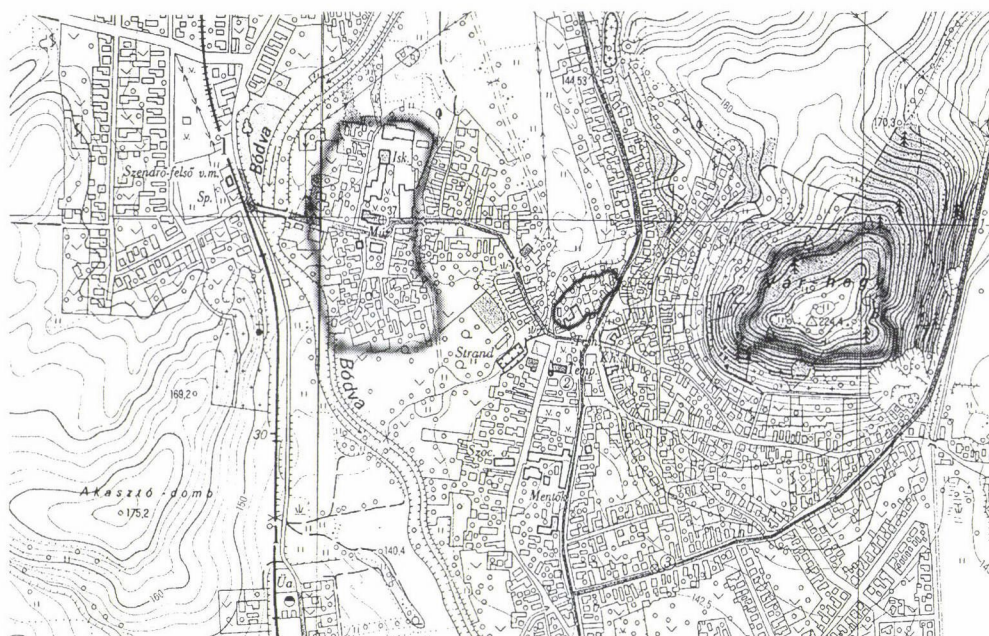
Károly Gusztáv baden-durlachi őrgrof a XVII. század végén összeállított egy főként magyarországi várakat bemutató váralaprajz-gyűjteményt, melyben fennmaradt egy térkép, amely Szendrőt és környékét ábrázolja.⁵³ A térkép jobb oldalán, a településtől északra egy korszerű, előművekkel és öt fülesbástyával ellátott erődítményt ábrázoltak. Ez minden bizonnyal csupán terv maradt, s esetleg azt jelzi, hogy a hasznavehetetlen második vár helyett újabb, bár továbbra is a völgybe helyezett erősséget terveztek.⁵⁴

A térkép bal oldalán az Alsó vár, a Német vár, valamint a település többi részlete látszik (1. kép). Mivel az itt jelzett településrészek könnyűszerrel azonosíthatók Szendrő 1816-ban készített térképén⁵⁵, sőt a modern 1:10000 léptékű térképeken is (2. kép), az ábrázolásnak ez utóbbi része hitelesnek tűnik. A szondázó ásátás során az Alsó várban a térképen jelölt helyen előkerült az északi várfal nyugati szakaszának egy része, valamint a déli fal visszabontott alapozása, s ez megerősíti az ábrázolás részleteinek hitelét is.

A térkép eredetijét a bemutatott építmények alapján a második erődítmény (Német vár, Földvár) kiépülése utánra, de a Felső vár felépítése előttre keltezhetnénk, s így megmagyarázható volna a hegyen épült erődítmény hiánya, illetve a tervezett szabályos alaprajzú erőd feltüntetése is. E XVI. század végi datálásnak azonban ellentmondani látszik az Alsó vár északi fala nyugati részének részleges régészeti feltárása. A közvetlenül a sziklára épült fal melletti legkorábbi feltöltési rétegből előkerülő kályhacsempe-töredékek a XVII. század második feléből, végéről származnak. Johann Le Dentu 1639-ben készített ábrázolásán a kérdéses helyen fal nem látszik. A két utóbbi adat a fal építését, s így a térkép készítését is, inkább a XVII. század második felére valószínűsíti.

1. kép: Az Alsó vár és a Német város alaprajza
(Kisari Balla 1998, 110 nyomán)

2. kép: 10 000-es térkép: Az erődítések helye a mai településen

Az alaprajzon a (későbbi) Alsó vár szabálytalan, egyenes falszakaszokkal határolt alaprajzából északkeleti és délkeleti irányba két kisméretű bástya ugrik ki. A két bástya a vár mellett elhaladó országutat vigyázta, s talán a keletről emelkedő domb felől is védeni próbálta az erősséget. Az északkeleti bástya helyzete megegyezik az Alsó vár romjaiban még ma is álló bástyamaradványával. E bástya korhatározása részletes felmérés és régészeti kutatás hiányában bizonytalan, de toronyszerű megjelenése (3. kép) nem teszi lehetővé azonosítását az 1585-ben említett bástyák egyikével. Az északi falon további kiszögellések mutatkoznak, ezek értelmezése (bástyák, tornyok, esetleg kiugró épületrészek) egyelőre még nem lehetséges.

A város és a Német vár között a térkép két, a Bódva ágai által közrezárt szigetet jelez. A nyugatabbi bejáratát kapuépítmény védte és palánk vette körül, melyen három kiugró, téglalap alaprajzú bástyácskát is jeleztek. Bizonyára ez lehetett az erődítés huszárvárként emlegetett része.

A Német várat szintén a Bódva ágai vették körül, két kapuja közül az egyik a huszárvár felé nyugatra, a másik észak felé nyílt. Alaprajza észak-déli irányban megnyúlt téglalaphoz közelített, melyből öt fül nélküli, de aránylag nagyméretű bástya ugrott elő.

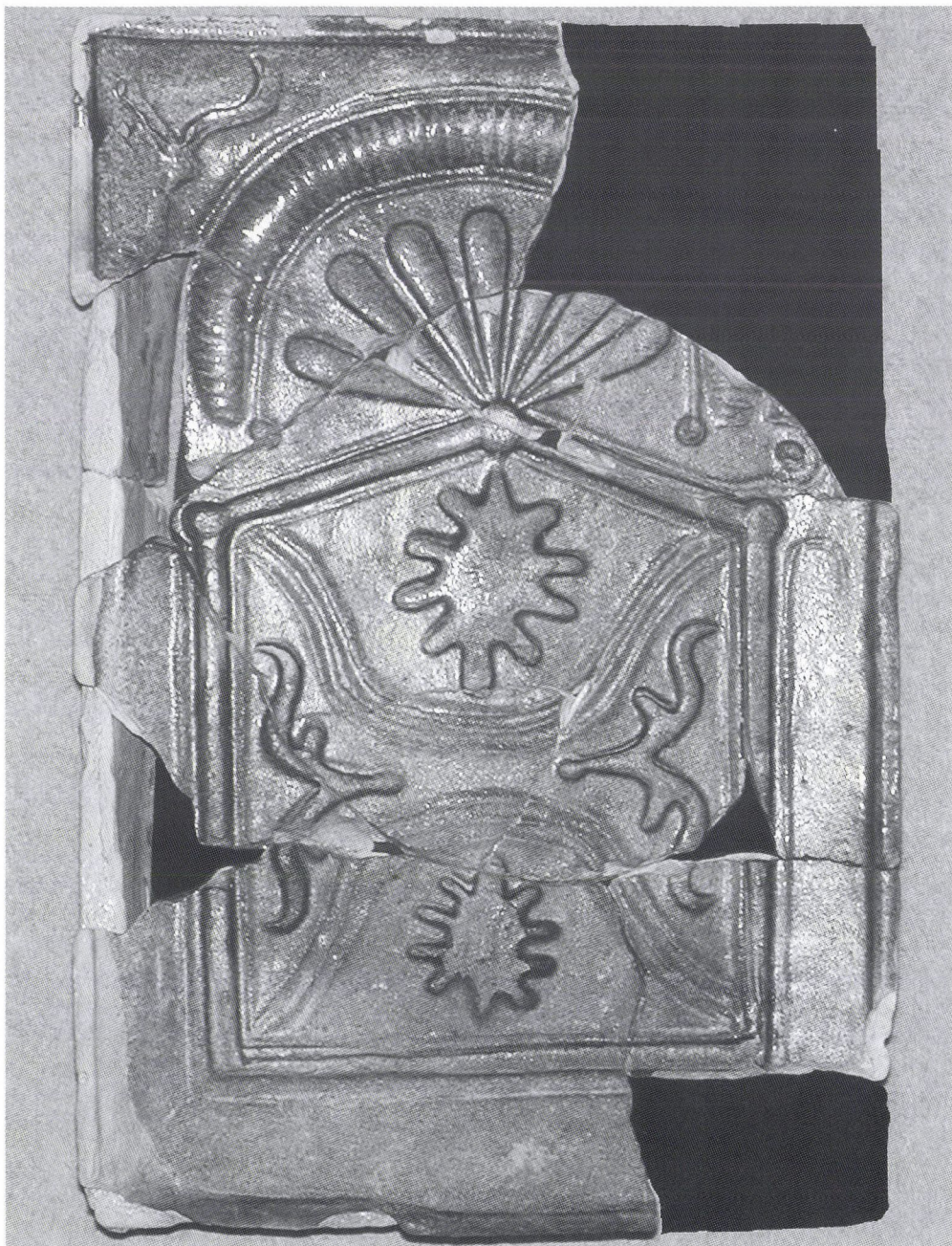
A vár korszerűsítésével, a második szendrői erődítés kiépítésével párhuzamosan növelték a magyarokénál nagyobb harcértékű német csapatok létszámát: az 1570-től 1582-ig a Szendrőn állomásozó német gyalogság létszáma 300-ról 370-re, a lovassága 50-ről 80 főre nőtt. A magyar katonaságot 200 huszár és 70 fős gyalogság képezte.⁵⁶ Az 1570-es évek első felétől már Szendrőből látták el Putnok, Krasznahorka, Balog, Csetnek erősségeit, s az „újonnan körbefalazott templomot Szádvár és Szendrő között”⁵⁷, tehát a kiépülő erődítményrendszer a környékbeli kisebb erősségek központjává vált. A szendrői őrség ellátása már 1576-ban is évente több mint 12000 aranyforinttal terhelte meg a szepesi kamara költségvetését.⁵⁸

3. kép: Az Alsó vár bástyája (MNM MTKCS)

Claudius Roussel (1580–1584)⁵⁹ és Rákóczi Zsigmond (1584–1587)⁶⁰ szendrői főkapitányok későbbi pályafutása példázza, hogy ez idő tájt a korántsem jelentéktelen vár irányítása kedvező lehetőségeket nyitott meg a további emelkedéshez. Apró adat a Német város topográfiájához, hogy Rákóczi 1584-ben elfoglalta, s a királyi parancs ellenére sem szívesen adta át élelmezésügyi célokra a kapitányi házat, melyet elődje, Claudius Roussel emeltetett a várban.⁶¹

Úgy tűnik, a Révay-féle jelentés megállapításait és javaslatait a királyi udvar elfogadta, s rövidesen megindult a Felső vár kiépítése. Erre utal, hogy Cristoforo Stella egri építész szék-helyét 1590-ben Egerből Szendrőre tette át.⁶² Az új vár építéséről már 1590 tavaszán szó esik.⁶³ A Felső vár építésére utal Sáros vármegyének 1592-es 200 Ft-os befizetése is, melyet „az új szendrői vár erősítésére és építésére” adtak.⁶⁴ A vár tervezői között Cristoforo Stellát az említett jelentéshez csatolt rajza miatt mindenképpen az első hely illeti meg, azt azonban egyelőre nem tudjuk, hogy Stella 1596-ban, Eger ostromakor bekövetkezett haláláig mennyi

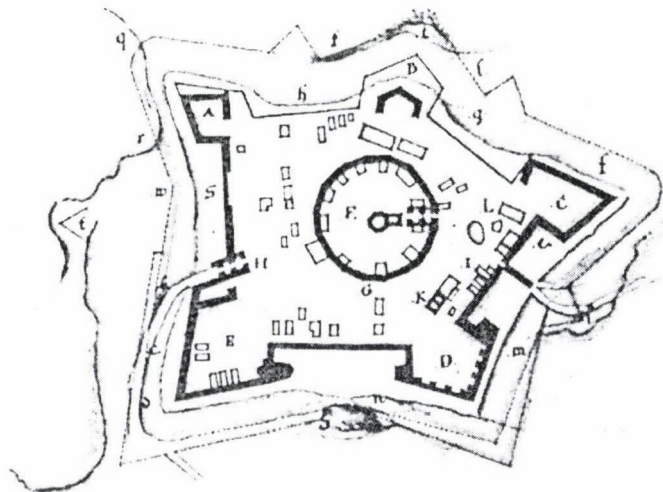
4. kép: Kályhacsempe a Felső vár ásatásából, XVI. sz. vége

készült el az immár harmadik szendrői várból. A falak és a bástyák alapjai már elkészültek, amikor Fülek és más közeli várak visszafoglalása után a munkát félbeszakították.⁶⁵

A Felső vár ásatása során előkerült, s e lelőhelyen a legkorábbi típusokhoz sorolható kályhacsempékhez (4. kép) hasonló, azokkal szinte egyező kályhacsempékből Egerben talán

már az 1570-es években, de bizonyosan 1596 előtt épült fel fűtőalkalmatosság. Bár a kályhacsempék motívumai közismerten hosszú életűek, a nagyfokú hasonlóság a két lelőhely leletcsoportjainak közel egykorú készítését tételezi. Elvileg nem zárható ki az sem, hogy egy másutt korábban felállított, majd lebontott kályha elemeit újbóli felhasználás céljából, utólag szállították fel a Felső várba, ám amíg ezt adatokkal alátámasztani nem lehet, kézenfekvőbb a csempecsoportot a Felső vár legkorábbi kályháinak maradványaival azonosítani, s a XVI–XVII. század fordulójára keltezni.⁶⁶

A vár kb. 1,2 hektáron terült el, öt bástyája volt (5. kép). Alaprajzának szabálytalanságát elsősorban a terepadottságoknak tulajdoníthatjuk. A váruvar közepén 55 m átmérőjű, jelen-

5. kép: A Felső vár alaprajza, 1658 (Kisari Balla 2000, 471 nyomán)

leg kb. 4 méter magas domb emelkedik. E dombot az eredeti terepszint lefaragásával, illetve kisebb mértékű feltöltésével alakították ki, és sokszögű, övparkánnyal ellátott, 220 cm vastagságú falazattal vették körül. E belső várba a nyugati oldalon nyílt feljárat. Kapujához középre nyúló emeletes épületrész csatlakozott, mely a belső vár közepén álló háromemeletes toronyhoz kapcsolódott. E torony sátoztetjét a hitelesnek tekinthető ábrázolások szerint 1639 és 1664 között cserélték barokkos hagymakupolára. Az átépítés időpontja feltehetően az 1645-ös ostrom utánra, legvalószínűbben 1656-ra tehető.⁶⁷ E toronyban őrizték a löport, a hozzá kapcsolódó épület, mint a vár legszilárdabb, az ásatási leletek szerint kúpcserépekkel fedett és üveglablakkal ellátott építménye, a tiszteknek adhatott szállást. Ezt valószínűsíti az is, hogy itt a váruvar leleteihez képest nagyobb arányban kerültek elő üveg- és fajansztárgyak töredékei. Mivel az e helyen nyitott kutatóárkokban mázatlan kályhacsempék nem bukkantak napvilágra, az itt álló kályhák is magasabb – ám korántsem kiemelkedő – színvonalat képviseltek. Kemény János, akit I. Rákóczi György Esterházy Miklós nádorhoz küldött tárgyalásra, 1644 májusában feltehetően a toronyhoz kapcsolódó emeletes épület ablakából láthatta a német sereg csapatmozgásait.⁶⁸ A XVII. század második feléből származó ábrázolás szerint a sokszögletű falazathoz belülről ágyúállások csatlakoztak. Az ábrázolás tanúsága szerint ezek az ágyúállások elsősorban fából készülhettek. A belső várban lehetett a várkáporna is, s ha hihetünk egy, a XVII–XVIII. század fordulóján készített röplapnak,

akkor az a kaputól délre helyezkedhetett el. Az előkerült leletanyag alapján a belső vár legfeljebb néhány évvel előzhetette meg a fő védőöv kiépülését, s könnyen lehet, hogy egységes terv alapján készült az ötbástyás falóvval. A belső vár létrejöttének okát elsősorban a terep meglévő adottságainak kihasználásában kereshetjük, de aligha állhatott távol a vár tervezőjétől a teoretikus építészeti munkák ideális városában gyakorta felbukkanó központi torony gondolata. Magas ágyúállás (igaz, torony nélkül) Egerben is épült, még ha nem is a század végén. A fő védőöv eltérő méretű és szerkezetű bástyái sem utalnak feltétlenül építésük eltérő korára. A Várhegy meredek déli és nyugati oldalán a tervező elegendőnek tarthatott kevesebb munkával kivitelezhető, kisebb méretű, fül nélküli bástyákat is. Az északi oldalon, ahonnan az ostromlók rohama elsősorban várható volt, sokkal erőteljebb védműveket alakítottak ki. Az ide helyezett két fülesbástya közül a nyugatabbi (Korláth-bástya) nyitott, süllyesztett oldalazó ágyúállásokkal rendelkezett, míg a keleti boltozott kazamatafolyosójával a vár legerősebb bástyája volt. A bástyákat és az ezeket összekapcsoló kötőgátakat tört mészkből, helyben öntött technikával készítették. A vár egyetlen kapuját, mely lovasok és szekerek számára is járható volt, visszavonták a rohamnak kitett északi oldalról, s a kapubástyát megkerülő út végére, a keleti oldalra helyezték.

A Tizenöt éves háború mozgalmas éveket hozott Szendrő számára is. Eger várának elestével az Oszmán Birodalom határa még közelebb került Szendrőhöz, s a törökök és tatár segédcsapataik fosztogatásait az 1598 januárjában kinevezett⁶⁹ Johannes Rottal főkapitány által toborzott hajdúk kísérelték meg megakadályozni.⁷⁰ Az országgyűlés a XVII. század elején is szorgalmazta Szendrő építését: 1604 elején az erődítéshez Sáros és Szepes vármegye ingyenmunkáját rendelte.⁷¹ 1604. október 30-án, miután Bocskai hadai Kassát bevették, a Németh Balázs által vezetett hajdúk pár napos éheztetés után megadásra kényszerítették a szendrői várórségét. A katonák vallomásai szerint a várban állomásozó 180 fős őrségből csupán 23-an tartózkodtak a szendrői hegyen, s feljebbvalóik „lent a várban határoztak”.⁷² Ezek szerint a vár lényegesebb eleme még a Bocskai-felkelés idejében is az Alsó vár, illetve a Német város lehetett. Az árok vizének említett elvezetése is csak a völgyben elhelyezkedő erődítmények ellen lehetett hatékony. Basta csapatai november 28-án Edelénynél megverték Bocskai hadait, s másnap az elhagyott szendrői vár a császáriak kezére jutott. Basta 300 gyalogot és egy kompánia lovast helyezett ide.⁷³ Császári kézen volt a vár 1605 áprilisáig, amikor Rhédey visszaszerezte Bocskai számára.⁷⁴ Bocskai ezután haláláig uralta Szendrőt; a vár, több más erősséggel egyetemben, 1607. február 23-án ismerte el újból Rudolf császár fennhatóságát.⁷⁵

Az 1608-as várvizsgálat jelentéséből értesülünk első ízben arról, hogy Szendrőn három vár áll: az Újvár, Bebek vára és a Földvár (azaz német vár)⁷⁶. A fentebb már ismertetett elgondolás szerint Újvár alatt az 1588 után építeni kezdett Felső várat kell értenünk, Bebek váraként a középkori eredetű Alsó várat jelölték meg, míg a Földvár a főként 1578–1582 között épített, később Német városnak nevezett erődítés.

A vizsgálobiztosok szerint „Az hegyen való vár olyan, kiben lövészerszám vagyon és őrizők is porkolábbal tartatnak benne. Ezt az várat kezdték volt építeni és nagyobbban fundálni, melynek most is minden fundamentoma megvagyon és bástyájának is jobb részét kövel igen szépen megrakták. Mely épületet hogyha véghözvitték volna, hát Magyarországhban egyik erős végház lőtt volna ez főképp Eger ellen, és ebből az helyből oltalmazhatták volna meg a Tiszán innen való földet. Mert ez oly hely lehetne, ha megépítenék, hogy három Egernél is erősebb volna. Ennek pedig az építése igen könnyű móddal lehetne; mert mind fövénye, fája, mesze, köve helyben vagyon. Azért fölötte szükséges, hogy ez megépíttessék.” A Felső vár tehát korántsem állt még készen 1608-ban. Elképzelhető, hogy őrsége ekkor még, míg a külső falöv ki nem épült, csak a központi torony körüli belső várban állomásozott.

A „Második vár, melyet Bebek várának neveznek szintén az alsó oldalában vagy az felső várnak, kit most legfőbb erősségnek tartunk itt, kiből az derekas lövő szerszám és egyéb munició tartatik. Oly hely azért ez és erősség, hogy az felső vár nélkül igen semmi, hogyha az meg nem építetik. Minekelőtte az felső vár megépítették, szükséges, hogy ez az Bebek vára jobban megerősítették két kisebb bástyával, árok tisztításával és a benne levő romladosított házak újításával, bővítésével és sindelyezésével, hogy élésnek való hely lehetne és több ember lakhatna benne. És könnyű költséggel megkészsülhetne, mivel minden építésre való eszközök helyben vagynak.” A várvizsgálók szerint tehát a XVII. század elején az erődítés-rendszer legerősebb eleme az Alsó vár volt. E jegyzőkönyv is rámutat azonban arra, hogy a Felső vár nélkül az Alsó vár csupán rövid ideig védhető. Korszerűsítését kívánatosnak tartották, bár az említett két kisméretű bástya felépítése sem tehetette alkalmassá komolyabb ostrom visszaverésére az elavult és meglehetősen kedvezőtlen helyen épült erődítményt.

„Az harmadik vár, melyet német várnak is hívnak, oly alkalmatlan helyen építették, hogy ellenséget ember meg nem várhatna benne, ki meg is próbáltatt az elmúlt esztendőben. Azért szükséges, hogy az huszárvárosa felől való töltése levonattassék és a huszárvároshoz foglaltassék palánkkal, hogy ez is huszárvár legyen, ez okért, hogyha ellenség találkoznék, bele ne szállhasson és az több helyeknek ártalmokra ne lehessen.” A német vár rosszul kiválasztott elhelyezkedése tehát hátrányos helyzetbe hozhatta volna a várvédőket. A jelentés nem látott módot a védhetőség javítására, ezért inkább azt javasolták, hogy szüntessék meg a német várat mint önálló erősséget. Ha az Alsó várhoz kapcsolódó huszárvárhoz csatolták volna az egykori német várat, akkor azt nemcsak a távolabbi Felső várból, hanem az Alsó vár irányából is tűz alatt lehetett volna tartani, s így az ostromlók nem használhatták volna a másik két erődítmény elleni további támadásra.

Szendrő erősödését, s talán a folytatódó építkezéseket is jelzi, hogy az egri káptalan és püspökség javait, melyek eddig az ónodi várnak hajtottak hasznot, a szepesi kamara Szendrőhöz rendelte.⁷⁷ 1613-ban Sáros, Szepes és Gömör megyék feladata volt Szendrő építése.⁷⁸ Melíth Péter 1616-os várvizsgálata során megállapította, hogy a kapitány az Alsó várat építeti, pedig inkább a Felső várat kellene építtetnie. A Felső vár falainak követ az árkokból lehetne kitermelni, s az építéshez szükséges meszet és fát sem kellene a távolból szállítani. Javaslatot tesz a város körülkerítésének örökösen ismétlődő gondjának megoldására is: a lakosság saját udvarának szélességében saját maga építse fel, s így egy év alatt a kapukig el lehetne a fallal jutni. A várhoz legalább 200 gyalogot és 200 lovas tart kívánatosnak.⁷⁹

Bizonyára nem véletlenül őrzi a Felső vár északnyugati, második legnagyobb bástyája Korláth István nevét. Korláth, aki korábban (1602–3-ban) alkaptányként⁸⁰, később főkapitányként⁸¹ szolgált Szendrőn, sokat tehetett az építkezések folytatásáért: 1616 májusában Forgách Zsigmond országbíró és a szendrői kapitány sürgetésére szavazta meg Borsod megye, hogy a szendrői járás minden két portája 1-1 kocsis köteles 1 heti munkára Szendrő építésére küldeni.⁸² Két év múlva az egyik borsodi járás szolgáltatása portánként 4 palánkfa, 1 kocsis vessző, 2 gyalogmunkás.⁸³

Hiába erősítették meg a palánkot, hiába építkeztek mind a Felső, mind az Alsó váron, mikor 1619 szeptemberében Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadai megtámadták Felső-Magyarországot, Szendrő ellenállás nélkül meghódolt.⁸⁴ November végén Homonnai György Lengyelország felől betörő diverziós serege elpusztította ugyan Szendrő környékét, de a várat nem tudta bevenni.⁸⁵ Az 1621. utolsó napján megkötött, s néhány nap múlva megerősített nikolsburgi béke értelmében Bethlennek Szendrőt át kellett adnia a Habsburgoknak, annak ellenére, hogy Borsod megyét élete végéig megtarthatta.⁸⁶ A következő év szeptember 21-én azonban Bethlen második hadjáratának sem állt Szendrő ellen, s így a fejedelem 1625 elejéig ismét a vár ura volt.⁸⁷ Feltehetően az erdélyi fejedelem szendrői

uralmát, vagy legalábbis az erdélyi hatalom jelentős befolyását jelzik az egyelőre sajnos csak töredékesen előkerült stilizált Bethlen-címert ábrázoló kályhacsempék.

Roskoványi László alkapitány 1623 júliusában a várak elhanyagoltságát panaszolta Széchy György felsőmagyarországi főkapitánynak: az ágyúállások, valamint a falak tetejére helyezett, földdel töltött kasok sem a Felső, sem az Alsó várban nem voltak megfelelő állapotban.⁸⁸ Ez év végén kelt a vár korábbi főkapitányának, alsókálosai Korláth Istvánnak végrendelete, melyben meghagyja, hogy testét a szendrői temetőben helyezték nyugalomra, és sírja fölé fakápolnát emeljenek, melyet ellenséges ostrom esetén könnyen lerombolhatnak.⁸⁹ Mivel ostrom esetén a kápolna a védők számára hátrányt jelentett, feltehető, hogy a temető már ekkor a Felső vár közelében, a hegy oldalában volt. 1625-ben visszakerült a vár a Habsburg kormányzat kezébe: márciusban már Osgyáni Bakos István a főkapitány.⁹⁰

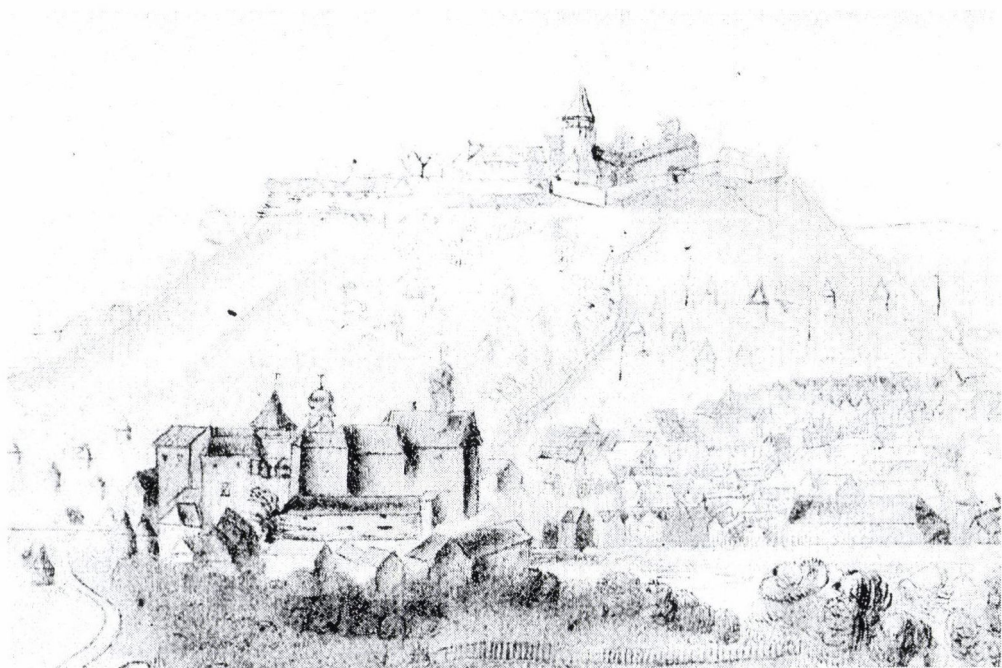
A XVI–XVII. században rendszeresen katonai, igazgatási és építészeti szakértőkből álló bizottságok ellenőrizték a végvárak állapotát: 1631 novemberében Tasy Gáspár és Franciscus Guyot de Montcour Johannes Landi fundator társaságában indultak Szendrő vizsgálatát is magában foglaló szemleútra.⁹¹ Egy év múlva Landi feljegyzéssel fordult Melith György és Bercsenyi Imre szepesi kamarai biztosokhoz, melyben többek között leírta a Szendrőben uralkodó állapotokat is: két éve rendelkezésre áll kö, mész és 800 Ft készpénz, mely elegendő lett volna egy megkezdett bástya befejezéséhez, de a főkapitány mindent saját építkezésére fordított.⁹² Ezek szerint Szendrőn félbemaradt bástya állhatott valahol az 1630-as években. A leírásból nem derül ki, de feltehető, hogy nem a stratégiaileg jelentéktelen Alsó várra, hanem a Felső várra vonatkozik a leírás. Alább az 1660-as évek ábrázolásain látni fogjuk, hogy a felső vár kiépítése még a XVII. század második felére is áthúzódott.

Borsod vármegye követte az 1634-es országgyűlésen azt kívánta, hogy a 500 gyalogos és 500 lovas állomásozzék Szendrőben, a vár építésének költségeire pedig küldjenek pénzt.⁹³

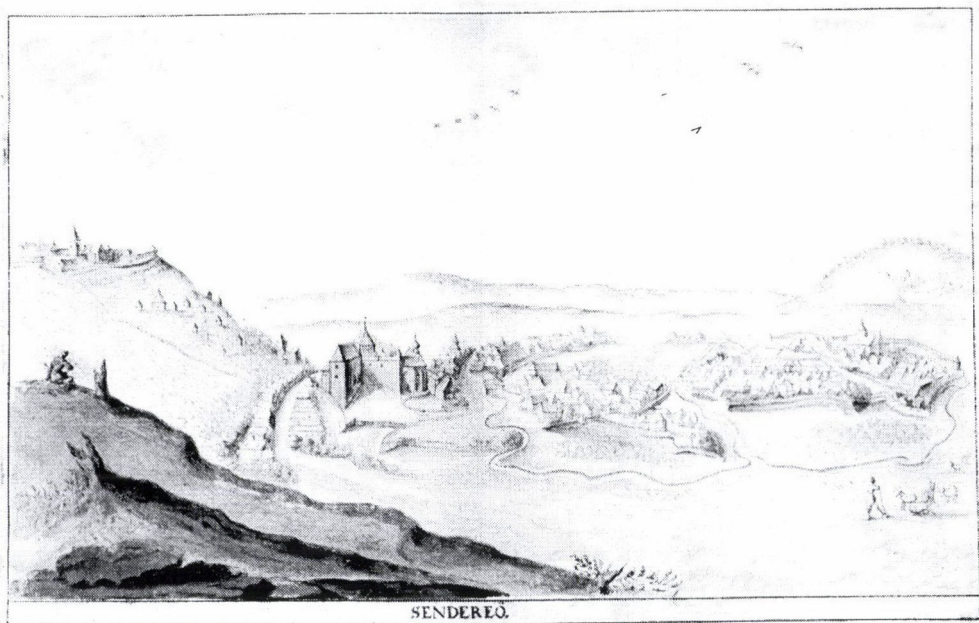
1639 őszén Johann Le Dentu hadmérnök járta be a felsőmagyarországi várakat. A szemlézett várakat lerajzolta, s e rajzok nemcsak a következő fél évszázad várábrázolásainak képezte – gyakran félreértelmezett, eltorzított – kiindulópontjait, hanem a modern történeti kutatásnak is fontos forrásai. Szendrőről két rajz is készült: az egyik nyugatról, a másik északról (6–7. kép). A Felső vár mindkét rajzon távoli, apró foltocskának mutatkozik, ám az kiderül az ábrázolásról, hogy a központi torony és a bástyás falöv már állt ekkor. A bástyákkal megerősített alsó vár tűnik fel leghatározottabban a kép középső részén. Jól látszik a Bódva ágai által szétszabdalt település, melynek keleti részében sejtjük az ekkor már bizonyára polgári lakosság által használt német várost.⁹⁴

I. Rákóczi György fejedelem felvidéki hadjárata idején Szendrő ismét országos jelentőségű események sodrába került. A fejedelem 1644 március 29-én kerítette Szendrőt hatalmába⁹⁵. Május 18-án azonban a császári hadak Christoph Puchheim és Esterházy Miklós vezetésével visszafoglalták⁹⁶ és erős őrséget helyeztek el benne. Rákóczi ellentámadása során a vár őrsége ellenállt. Huszár Mátyás vezette Szendrő ostromát, ami elsősorban csupán az erősség körbezárására korlátozódott.⁹⁷ Az újjászervezett császári sereg elől az erdélyiek visszahúzódtak, és 1644. szeptember 5-én Szendrő ostromáról is letettek. Götz fővezér csapatai két nappal később érték el a várat. Október elején a Gömörbe vonuló Götz serege ismét Szendrőben járt.⁹⁸

Szendrőt 1645 kora tavaszán Gyulai Ferenc és Gaudi András vezetésével ismét körülzárták a hajdúkból, magyar, német és székely gyalogosokból, valamint erős tüzérségből álló erdélyi egységek.⁹⁹ Az Alsó várat a támadók elfoglalták¹⁰⁰, de a Felső vár ellenállt. Rákóczi kiváló tüzérsége éjjel-nappal lőtte a Felső vár falait, és szinte földig rombolta a röviddel azelőtt kiépített keleti bástya egyik szárnyát¹⁰¹ (nyilván a Várhegy lankásabb oldala felé néző északkeleti Kapu- avagy Szent Gábor bástya északi és nyugati oldaláról van szó).

6. kép: Johann Le Dentu rajza Szendrőről, 1639 (MNM MTKCS)

7. kép: Johann Le Dentu rajza Szendrőről (MNM MTKCS)

Kornis Zsigmondnak Rákóczihoz írott leveléből¹⁰² kitűnik, hogy a „két innesső” bástya közti kötőgáton is rést törtek, s júniusban az ostromlók már azon munkálkodtak, hogy a roham előtt a kötőgátat pásztazó kazamaták ágyúit elnémítsák. Mivel a későbbi alaprajzi felmérésekből ismert, hogy kazamatája csak az északkeleti bástyának volt, az északnyugati fülesbástyának pedig a korabeli szóhasználat szerint szintén kazamataként megjelölhető ágyúkamrái voltak, az ostrom elsősorban a Felső vár északi oldalára összpontosulhatott. Ennek oka bizonyára az volt, hogy a Várhegynek ez az oldala a legkevésbé meredek, így rohamra ez az irány tűnhetett a legalkalmasabbnak. Kornisék azt tervezték, hogy rohammal elfoglalják a két bástyát, s az ostromlottakat a belső várba üzik. Mivel a vár kútja az északkeleti bástya előterében volt, ez is az erdélyiek kezére került volna, és a császári katonaság víz híján aligha tarthatta volna magát sokáig. A város felőli bástyáról (ez a nyugati oldalon álló Sáros-bástya lehetett) Kornis úgy vélekedett, hogy alacsony falai létrákon megmászhatók. A levélben Földbástyaként említett negyedik bástya vagy a később Császári-bástyának nevezett délkeleti, vagy a később Szent Mihály-bástyának nevezett déli bástya lehetett.¹⁰³ A terepadottságok miatt az utóbbi ostromlása tűnhetett kivihetőnek. Kornis úgy tudta, hogy ezt a bástyát a várvédők a udvar felől elrekesztették, hogy ha az ostromlók elfoglalnák, az erősség többi része még védhető legyen.

Az erdélyiek már a rohamot fontolgatták, midőn elfogtak egy, az ostromlott várból Murányba levelet eljuttatni készülő német muskétást.¹⁰⁴ A levélből és a fogoly vallomásából az erdélyiek megtudták, hogy a német kapitány felkészült a rohamra: a résen belül árkokat ásatott, melyeket puskaporos hordókkal töltetett fel, tetejüket pedig álcázta. Azt tervezte, hogy a várba rontó erdélyieket biztos fedezékbe vonulva robbantatja fel. Bár Gaudi és mások mindezt csak megtévesztő hadicselnek tartották, a fejedelem nem akart kockáztatni, s a rohamot nem rendelte el. Götz és Puchheim gróf felmentő csapatai megtámadták az ostromlókat, és megszalasztván az erdélyieket, az ostromzárát az utolsó pillanatban feloldották¹⁰⁵, Rákóczi ugyanis 1645. június 12-én kelt levelében azt írta Lorántffy Zsuzsannának, hogy egy héten belül a várat kevés véráldozat árán elfoglalhatták volna.¹⁰⁶

Az ostrom után Esterházy nádor által kinevezett¹⁰⁷, korábban (1639-ben) alkapitányként szolgáló¹⁰⁸ Móré István az erdélyi ostrom szomorú következményeit panaszolta Borsod vármegyének: *„ez az becsületes végház, az ki ez felsőmagyarországi végházak metropolisa vala, annyira elromlott és elpusztult minden erejében és épületiben s mind lakosiban, hogy nem hogy országot oltalmazhatna, de az maga oltalmára is minden bizonytalán erőtelen és elégtelen.”*¹⁰⁹

1652-ben a császári hadvezetés kimutatása szerint Szendrőn 86 német gyalogos, 103 hajdú, 557 huszár, 10 tüzér és 4 rendkívüli besorolású katona állomásozott. Havi zsoldjuk 3077 Ft-t tett ki.¹¹⁰ Ez a legénység magasan a legerősebb volt a felső-magyarországi végházak között: Onod őrsége alig fele ennyibe került, s még Kassán is csupán havi 2000 Ft zsoldot fizettek ki¹¹¹. 1660-ban a legénységi keret szerint 100 karabélyos, 200 huszár, 200 magyar darabont, 400 német gyalogos védte Szendrőt. Havi zsoldjuk 6909 Ft lett volna, ha a létszámbeli hiány miatt nem kellene számukat alacsonyabbnak vélni.¹¹² Szintén 1660-as adatok szerint a magyar lovas hadnép 200 veterán huszárból, 128 újonc huszárból állt, akiket a főkapitány, a vicekapitány és 2 tisz (ductor) vezetett. A 107 fős magyar gyalogságot 12 tizedes alatt három szakaszba szervezték, ennek megfelelően 3-3 ductort, zászlótartót és többet találunk a seregben. A fentiekén kívül a várban szolgált még egy börtönőr, egy őramester, egy porkoláb valamint egy viceporkoláb.¹¹³ Az őramester jelenléte arra enged következtetni, hogy a várban ekkor már (bizonyára a központi toronyba szerelt) óra is működött.¹¹⁴

1658-ból ismerjük a Felső vár első felmérését, melyen már jelezték a déli oldal átépítésének tervét¹¹⁵ (5. kép). A délkeleti bástyát Császári bástyának, a délit Szent Mihály bástyának nevezték. A nyugati bástyát Sáros-bástyának hívták ekkor, s ezt a nevet a vár fenn-

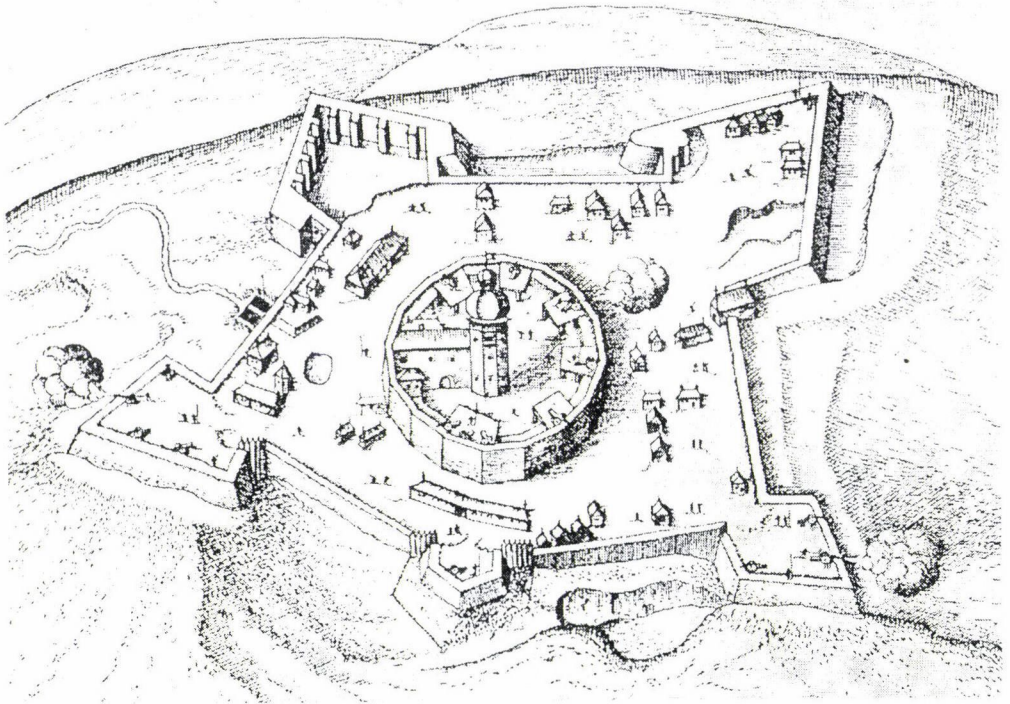
álásának végéig csakúgy megőrizte, mint az északnyugati oldalon emelt Korláth-bástya. Az északkeleti oldalon elhelyezkedő kapubástyát Szent Gábor arkangyalról nevezték el.¹¹⁶ Magas épületeket, tornyokat már a középkorban is gyakran ajánlottak az arkangyalok védelmébe; a császárról nevet kapó bástya – bár másutt korábban is gyakori e bástya-név – talán a megerősödő központosítási törekvések propagálásának eszköze volt.

1661 augusztus 12 táján Montecuccoli tábornok Szendrőbe érkezett 20000 emberrel.¹¹⁷ Ekkoriban készülhetett a szendrői várnak a herzogenburgi apátsági könyvtárban fennmaradt egyik katonai felmérése, míg egy ugyanitt fennmaradt másik alaprajz egy évvel későbbi évszámot visel.¹¹⁸ Ez a rajz többé-kevésbé megegyezik az 1658-as felméréssel, s mindkét alaprajz megbízható pontossággal tájékoztat nemcsak a falak vonalvezetéséről, hanem – az eddigi feltárások szerint – a várbelső épületeiről is. Az ásatások során előkerült leletanyag keltezéséhez ad támpontot az 1658-as és az 1661-es felmérések között felfedezhető apró eltérés, ugyanis a korábbi rajzon még nem tüntették fel a kapubejárón átvezető út folytatásában emelt, a keleti várudvar többi házaeskájától eltérően nem észak-déli tájolású épületet. A vár déli oldalának előrehaladottabb, de még nem teljes kiépítése miatt 1662 és 1670 közé kell kelteznünk Szendrő felső várának Takáts Sándor által, jelzetek nélkül közölt távlati rajzát. (8. kép)¹¹⁹ A nézeti rajz olyan mértékben egyezik a fentebb bemutatott alaprajzokkal, hogy fel kell tételeznünk, hogy egy felmérési rajz alapján készült.

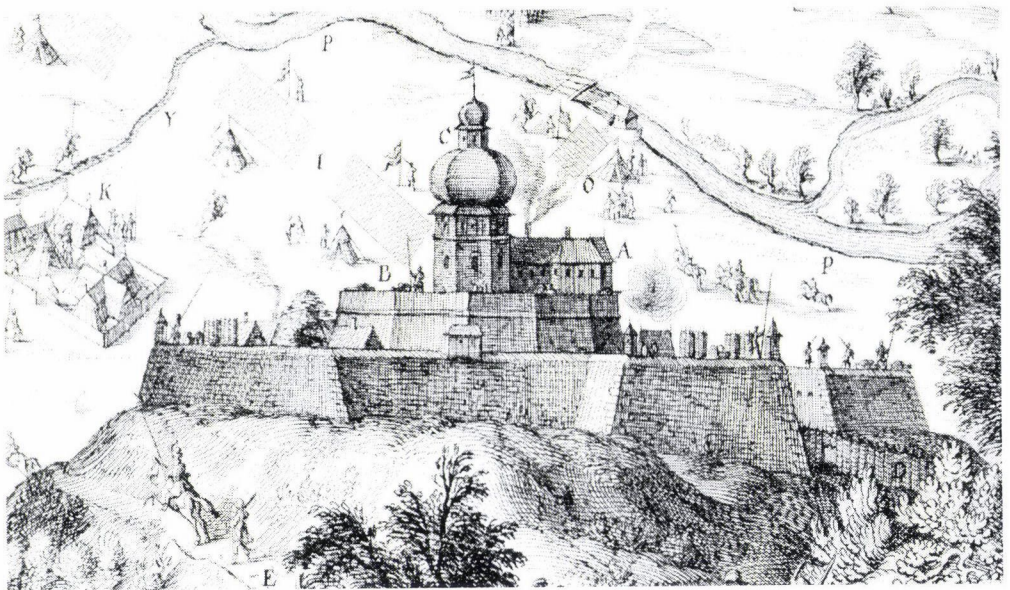
A három alaprajzból és a nézeti rajzból kitűnik, hogy a keleti várudvaron észak-déli tájolásban, a várfallal párhuzamosan épültek fel a legénységi szállások. Csupán a kapuépítmény melletti téglalap alaprajzú épület alkalmazkodott a várfalhoz képest ferde tengelyű kapu vonalához. A déli várudvaron további apró építmények sorakoztak és két nagyobb, a nézeti ábrázolás szerint közös tető alá fogott, bizonyára a többitől eltérő funkciójú épület. A vár északi részén nemcsak a várudvaron, hanem az északkeleti kapuvédő fülesbástya tetején is apró házacskák helyezkedtek el. A nyugati várudvaron szilárdabb anyagú épületeket is jelölnek: a Sáros-bástya torkánál állt az élelmezési raktár, valamint a nézeti rajz szerint egy kisebb torony és kissé északabbra a kútház is. Jelölnek továbbá egy amorf gödröt (vízgyűjtő?), mely jelenleg is kivehető a terepen. Az északnyugati füles bástya (Korláth-bástya) befelé nyúló támpilléreit ez az ábra is feltünteti. Amint ez a nézeti rajzból érthetővé válik, a bástya belsejének feltöltése ekkor még nem fejeződött be. A vár nyugati oldalán gyalogkapu nyílt az Alsó vár felé. A kapuhoz vezető feljárót északról az Alsó várat a Felső várral összekötő palánk védte. A vár déli oldalának átépítése a felmérés idején folyamatban volt. Említésre méltó, hogy a korábban Szent Mihály bástyaként említett déli bástyát az 1662-es felmérésen Wesselényi-bástyának nevezik. Ez az elnevezés bizonyára az uradalmat zálogként birtokló Wesselényi Ferenc fiára, Lászlóra utal, aki Szendrő főkapitánya volt legkésőbb 1663-tól 1669-ig.¹²⁰

Az 1664-es török hadjárat hatására Wesselényi Ferenc nádor elrendelte a csapatok összegyűjtését. A szendrői hadimustrán kb. 5000 fő vett részt.¹²¹ Az eseményt rajzon örökítette meg Georg Sicha hadmérnök, s az ez alapján Caspar Merian által készített rézmetszet sarkában a szendrői Felső vár egyik leghitelesebb ábrázolását találhatjuk.¹²² (9. kép) Az ábrázolás nemcsak a belső várat és a központi épületkomplexumot mutatja be realiztikusan, hanem a bástyák mögül kibukkanó kéményes házikók, a bástyákon felállított fonott kasok és őrhelyek, valamint a felső és alsó várat összekötő fonott palánk részletei is valóságként tűnnek.

Az 1660-as években a felső várat németek, az alsót magyar katonák vigyázták. A város palánkja elkésztető állapotba juthatott, mert Wesselényi László főkapitány kétségbeesve kérte Csáky Ferenc felsőmagyarországi főkapitányt „*írjon a megyéknek, hogy építő mestereket küldhén, még télen, az jó úton hordhassák az palánk fáját, vesszejét és Isten adván békesség-*

8. kép: A Felső vár madártávlati rajza (Takáts 1915 nyomán)

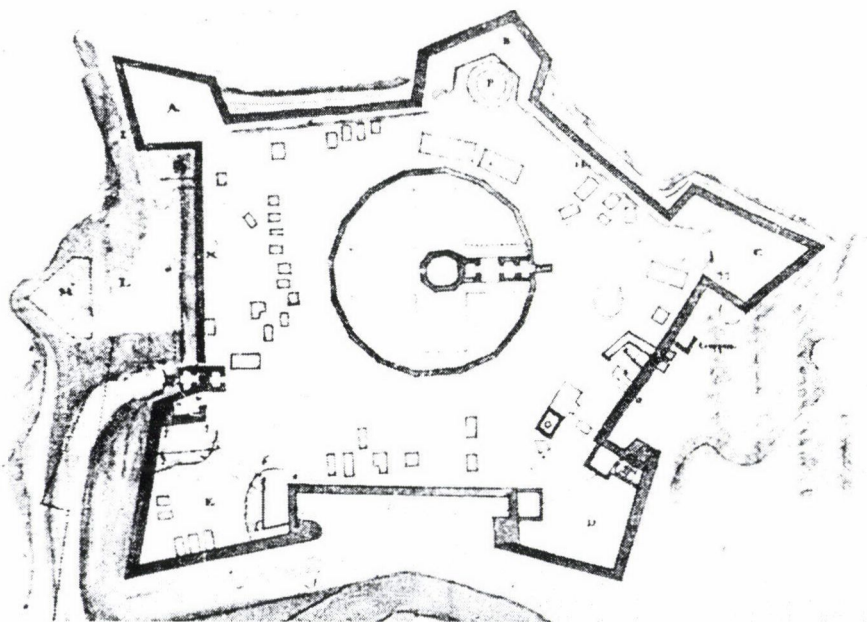

9. kép: A Felső vár északról, 1664 (MNM MTKCS)

sen megérniök az kikeletet, mindjárt munkához foghassanak”. A palánk oly rossz, hogy a főkapitány azt jegyezte fel, hogy „csak az jó Isten tudgya, mikép fódozgom a lukakat”.¹²³

A Felső vár korszerűsítése utáni állapotot tükröz az az alaprajz, melyet 1670-re keltezett Gerő László (10. kép)¹²⁴. A Wesselényi-bátyát ismét Szent Mihály bátyának nevezték, a korábbi alaprajzokhoz képest lényegesebb különbség azonban, hogy a déli kötőgátak és bátyák átépítése már befejeződött. A keleti várudvaron újabb házacskákat emeltek, s megváltozott a Sáros-bátyától keletre elhelyezkedő udvar beépítése is. A nyugati gyalogkapu mellett lépcsőfeljárót létesítettek, s az ágyúkamrák jelölése miatt valószínűsíthetjük, hogy a Korláth-bátya feltöltése is elkészült.

A korabeli felmérések és a felső várban végzett ásások alapján úgy tűnik, hogy az 1660-as években fejeződött be a felső vár kiépítése. A vár déli oldalát áttervezték, a déli és a délkeleti bátyát jelentősen megnagyobbították. A déli oldal korábbi palánkfalát kőfallal váltották fel. A vár keleti udvarán nyitott kutatószelvények azt tanúsították, hogy korábbi szemétdödrök és egyelőre alig értelmezhető cölöpös építmények helyén a XVII. század közepe táján épülhettek fel a legénység lakhelyeként szolgáló házacskák.¹²⁵ A házikók földbe mélyülő alapozás nélkül épültek; bizonyára fából készült felmenő falukat kötőanyag nélkül egymás mellé helyezett kövekre helyezték. Fűtésüket agyagba rakott kőalapra felépített, kályhacsempékkel burkolt tűzhelyekkel oldották meg. E tűzhelyek egy része feltehetően félig zárt tüzelőjű lehetett, azaz az erdélyi „cserepesekhez” hasonlóan átmenetet alkotnak a kandallók és a cserépkályhák között. A részben helyben maradt, összetört kályhacsempékről megállapítható volt, hogy nagy részüket többször újra felhasználták, tehát az igénytelen barakkok kályháit több korábbi, lebontott kályha maradványából állították össze. A csempéket vastag mészréteg borította, ami a különféle elemekből összerőtt fűtőalkalmatlanságoknak egységesebb kinézetet biztosíthatott. Feltűnően sok kályhacsempé előlapjára domborítottak különböző mértékben stilizált kétfejű sasokat. A császári sas jelenléte, bármily

10. kép: A Felső vár alaprajza, 1670 (Gerő 1955, 394 nyomán)

kezdetleges is kivitele, nem lehet független e végvár királyi tulajdonától, hiszen például a dél-borsodi ónodi várból, mely a Rákóczi család birtokában volt, egyetlen kétfejű sasos kályhacsempét sem ismerünk. A nagy mennyiségben előkerült zsindeleyszegek igazolják, hogy a házacskákat faszindellyel fedték.

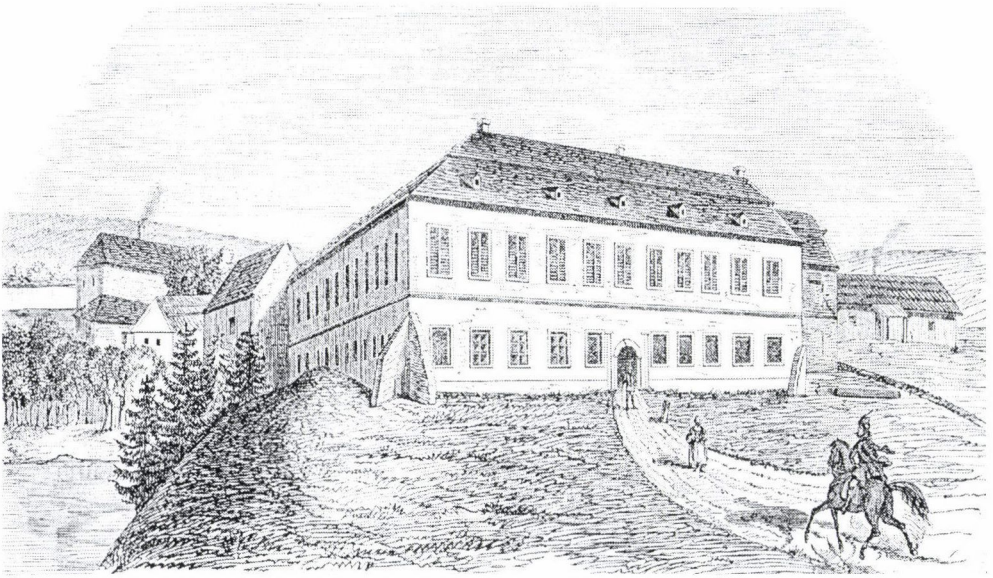
A magyar végvári katonaság redukciója során elbocsájtott, a Partiumban táborozó bujdosó katonák 1672 augusztus végén rövid időre Szendrőt és több más várat is elfoglaltak.¹²⁶ Szendrőben csupán a szinte védhetetlen alsó vár jutott kezükre, s a főkapitány, hogy a bujdosók hasonló akcióit meghiúsíthassa, 1672. szeptember 28-án a várost és az alsó várat felgyújtatta.¹²⁷ A Felső vár Thököly hadjáratai alatt is biztos támaszpont maradt a császárhű erők számára.

Mivel a Wesselényi-féle összeesküvés megtorlásakor a szendrői uradalom is visszakerült a kincstár kezelésébe, 1690-ben a szomolnoki rézbánya feléért, valamint Szomolnok, Stósz és Svedlér városok feléért gróf Csáky István szerezhette meg. Csáky rövidesen építkezni kezdett új birtokán, s nemcsak a szendrői melegvízű forrás fölé építtetett már 1690-ben faragómolnárokkal fürdőházat, hanem 1694-ben megkezdte kastélyának kiépítését is. A Csáky-kastély az Alsó vár helyén, a jelenlegi Hősök tere északi oldalán épült fel, oly módon, hogy az új épületegyüttesbe a korábbi vár két bástyáját valamint körítőfalait is belefoglalták. Bár jelenleg e kastélynak is csupán romjai állnak, a XIX. században és a XX. század elején készült rajzok és fényképek alapján képet kaphatunk az egykori épületről (11. kép).¹²⁸ Két árkádós épület-szárnya északról és nyugatról L alakban vette körül a kastély háromszögű belső udvarát, melyet délkeletről az egykori Alsó vár körítőfala zárt le. A kastély északi szárnyának külső fala az Alsó vár északi falára épült; alatta boltozott pince húzódott, amelyen át a részben a mészkőbe vájt, részben karsztosodási folyamatok során természetes úton kialakult mélypincét lehetett megközelíteni. Északi szárnyának keleti végéhez az Alsó vár lebontástól megkímélt északkeleti bástyája, nyugati szárnyának déli sarkához pedig a mára teljesen elpusztult déli bástyája kapcsolódott. A kastély nyugati szárnya előtt az egykori vár megőrzött nyugati fala trapéz alakú külső udvart kerített le. A nyugati falat az ábrázolások szerint 1816 és 1861 között bontották le. Az emeletes, eredetileg téglakő vegyes falazattal épült kastély a XVIII. században, Csáky Antal építkezései során nyerhette el az ábrázolásokon ránk maradt formáját.¹²⁹

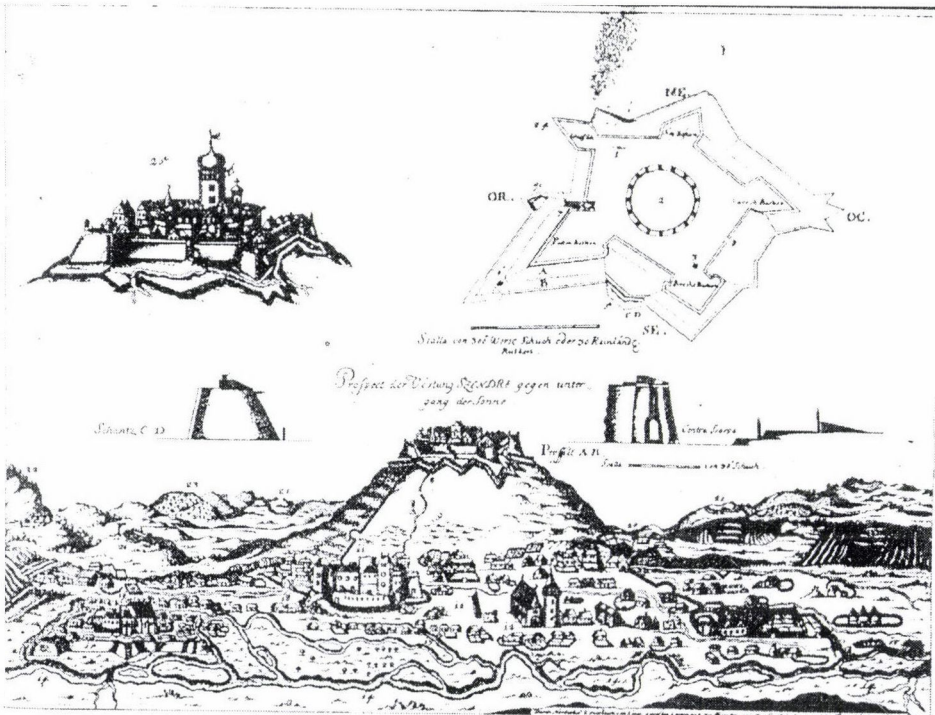
A Felső vár pusztulása már a XVII. század végén megkezdődött. 1692. július 2-án villám csapott a nyolcszögű toronyba, s felrobbantotta az itt tárolt puskaport. A parancsnoki épületek olyan súlyosan megsérültek, hogy helyreállításuk helyett lebontásukat választották.¹³⁰

Talán a kurucok elleni harcokban betöltött szerepe miatt, 1699 januárjában és februárjában a Haditanács még azt ajánlja, hogy a szendrői várat 150 német gyalogos állomásoztatásával tartsák fenn.¹³¹ 1702 tavaszán azonban már a lebontandó várak listájára került¹³², s megsemmisítését csak a spanyol örökösödési háború, utóbb a Rákóczi-szabadságharc kitörése miatt halasztották el.

A szendrői vár utolsó császári parancsnoka Alfons Malvezzi gróf (1700–1704¹³³) 1703 júniusában sietve próbálta meg védekezésre alkalmassá tenni a szendrői erődítményt. Az alaprajzi felmérések szerint az 1703-as ostrom előtt, de 1670 után kellett elkészülniük a fő védőöv előtt elhelyezett védműveknek (12. kép). A délkeleti bástya nyak- és homlokfalától kiindulva cölöpsorral vették körbe a várat. A Sáros bástya elé szintén palánkfából épített koronaművet, a két fülesbástya közötti kötőgát és a kapubejáró elé földből készített pajzsgátakat emeltek. A kapufeljárót a kapubástya elé palánkfából felhúzott pajzsgáttal, kettős cölöpsorral és rönkfából készített alsó kapuépítménnyel fedezték.¹³⁴ Bár a vár messze elmaradt a XVIII. század eleji erődépítészet színvonalától, a kurucok ostromának így is sokáig ellen tudott állni. Ocskay László és Ónodi János deák csapatai megrohanták és felégették a

11. kép: Az Alsó vár helyére épített Csáky-kastély rajza (Luppa 1861, 220 nyomán)

12. kép: Röplap Szendrő ostromáról (Hadtörténeti Intézet térképtára)

várost, a várat pedig ostromzár alá vonták. Malvezzi, látva helyzete tarthatatlanságát, tárgyalásokat kezdeményezett a vár feladásáról. II. Rákóczi Ferenc által megbízott Szentpéteri Imre borsodi főispán¹³⁵ és a várparancsnok hosszas alkudozás után, 1704. augusztus 23-án pecsételték meg a vár átadásáról szóló okmányt.¹³⁶

Az ágyúkat és egyéb hadfelszerelést tételes jegyzékben adták át a kurucoknak. A jegyzékből kiderül, hogy ekkor összesen 13 harc képes ágyú volt a bástyákon. 3-3 löveg állt a korábban Korláth-bástyának nevezett Breshe-bástyán, a Sáros-bástyán és a Scharfen Eck bástyán, míg a kapubástyára (Picken Bastion) és a korábban Wesselényi-bástyának is nevezett Új-bástyára csupán 2-2 jutott. A Sáros bástyán további három mozsárágyút helyeztek el, míg az egyetlen üzemképes „Haubitz”-ot a kapubástya kazamatájában állították fel. Négy seregbontó, többsövű „orgona” is volt a várban, melyek közül kettő a Sáros bástyán, 1-1 a Scharfen Eck és Picken bástyákon nézett farkaszemet az ostromlókkel.¹³⁷

Mivel a vár stratégiai jelentőségét elveszítette, 1707. elején a fejedelem elhatározta lerombolását. A falak felrobbantását Lemaire francia hadmérnök végezte el ez év áprilisában, munkaerőről a vármegye gondoskodott.¹³⁸ A feltárások eddigi eredménye szerint legsúlyosabban a bástyák sarkai közelében rongálódtak meg a falak. A robbantás azonban nem pusztította el a kulcsfontosságú pontok közötti falszakaszokat. E falmaradványokat alighanem a helyi lakosok bontották el rövidesen, hogy építőanyaghoz jussanak. Kőfalak már a XX. század elején sem látszhattak, mert Szendrői¹³⁹ máskülönbén bizonyára megemlítette volna azokat.

Szendrői Felső vára egyike volt azon kevés, ám annál meghatározóbb jelentőségű kora újkori erődítéstűnknek, melyek felépítésekor a középkori eredetű épületek toldozgatása helyett teljesen új létesítményt emeltek. Bár kezdetben a korszak több jelentős új erődítésével megegyező módon vízi vár kiépítésével próbálkoztak, utóbb kénytelenek voltak a domborzat által nyújtott lehetőségek kihasználásával felépíteni az új erődöt. A domborzat és a rendelkezésre álló erőforrások szűkössége azonban korlátokat is szabott: a déli oldal kisebb méretű bástyái csak aránytalanul nagy ráfordítással lettek volna bővíthetők. Az építkezés így is csak rendkívül vontatottan haladt előre, hisz az 1590 körül elkezdett védőöv végleges igényű kiépítésére csupán 1670 körülre került sor. Az európai összehasonlításban már építésekor elavult erődítmény a magyarországi háborúkban elegendően korszerűnek bizonyult: ostromtűzserég csupán egy ízben, 1645-ben próbálta megadásra kényszeríteni, s ekkor is hiába. A várban folyó feltárásoktól újabb adatokat remélhetünk az Oszmán Birodalommal szemben felállított végvárrendszer anyagi valóságáról.

Jegyzetek

A tanulmány módosított és rövidített változata a település monográfiájában megjelent szövegnek (TOMKA 2002a, 125–164).

- 1 FÜGEDI 1977, 197 a vár építését 1332 utánra teszi, mivel ez évben a várat nem említik.
- 2 ENGEL 1996, 425.
- 3 Zs II/1, 642 (nr. 5099). Néhai Máté várnagy apósa az 1275-84 között említett Lapispataki Vejtech volt. Ha az oklevélben foglaltak megfelelnek a valóságnak, akkor Máté a XIV. század elején, de legkésőbb a század első felében élehetett. Ez a bizonytalan említés egyben a szendrői várra vonatkozó legkorábbi nyom.
- 4 NOVÁKI-SÁNDORFI 1992, 49–50.
- 5 GYÖRFFY 1966, 784.
- 6 ENGEL 1977, 216. Az eladományozást 1387–1392 között tartja valószínűnek; Fügedi Csánki adatát tévesen értelmezve írta, hogy 1370-ben már a Bebekeké (FÜGEDI 1977, 197)

- 7 ENGEL 1996, 425.
- 8 Zs II/1, 389 (Nr. 3276).
- 9 CSÁNKI I., 164; BOROVSZKY 1908, 4 (Dl. 16463.).
- 10 BOROVSZKY 1908, 5 (NRA fasc. 178 nr. 2; fasc 214. nr.42).
- 11 SZALAY 1861, 29.
- 12 MIKÓ 1858, 18–19.
- 13 TAKÁTS 1922, 146–147.
- 14 LUKINICH 1918, 121: 1565; BOROVSZKY 1908, 6: 1566 tavasza.
- 15 SÖRÖS 1899, 614–615.
- 16 BOROVSZKY 1908, 6.
- 17 OL E 244/1462 fol.14r 1571.3.28. Ezzel szemben HÓVÁRI, 1987, 65–66 szerint 1569-ig tartott a szolgálata.
- 18 KAPOSSY 1956 II., 191, Nr. 172.
- 19 KAPOSSY 1956 II., 191, Nr. 180.
- 20 KAPOSSY 1956 II., 191, Nr. 183.
- 21 TAKÁTS 1922, 148.
- 22 KAPOSSY 1956 II., 192, Nr. 206.
- 23 KAPOSSY 1956 II., 196, Nr. 285.
- 24 DOMOKOS 2000, 34–35.
- 25 KAPOSSY 1956, II., 194, Nr. 250.; E 244/1462, 27.
- 26 KAPOSSY 1956, II., 195, Nr. 260.
- 27 DOMOKOS 2000, 83, 89.
- 28 KAPOSSY 1956, II., 195, Nr. 272; KAPOSSY 1956, II., 196, Nr. 282.
- 29 KAPOSSY 1956, II., 196, Nr. 282.
- 30 KAPOSSY 1956, II., 196, Nr. 288.
- 31 OL E 244/1462 f.131. (1572.7.22.)
- 32 KAPOSSY 1956, II., 196, Nr. 297.
- 33 KAPOSSY 1956, III., 318, Nr. 317.
- 34 TAKÁTS 1915–17, II, 83.; 1575.8.11. és 1575.10.14.
- 35 TAKÁTS 1915–17, 26.
- 36 GEÖCZE 1894, 668–690.
- 37 DÉTSHY 1976, 575.
- 38 KAPOSSY 1956, III., 322, Nr. 444.
- 39 OL E211, Lymbus, Ser II., 907.
- 40 PÁLFFY 1995a, 70 (OL E211, Lymbus, Ser II., 27).
- 41 MÁRKUS 1899, 682–683; 1578 27.tc. 9 §.
- 42 OL E211, Lymbus, Ser II., 963.
- 43 OL E 244/1464 f. 13 (1581.8.9.).
- 44 KAPOSSY 1956, III., 324, Nr. 485.
- 45 OL E211, Lymbus, Ser II., 891–916.
- 46 BOROVSZKY 1908 6-7.
- 47 BÁRTFAI 1910, 270.
- 48 PÁLFFY 1995a, 70 szerint 1577-től kezdődtek volna meg Ottavio Baldigara tervei szerint a Felső vár kiépítésének munkálatai.
- 49 GEÖCZE 1894, 668.
- 50 OL E 244, Liber copiales 1581–88, fol. 300–301 (1585.11.22).

- 51 I–R 1894, 42; Annak, hogy 1588-ban még nem állt a Felső vár, ellentmondani látszik, hogy a Bebek-féle várat „inferius”-nak írták. Talán az egykor mellékelte, a Felső vár tervét is ábrázoló rajzon jelölték meg így a középkori eredetű várat?
- 52 PÁLFFY 1995a, 70 (a szerző vélekedésével szemben szerintem az adat nem az új Felső várra, hanem a később Németvárosnak nevezett erődítésre vonatkozik)
- 53 A gyűjtemény keletkezéséről: Kisari BALLA 1998, 3; Az alaprajzok: Kisari BALLA 1996, 51 és 92; Kisari BALLA 1998, 57 és 110.
- 54 Hasonlóképpen terv maradt Nicolò Angelini 1570-es években készült rajza, mely Érsekújvárhoz és Károlyvároshoz hasonlóan szabályos hatbástyás erődként képzelte el Szendrő kiépítését (BALOGH 1975, 106–107).
- 55 A térképet közli: Nováki-Sándorfi 1992, 129.
- 56 TAKÁTS 1908, 274; TAKÁTS 1922, 148; PÁLFFY 1995b, 155.
- 57 PÁLFFY 1995a, 69.
- 58 ACSÁDY 1888, 252.
- 59 SZABÓ J. Gy. 1977, 126.
- 60 SZABÓ J. Gy. 1977, 129; SZABÓ J. Gy. 1981, 27 és 5. jegyzet.
- 61 OL E244/1464, fol. 265. (1585.6.4.)
- 62 SZABÓ J. Gy. 1981, 30.
- 63 OL E 244/1465 f. 105. (1590.5.3.)
- 64 BOROVSZKY 1908, 7.
- 65 OL E 244/1466 f. 396. (1607.6.24.)
- 66 E megállapítás maga után vonja az ún. Miskolci Mihály körbe tartozó kályhacsempék egy részének az eddig feltételezettnél későbbi keltezését. A témára egy későbbi tanulmányban kívánok visszatérni. Néhány adat: TOMKA 2002b (sajtó alatt).
- 67 1656 augusztusában hagyta jóvá a Szepesi Kamara a szendrői vár kútjának és tornyának helyreállítását (OL E 249/85 (X 9229, 31504/ 477. felvétel)).
- 68 KEMÉNY 1986, 193.
- 69 OL E 249/83 (X 9229, 31504/95. felvétel) .
- 70 TOLDY 1857, 61; TAKÁTS 1908, 258.
- 71 MÁRKUS 1899, 946–947; 1604. évi 8. tc. 4. §.
- 72 GÖMÖRY 1895, 550–552.
- 73 VERESS 1913, II., 531, Nr. 1721; TOLDY 1857, 69.
- 74 MAKKAI 1985, 732.
- 75 LUKINICH 1918, 212–213.
- 76 TAKÁTS 1915–17, II., 26.
- 77 SZEDERKÉNYI 1891, 431.
- 78 MÁRKUS 1900, 100–101. (1613. évi 8 tc.)
- 79 BOROVSZKY 1908, 10.
- 80 BOROVSZKY 1908, 35.
- 81 BENDA 1972, 302, Nr. 57.
- 82 BOROVSZKY 1908, 10–11.
- 83 BOROVSZKY 1908, 11.
- 84 ANGYAL 1898, 232.; BOROVSZKY 1908, 11.; LUKINICH 1918, 259.
- 85 BOROVSZKY 1908, 11.
- 86 ANGYAL 1898, 338; LUKINICH 1918, 271.
- 87 ANGYAL 1898, 358.
- 88 TAKÁTS 1915–17, II., 124–125.
- 89 BOROVSZKY 1909, 332.

- 90 BOROVSZKY 1908, 11, 34; TAKÁTS 1908, 71–72 szerint osgyáni Bakos István 1627 után szendrői huszárcapitány volt.
- 91 DÉTSHY 1998, 228.
- 92 DÉTSHY 1998, 230.
- 93 BOROVSZKY 1909, 334.
- 94 Le Dentu rajzát közli: NOVÁKI-SÁNDORFI 1992, 128; A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokának grafikai anyagának áttekintésében Vajda László volt segítségemre. Szívességét ez úton is köszönöm.
- 95 BOROVSZKY 1908, 16.
- 96 CSEH-SZOMBATHY 1956, 67; R. VÁRKONYI 1985, 1710: április végére utal; BOROVSZKY 1908, 16 szerint erre csak júniusban került sor. Szalárdi János szerint a fejedelem kivonta őrségét Szendrőből, nem akarván sorsukat egy esetleges ostrom során kockáztatni, vagy azért, hogy seregében a gyalogosok száma növekedjék. (SZAKÁLY 1980, 221, 237).
- 97 CSEH-SZOMBATHY 1957a, 193.
- 98 CSEH-SZOMBATHY 1957a, 194–196.
- 99 SZAKÁLY 1980, 246.
- 100 SZILÁGYI 1883, 841; CSEH-SZOMBATHY 1957b, 113; Május 10-én sikerült az Alsó várat elfoglalni.
- 101 SZAKÁLY 1980, 249.
- 102 Kornis Zsigmond levele I. Rákóczi Györgyhez, 1645. június 8. MTA KK. Ms 425/III. 1751–1755: tartalmát közli ORGONA 2000, 273 (a szerzőnek köszönöm, hogy a forrásra felhívta figyelmemet).
- 103 A déli és nyugati oldalon mindhárom bástya földdel feltöltött, kövel kifalazott volt.
- 104 SZAKÁLY 1980, 249–250.
- 105 KRAUS 1994, 170; Szalárdi szerint a visszavonulás rendben, veszteségek nélkül történt meg (SZAKÁLY 1980, 250).
- 106 BOROVSZKY 1908, 17.
- 107 KRAUS 1994, 171.
- 108 BOROVSZKY 1908, 35.
- 109 BOROVSZKY 1908, 17.
- 110 TAKÁTS 1908, 293.
- 111 TAKÁTS 1908, 12–13.
- 112 TAKÁTS 1908, 296 (az idézett helyen parancsnokként a szerző Rotthal János Jakabot tünteti fel. Mivel hasonló nevű főkapitány a XVII. század elején szolgált Szendrőben, itt talán Rottal János császári biztosnak, az udvari tanács magyar szakértőjének névegyezéséből származó félreértés történhetett).
- 113 TAKÁTS 1908, 297.
- 114 A XVII. század második felében ez nem szokatlan: még az apró füzéri várban is volt toronyóra: SIMON 2000, 28.
- 115 Kisari BALLA 2000, 147 és 471 (az adatra Tolnai Gergely hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm). A feliratok olvasata nem mindenütt meggyőző: véleményem szerint *Saß Thor* helyett *Daß Thor*; *dermer Stock* helyett *dernier Stock* olvasandó. Az alaprajz korábbi közlése (GERŐ 1975, 321) nyomán a Borsod vármegye várait ismertető könyvbe 1670-es datálással került be (NOVÁKI-SÁNDORFI 1992, 49 és 129). A félreértést bizonyára az okozta, hogy Gerő László szövegében nem az ott közölt alaprajzra, hanem egyik korábbi könyvében közölt, valóban későbbi állapotot tükröző felmérésre utalt (GERŐ 1955, 394).

- 116 GERŐ 1955, 394, 396.
117 HAIN 1910–13, 289.
118 KOMÁROMY 1966, 31.
119 TAKÁTS 1915, oldalszám nélkül.
120 BOROVSZKY 1908, 34 által adott szolgálati időt R. VÁRKONYI 1984, 355, 40. jegyzet és R. VÁRKONYI 1987, 140 alapján bővíttem.
121 R. VÁRKONYI 1987, 206–207.
122 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, T785; közli: GERŐ 1955, 395; KOMÁROMY 1966, 28.
123 KANDRA 1872, 697.
124 GERŐ 1955, 394. Az általam elért reprodukciókon az évszám utolsó jegye nehezen kivehető, és esetleg 1679-nek is értelmezhető.
125 A házak alatti betemetett gödrökben talált kályhacsempetöredékeken és cseréppipákon alapuló régészeti kelteztést írott források is támogatják. 1646-ban a németek számára házacskákat és magtárat építettek (OL E249/84 (X 9229, 31504/417)). Barakkokat és házacskákat emeltek 1653–54-ben is (OL E249/85 (X 9229, 31504/477)).
126 R. VÁRKONYI 1985, 1730.
127 BOROVSZKY 1908, 24.
128 Képét közli: LUPPA 1861, 220; alaprajza: NOVÁKI-SÁNDORFI 1992, 129.
129 Az épületen 2002 tavaszán Fülöp András végzett falkutatást. A barokk átépítés valószínű kezdeményezőjét a bélyeges téglák alapján valószínűsíthetjük.
130 Az eseményről egy röplap tájékoztat: Grundriss und Prospect der Vestung Szendre (fényképmásolata a Hadtörténeti Intézet térképtárában, G I. H 641-1) A röplap jelzetéért Balassa Ivánnak tartozom köszönettel.
131 TAKÁTS 1908, 310.
132 GERŐ 1955, 408.
133 BOROVSZKY 1908, 35.
134 Röplap: Grundriss und Prospect der Vestung Szendre, Hadtörténeti Intézet térképtára, G I. H 641-1. A röplap datálását kérdésesnek tartom. A térképtárban 1692-es dátummal tartják nyilván, ez azonban csak a röplapon említett löporrobbanás dátuma. Mivel a Felső várat már a központi torony nélkül ábrázolták, ez után az esemény után kellett a röplapon említett rebellióknak meggesnie, amely során a Csáky-kastélyt elfoglalták és a Felső várat blokádnak alá vonták. A már elkészültnek ábrázolt Csáky-kastélyt csak 1694-ben kezdték építeni. A szóba hozható rebellió ezért vagy a Hegyaljai felkeléssel, vagy a Rákóczi-szabadságharcra azonosítható. Mivel csak az utóbbi során került sor a Felső vár blokádjára, véleményem szerint a röplap 1703–1704-re keltezhető.
135 OL, P 1701 : 7; 23, 30, 32, 34.
136 OL, P 1701 : 6; 1–2, 16–18.
137 OL, P 1701 : 6; 62–65.
138 BOROVSZKY 1908, 32.
139 A Borsod megye várait bemutató gazdag adattárban ez az adat tévesen szerepel (NOVÁKI-SÁNDORFI 1992, 47): az említett toronymaradványt és a téglabélésű ciszternát Szendrei nem Szendrőn, hanem Dédesen látta, amint ez a műben hivatkozott forrásból is (VERES 1979, 172) kiderül.

IRODALOM

- ACSÁDY 1888: Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI-XVII. században I-II., In: Hadtörténelmi Közlemények I. (1888), 64–85, 246–267.
- ANGYAL 1898: Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. A magyar nemzet története VI., Budapest, 1898.
- BALOGH 1975: Balogh Jolán: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. Galavics Géza (szerk.): Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Budapest, 1975., 55–135.
- BÁRTFAI 1910: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története, Budapest, 1910.
- BENDA 1972: Benda Kálmán: A királyi Magyarország tisztí címtára, 1607–1608. In: Levéltári Közlemények 43/2 (1972), 265–325.
- BOROVSZKY 1908: Borovszky Samu: Szendrő vára. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXII./2., 1908. Reprint: Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek 20., Rudabánya 2000.
- BOROVSZKY 1909: Borovszky Samu: Borsod vármegye története. I., Budapest, 1909
- CSÁNKI: Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–V., Budapest, 1890–1913.
- CSEH-SZOMBATHY 1956: Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644-es hadjárata. In: Hadtörténelmi Közlemények 1956, 43–76.
- CSEH-SZOMBATHY 1957a: Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644-es hadjárata. II. rész In: Hadtörténelmi Közlemények 1957, 179–203.
- CSEH-SZOMBATHY 1957b: Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1645. évi hadjárata. In: Hadtörténelmi Közlemények 1957, 101–135.
- DÉTSHY 1976: Détsky Mihály: Végvárrendszerünk XVI. századi kiépítésének kérdéséhez. Hadtörténeti Közlemények XXIII, 1976, 571–577.
- DÉTSHY 1998: Détsky Mihály: Johannes Landi fundator. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára (Művészettörténet – műemlékvédelem X., szerkesztette: Bardoly István és László Csaba), Budapest, 1998, 227–233.
- DOMOKOS 2000: Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000.
- ENGEL 1977: Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 83.) Budapest, 1977.
- ENGEL 1996: Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II., Budapest, 1996.
- FÜGEDI 1977: Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből 82., Budapest, 1977.
- GEŐCZE 1894: Geőcze István: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. In: Hadtörténeti Közlemények 7 (1894), 501–537, 647–678, 699–715.
- GERŐ 1955: Gerő László: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955.
- GERŐ 1975: Gerő László: Várépítészetünk. Budapest, 1975.
- GÖMÖRY 1895: Gömörly Gusztáv: Miképen esett Szendrő vára a hajdúk kezébe 1604-ben? Hadtörténeti Közlemények VIII. (1895), 550–552.

- GYÖRFFY 1966: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Budapest, 1966.
- HAIN 1910-13: Hain Gáspár: Lőcsei krónika. Kiadta Bal Jeromos, Förster Jenő, Kaufmann Aurél, Lőcse, 1910–1913.
- HÓVÁRI 1987: Hóvári János: A hűtlen Dobó, Budapest, 1987.
- I – R 1894: I – R: Révay Ferencz jelentése a magyarországi végváarak állapotáról 1588-ban. In: Történelmi Tár 1894, 29–50.
- KANDRA 1872: Kandra Kabos: Jelentés a gróf Csáky-féle missilis levelekről, különös tekintettel a borsodi végházak történetére a XVII. században. Századok VI. (1872), 695–703.
- KAPOSSY 1956: Kapossy János – Bánrévi György: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. I–III. In: Művészet-történeti Értesítő V., 1956, 47–53; 190–197; 318–330.
- KEMÉNY 1986: Kemény János önéletírása. A szöveget gondozta és jegyzetekkel ellátta V. Windisch Éva. Budapest, 1986.
- KISARI BALLA 1996: Kisari Balla György: Törökkori várrajzok Stockholmban. Budapest, 1996.
- KISARI BALLA 1998: Kisari Balla György: Száz várrajz Württembergben. Budapest, 1998.
- KISARI BALLA 2000: Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KOMÁROMY 1966: Komáromy József: Városképi adatok Szendrő történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 7, 28–33.
- KRAUS 1994: Georg Kraus: Erdélyi krónika 1608–1665. Vogel Sándor fordításával, bevezetésével és jegyzeteivel. Budapest, 1994.
- LUKINICH 1918: Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. Budapest, 1918.
- LUPPA 1861: Luppa P.: Felső-borsodi képek. Vasárnapi Újság 8. 220–222.
- MAKKAI 1985: Makkai László: A Bocskai-felkelés. R. Várkonyi Ágnes (szerk): Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben (főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál) 3/1, Budapest, 1985, 709–773.
- MÁRKUS 1899: Márkus Dezső (szerk): Magyar törvénytár. Az 1526–1608. évi törvényezikkek. Budapest, 1899.
- MÁRKUS 1900: Márkus Dezső (szerk): Magyar törvénytár. Az 1608–1657. évi törvényezikkek. Budapest, 1900.
- MIKÓ 1858: Mikó Imre (szerk.): Sepsí Laczkó Máté krónikája. Erdélyi Történeti Adatok III. Kolozsvár, 1858. 1–246.
- NOVÁKI-SÁNDORFI 1992: Nováki Gyula–Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai, Budapest-Miskolc, 1992.
- ORGONA 2000: Orgona Angelika: Kornis Zsigmond, I. Rákóczi György katolikus tanácsura. In: Erdély és Patak fejedelemsasszonya Lorántffy Zsuzsanna (Szerk.: Tamási Edit) Sárospatak, 2000, 227–287.
- PÁLFFY 1995a: Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás 1995 tavasz, 61–86.
- PÁLFFY 1995b: Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: Hadtörténeti Közlemények 108/1. (1995), 114–185.

- R. VÁRKONYI 1984: R. Várkonyi Ágnes: Zrinyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. *Történelmi Szemle* 27 (1984), 341–369.
- R. VÁRKONYI 1985: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben (főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál), 3/1–2 kötet, Budapest, 1985.
- R. VÁRKONYI 1987: R. Várkonyi Ágnes: Magyarország visszafoglalása 1683–1699. Budapest, 1987.
- SÖRÖS 1899: Sörös Pongrácz: Ghimesi Forgách Simon báró. *Századok*, 1899, 595–617.
- SZABÓ J. GY. 1977: Szabó János Győző: Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595). *Az Egri Múzeum Évkönyve* XV. 103–165.
- SZABÓ J. GY. 1981: Szabó János Győző: Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója és kinevezésének körülményei. *Archivum* 10., 1981, 27–43.
- SZAKÁLY 1980: Szakály Ferenc: Szalárdi János és Siralmas magyar krónikája. Budapest, 1980.
- SZALAY 1861: Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1861.
- SZEDERKÉNYI 1891: Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. III. kötet. Eger, 1891.
- SZILÁGYI 1883: Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összekötetései történetéhez. Budapest, 1883.
- SZILÁGYI 1893: Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György. 1593–1648. (Magyar történelmi életrajzok 23.) Budapest, 1893.
- TAKÁTS 1908: Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása, Budapest, 1908.
- TAKÁTS 1915–17: Takáts Sándor: Rajzok a török világból I–III., Budapest, 1915–1917.
- TAKÁTS 1922: Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1922.
- TOLDY 1857: Toldy Ferenc: Sárospataki magyar krónika. *Magyar Történelmi Tár* IV. (1857), 43–87.
- TOMKA 2002a: Tomka Gábor: Szendrő várai. Szendrő monográfiája (szerk.: Veres László–Viga Gyula), Szendrő, 2002, 125–164.
- TOMKA 2002b (s.a.): Tomka Gábor: Zwei Ofenkachelgruppen von Ónod und Szendrő. *Gotické a renesančné kachliarske umenie v Karpatoch*. Ed.: Ján Chovanc, Trebišov, 2002.
- VERES 1979: Veres László: Szendrei János 20. század eleji műemléki felmérései Borsod megyében. *Borsodi Történelmi Évkönyv* VI., 1979, Miskolc, 165–175.
- VERESS 1913: Veress Endre: Basta György levelezése és iratai (1597–1607). *Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak* 37., Budapest, 1913.
- ZS: Zsigmondkori oklevéltár. (Összeállította Mályusz Elemér, kiegészítette Borsa Iván) I–VI., Budapest, 1951–1999.

Angaben zur Bau- und Kriegsgeschichte der Festungen von Szendrő

Die Festungen von Szendrő befanden sich im nordöstlichen Teil des heutigen Ungarns, etwa 30 km nördlich von Miskolc. Die waren in dieser Region einige die wichtigsten Festungen, die gegen das Osmanischen Reich gebaut wurden. Ihre strategische Zweck war einerseits die Sicherung von Kaschau, der Hauptort Oberungarns von der Türken, andererseits der Abwehr der Angriffe des Siebenbürgischen Fürstentums. Der Autor skizziert die Geschichte der Festungen (meistens aus baugeschichtlichem Sichtpunkt) aufgrund die Angaben der früheren Fachliteratur, einige archivalische Quellen und seine archäologische Grabungen.

Die topographische Lage der frühesten Burg von Szendrő (XIV. Jh.) ist nicht sicher. Die sollte eventuell mit der Burgruine von Szendrőlád identifiziert werden, oder die hat an der Stelle der späteren Niederburg gestanden. Die Burg, die am Wende des XIV. und XV. Jahrhunderts in Privatbesitz geriet, wurde bis die Mitte des XVI. Jhs von die Familie Bebek beherrscht. Die Sondagegrabung an der Stelle der späteren Niederburg hat beweisen, dass man im XV. Jh. im massiven Steinbauten mit Kachelofenheizung dort wohnte. Dieses Bau darf man mit der in der Quellen des XV. Jhs benannten Burg von Szendrő identifizieren.

Die Burg wurde in 1566-67 von König Maximilian erobert, der die befestigen liess. Nach der Ausbesserung der Burg von Bebek, trotz der früheren Meinungen in der Fachliteratur, wurde die zweite Burg von Szendrő nicht auf dem späteren Burgberg, sondern westlich der früheren Burg, zwischen die sumpfigen Ärmel des Flusses Bódva gebaut. Die Rechnungsbücher dieses Baus sind erhalten. Die Lage der neuen Befestigung wurde falsch ausgewählt, die Burg war unwehrbar, deshalb wurde in 1588 das Bau einer neuen (dritten) Befestigung vorgeschlagen.

Das neue Bau, gestartet wahrscheinlich im 1590, wurde auf einem Hügel, der östlich von der Bebek-Burg erhöhte, begonnen. Das Bau wurde wegen des 15jährigen Krieges vorübergehend lahmgelegt, und nur nach 1608 fortgesetzt. In der Mitte der Befestigung, die sich auf c. 1.2 Ha ausstreckte und mit 5 Bastionen ausgeschmückt war, stand eine Turm und das Haus des Oberbefehlhabers in der Mitte eines ummauertes Hügels. Trotz des zögernden Baues widerstand der Burg dem Artilleriefuer die Geschütze von Georg Rákóczi in 1645. Nach der Belagerung wurden die beschädigte Mauern, die Drabantenhäuser des östlichen Hofes und die Turm erneuert. Zwischen 1658 und 1670 sind mehrere Vermessungen der Burg bekannt, die mit der Hilfe der Ergebnissen der Ausgrabungen die Identifizierung der Gebäuden der Burginnere ermöglichten. Im 1660er Jahren wurde der südliche Teil der Festung überbaut.

Die beide andere Festungen haben ihre militärische Bedeutung allmählich verloren. Die zweite Befestigung hat sich als "Deutsche Stadt" für eine Zivilsiedlung gewandelt, während die Niederburg und das Domän wurde verzinnt. Die letzteren wurden im 1690 von Graf Stephan Csáky gekauft, der die Niederburg bald zur einem Schloss umbauen liess. Die Reste dieses Bauwerks, das im XVIII. Jh. noch einmal umgebaut wurde stehen auch heute.

Die Zerstörung der Oberen Burg begann im 1692, wenn ein Blitzschlag die gesamte Mittelteil der Befestigung verwüstete. Bevor die Rebellion, die von Franz Rákóczi II. geleitet wurde, ausbrachte, die Obere Burg mit ausseren Schanzwerken noch letzten Mal gerüstet worden war. Nach langer Bloquade wurde die Burg von der kaiserlichen Truppen im Frühjahr 1704. aufgegeben. Auf Befehl Franz Rákóczi II. wurde die Befestigung im 1707. gesprengt. Die Ruinen wurden bald abgetragen, so auf dem Gelände nur diejenige Mauern zu sehen, die durch die Ausgrabungen freigelegt wurden.

Kreutzer Andrea

A Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményének két Justus Lipsius-kolligátuma*

Sárospatakon, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumának nagy sikerű és szép Lorántffy Zsuzsanna-kiállításán¹ több régi nyomtatvány is szerepelt a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményéből. Ezek egyike volt az alább ismertetendő Jacobus Lydius – Justus Lipsius-kötet. A kiállítás ürügyén ezt és gyűjteményünk másik Lipsiusát szeretném bemutatni.²

Mindkét tárgyalt könyv kolligátum, azaz több művet tartalmazó gyűjtőkötet. Az egyik csak Justus Lipsius, a másik Justus Lipsius és az ő művéhez kapcsolódó, Salomon van Til által gondozott Jacobus Lydius-írásokat foglalja magában.

* * *

Justus Lipsius (Joost Lips, 1547–1606), a korai újkor egyik filozófiai, filológiai és államelméleti klasszikusa; írásai számtalan kiadást mértek, alkotásai minden műveltnek számító ember könyvtárában ott voltak.³ Emlékeztetőül néhány kárpát-medencei példát emelnék csupán ki. Két, a mi kolligátumainkban is szereplő mű egy-egy editója fellelhető a költő és hadvezér Zrínyi Miklós könyvtárában is: a „De militia Romana” (az 1602-es harmadik kiadás) és a „Poliorecticon” (az 1605-ös harmadik kiadás), valamennyi Plantin-Moretus nyomtatvány.⁴ II. Rákóczi Ferenc ifjúkori olvasmányai között is ott találjuk Lipsius-t: a „Monita et exempla politica” (a legtöbb kora-újkorai magyarországi kiadást megért Lipsius-művet) és a „Politicorum sive civilis doctrinae libri sex” címűeket.⁵

A bemutatott kötetekben szereplő műveit Justus Lipsius löweni egyetemi professzorsága idején írta.⁶

A Lipsius-írások java része a szerző életében és halála után is évtizedekig az egyik leghíresebb és legjobb németalföldi (flandriai) nyomdában, az antwerpeni⁷ Plantin-Moretus cégnél láttak napvilágot, ahol a tulajdonosok művelt humanista nyomdászok és kiváló tipográfusok voltak, számos tudós barátjaként tartotta számon őket.⁸ Antwerpeni, Plantin-nyomtatvány a Justus Lipsius által kiadott és kommentált C. Cornelius Tacitus-összes első és több korai kiadása is, melynek kötetei többek között a Rákócziak egykori sárospataki könyvtárában is helyet kaptak⁹ vagy a Seneca-kiadás, melyet Zrínyi Ádám is könyvvei között őrzött.¹⁰

Lipsius egykorú kárpát-medencei recepciója¹¹ nemcsak a peregrinusok és a korszerű európai műveltségre törekvők által megismert és olvasott idegen nyelvű kiadások révén mérhető: egy emberöltő múlva már megjelenik magyarul is. Első magyar fordítója (1641) Laskai János (1605?–1657?) református lelkész. Bethlen István Hollandiában is tanult udvari embere volt.¹² Lipsius hosszantartó hatását a magyar szellemi életben a könyvjegyzékekben, könyvtárakban való, már említett gyakori előfordulás, különböző műveinek magyarországi kiadásai¹³ és a fordítások¹⁴ mellett bizonyítja a számtalan hivatkozás és a lépten-nyomon feltűnő Lipsius-idézetek sora, tananyag volta.¹⁵

* * *

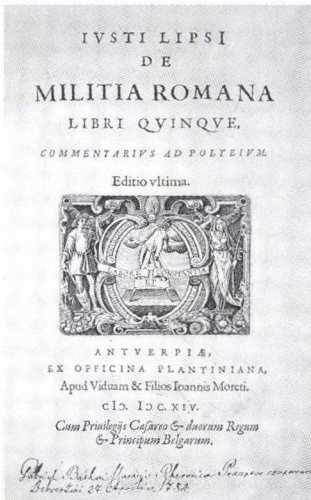
1.

A korábbi nyomtatvány (1605–1606-ban és 1614-ben kiadott műveket tartalmaz) leltári száma: HTM Kvgy. 6075 (m. kir. lt. sz. 41.635). Vétel útján került múzeumunk birtokába 1934. november 20-án, 16 pengőért.

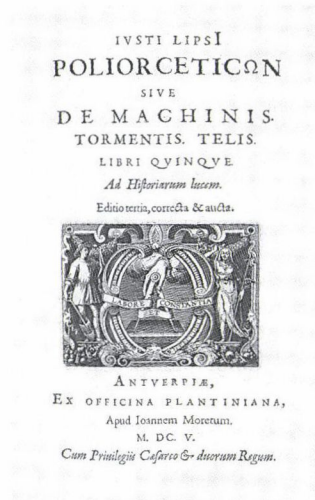
[1] **Joost LIPS (Justus LIPSIUS):** Ivsti Lipsi De Militia Romana libri quinque, commentariis ad Polybivm. Analecta siue observationes reliquae ad militiam et hosce libros. Ed. vltima. Antverpia, ex officina Plantiniana, apud viduam et filios Ioannis Moreti. M. DC.

Justus Lipsius: De militia Romana, 1614. 96. p.: „Imperator Paludatus, Eqvi imperatorii” – kézzel színezett, szignálatlan rézmetszet

1. Lipsius: De militia Romana, címlap, 1614

2. Lipsius: Polioreticon, címlap, 1606

XIV. Cum privilegijs Caesareo et duorum Regum et Principum Belgarum. – **Joost LIPS (Justus LIPSIUS):** Ivsti Lipsi Analecta sive observationes reliquae ad militiam et hosce liberos. – Antwerpen, Plantin-Moretus, 1614. – [2] **Joost LIPS (Justus LIPSIUS):** Ivsti Lipsi POLIORCETIQON sive de machinis. tormentis. telis. libri qvinque. Ad Historiarum lucem. Editio tertia, correcta et aucta. Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum. M. DC. V. [!] Cum privilegijs Caesareo et duorum Regum. – **Colophon:** Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum. 1606. – Antwerpen, Plantin-Moretus, 1606.

4°, 26 cm, 397, 219 p., ill., rézm. (szignálatlan, részben kézzel színezett)

Gerinceim (festett vörös papír vignettára nyomva): Ivsti Lipsi De Militaria Romana Libri V.

Mindkét mű címlapján és a második colophonjának verzőjén az Officina Plantiniana nyomdászjelvénye.¹⁶

Az első mű 369. lapjától kezdődően, folyamatos lapszámozással: „Ivsti Lipsi Analecta sive observationes reliquae ad militiam et hosce libros”.¹⁷ Ennek ezen új kiadása elé Antonius Vacquerius¹⁸ írt üdvözlő költeményt (370. p.).

Németalföld politikai helyzetét¹⁹ jól tükrözi, hogy az első kötet tartalmára (a két összetartozó műre) a sorozatos kiadások során II. Rudolf²⁰ német-római császártól (Prága, 1592. augusztus 1-je),²¹ II. Fülöp²² spanyol királytól (Brüsszel, 1597. február 14.),²³ IV. Henrik francia királytól (Párizs, 1605. július 13.),²⁴ VII. Albert²⁵ és Izabella Klára Eugénia²⁶ főhercegektől, spanyol-németalföldi uralkodóktól (Brüsszel, 1611. január 17.)²⁷ kértek és kaptak privilégiumot. Az ajánlás III. Fülöp²⁸ spanyol infánshoz szól. A censori megerősítés (approbatio) kibocsájtója Hendrik van Cuyck²⁹ (1546–1609) teológusprofesszor, ekkor löweni dékán, királyi cenzor, később roermondi püspök³⁰ (Löwen, 1594. március 15.).

A kolligátumban szereplő második művet a szerző Bajor Ernő (1554–1612) kölni érsek, választófejedelemnek³¹ ajánlotta (Löwen, 1596. február 14.). Erre privilégiumot hasonlóképpen II. Rudolf császártól (Prága, 1592. augusztus 1-je), II. Fülöp spanyol királytól (Brüsszel, 1597. február 14.), IV. Henrik francia királytól (Párizs, 1605. július 13.) nyertek.

A több közgyűjtemény katalógusában és állományában szereplő példányok próbaszerű összehasonlítása után az első, futó feltételezés, miszerint kiadói kolligátumról van szó, nem tűnik tarthatónak.³²

Betűkészlet: szép metszésű latin antikva és kurzíva, elegáns vonalú görög. A kötetben az oldalszámozás mellett egyaránt vannak ívjelek és custosok is.

Kötés: Barna (XVII. századi) félbőr- és pergamenkötés, kissé szennyezett, sérült gerincű. A lapok kissé piszkosak, a használattól és az időtől szennyezettek (ujjnyomok), az egyetlen egész lapos, kihajtható metszet szakadt, gyűrött.

Papír: az első szennylapon csak a merítőszita bordázata látszik, a hátsó szennylap valószínűleg hiányzik; Coll. 1. A2–A3 (1–8. p.): vastagabb papír, a könyvtest többi részétől eltérő vízjellel; B (9. p.)-Z3-a-z3-Aa2-Dd4 és coll. 2. A1-4-Z4-a-c: vékonyabb papír, vízjele: barokkos pajzsban postakürt.

Bejegyzések, possessor: Az utolsó lapon kézzel: „Figurae in hoc Libro exhibitae”. A lista csak az első harminchármat tartalmazza, továbbá beragasztott lapon még egyet, holott a kötetben több ábrázolás található.

Több helyütt az egykori tulajdonos lapszéli és lapalji jegyzeteivel, aláhúzásaiival.

A szennylapon tulajdonbejegyzés: „Gabrielis Báthori m[anu]p[ro]p[ria], Debreczini 1784.”

A címlap alján: „Gabriel Báthori Classis Rhetoricae Praeceptor comparavi Debreczini. 27. Aprilis. 1784.”

A possessorbejegyzés Báthori (Báthory) Gábor (1755–1842) későbbi dunamelléki református püspököt rejti, aki ekkor debreceni diák (1775–1786), praceptor (1782–) volt.³³

A debreceni református kollégium könyvtárában annak jegyzékei³⁴ szerint az alábbi Lipsius-művek voltak meg (1706. májusi jegyzék): „Epistolae”,³⁵ „Patavini Historiarum libri”,³⁶

Ugyanez a Poliorceticon-kiadás volt meg Zrínyi Miklós könyvtárában is.³⁷

A nagyszombati jezsuita egyetemi könyvtár katalógusaiban (1632, 1690) szintén az 1614-es kiadású „De militia Romaná”-val találkozhatunk.³⁸

A kassai jezsuita rendház könyvtárában a „De militia Romana” egy 1598-as kiadása szerepel (1660-as jegyzék),³⁹ az ungvári jezsuita rendházban egy közelebről nem ismert kiadás (1707-es jegyzék),⁴⁰ miként a soproni jezsuita kollégium könyvtárának 1727-es jegyzékében,⁴¹ több más Lipsius-mű mellett.⁴²

Ugyancsak a „De militia Romana” későbbi, azonosítatlan kiadásai szerepelnek eperjesi és boroszlói cenzori könyvjegyzékekben, egyéb Lipsius-kötetek mellett (1719–1721).⁴³

A „De militia Romana” egy 1753-as magyarországi, győri kiadása is ismeretes.⁴⁴

* * *

2.

A másik kötet későbbi kiadású műveket tartalmaz (1622-ben, 1625-ben és 1698-ban kinyomtatott művekről van szó), leltári száma: HTM Kvgy. 11.742. Szintén vétel útján került a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményébe, 1962-63 folyamán, közelebről ismeretlen időpontban, 120 forintért.

3. Officina Plantiniana, nyomdászjelvény, 1606 – Officina Plantiniana, nyomdászjelvény, 1622 – Officina Plantiniana, nyomdászjelvény, 1625

[1] **Jacobus LYDIUS:** Jacobi Lydii Syntagma Sacrum De Re Militari: nec non De jure jurando Dissertatio Philologica. Opus Postumum, & multa eruditione commendatum cum figuris aeneis elegantissime incisis, quod nunc primum ex tenebris eruit, notisque Illustravit.

Salomon van Til Theologus Dordracenus. Dordraci. Apud Cornelium Willegardum Bibliopolam. M DC XCVIII. Cum Privilegio. – **Jacobus LYDIUS:** Jacobi Lydii Dissertatio Philologico-Theologica de Juramento. Opus Posthumum. Notae ad Jacobi Lydii Syntagma rei Militaris Sacrum. – Dordrecht, Nicolaes de Vries-Cornelis Willegaerts, 1698. – [2] **Joost LIPS (Justus LIPSIUS):** Ivsti Lipsi Poliorceticōn sive de machinis, tormentis, telis, libri quinque. Ad historiarum lucem. Editio quarta, correctae et aucta. Antwerpiae, ex officina Plantiniana, Apud Balthasarem Moretum, et Viduam Ioannis Moreti, et Io. Meursium. M. DC XXV. Cum Priuilegiis Caesareo et duorum Regum, et Principum Belgarum. – 4., jav. kiad. – Antwerpen, Plantin-Moretus-Johann Meursius, 1625. – [3] **Joost LIPS (Justus LIPSIUS):** Ivsti Lipsi Dissertativncvla apvd principes: item C. PlinI Panegyricvs liber Traiano Dictvs, cum eiusdem Lipsi perpetuo Commentario. Editio tertia, aucta et emendata. Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud Balthasarem Moretum, & Viduam Ioannis Moreti, & Io. Meursium. M.DC.XXII. Cum Priuilegiis Caesereo et duorum Regum, et Principum Belgarum. – Antwerpen, Plantin-Moretus-Johann Meursius, 1622.

4. Lydius: Syntagma, elöcím lap, 1698

JACOBI LYDII
Syntagma Sacrum
DERE MILITARI:
 NEC NON
DE JURE JURANDO
 Dissertatio Philologica.

Opus Posthumum, & multa eruditione commendatum cum figuris aeneis elegantissime incisís, quod nunc primum ex tenebris eruit, notisque illustravit.
SALOMON VAN TIL
Theologus Dordracenus.

DORDRACI
 Apud CORNELIUM WILLEGARDUM Bibliopolaem.
 MDCXCVIII.
 Cum Privilegio.

IVSTI LIPSI
POLIORCETICON
 SIVE
DE MACHINIS,
TORMENTIS, TELIS,
 LIBRI QVINQVE
Ad Historiarum lucem.

Editio quarta, correctae & aucta.

ANTVERPIÆ,
 EX OFFICINA PLANTINIANA,
 Apud Balthasarem Moretum, & Viduam
 Ioannis Moreti, & Io. Meursium.
 M. DC. XXV.
 Cum Privilegiis Caesareo & duorum Regum,
 & Principum Belgarum.

5. Lydius: Syntagma, cimlap, 1698

6. Lipsius: Poliorceticon, cimlap, 1625

4°, 25 cm, [coll. 1.] [12], 338, 56, [28], [coll. 2.] 219 p., [coll. 3.] +1-4, *1-4, A-S1-4, 2 ill., rézm.

Coll. 1. előcímlap: Jacobi Lydii Syntagma Sacrum de Re Militari et Dissertatio de Jure Jura. Dordraci apud Cornelium Willegaarts. M.DC.XCVIII.

Gerincím (a pergamenkötésen cserfatintával): J. LYDIUS de Re Militari.

7. Theodoor Galle: Justus Lipsius. Szigánt rézmetszet.
A Lipsius portróját övező szimbolikus alakok posztamense alatt H. R. jelű latin költemény

IVSTI LIPSI
DISSERTATIVNCVLA
APVD PRINCIPES:
item
C.PLINI PANEGYRICVS
LIBER TRAIANO DICTVS,
Cum eiusdem LIPSI perpetuo COMMENTARIO.

Ediitio tertia, aucta & emendata.

ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Balthazarem Moretum, & Viduam
Ioannis Moreti, & Io. Meurfium.
M. DC. XXII
Cum Privilegiis Cesaris & duorum Regum,
& Principum Belgarum.

8. Lipsius: Dissertatiuncula, címlap, 1622

Ez utóbbi könyvtest egy Jacobus Lydius és Justus Lipsius munkáit tartalmazó, a Lydius-művek megjelenése után keletkezett „abszolút” gyűjtőkötet: az első, kiadói kolligátum két Lydius művet tartalmaz,⁴⁵ a 2–3. rész Lipsius-művek feltehetően kiadói kolligátuma, minden bizonnyal a legutoljára kinyomtatott mű (1625) megjelenésének idejéből, mely két részt a dordrecht Lydius kiadása után a tulajdonos kötetett egybe. A 3. részben szereplő két mű, Lipsius Dissertatiunculája és Plinius Panegyricusa minden alkalommal együtt jelent meg.⁴⁶

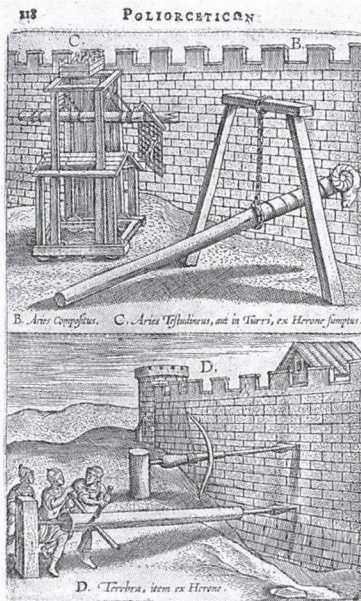
Jacobus Balthazarsz Lydius⁴⁷ (1610–1679) dordrecht⁴⁸ lelkészcsaládból származó teológus, prédikátor⁴⁹ művét az Utrechtben⁵⁰ és Leidenben⁵¹ egyetemet járt Cocejus-tanítvány, Salomon van Til⁵² (1643–1713), ekkor már (1684 óta) dordrecht (majd 1702-től haláláig leideni) teológusprofesszor⁵³ gondozta és adta ki.

A kiadó, Cornelius Willegardus (Cornelis Willegaerts, Cornelis Wilgaarts)⁵⁴ ajánlása Petrus Duivelaer, jogász, Zeeland rendjeinek titkára, Cornelius Kien, a Holland Kelet-indiai Társaság⁵⁵ elöljárója, a híres és előkelő családból származó Johan de Witt⁵⁶ (1662–1701), jogász, Hekendorp,⁵⁷ Snelrewaerde,⁵⁸ Lintschoten⁵⁹ (Utrecht és Dordrecht között elterülő birtokok) ura, Dordrecht város titkára és David Grenier, jogász, kereskedő számára szól.

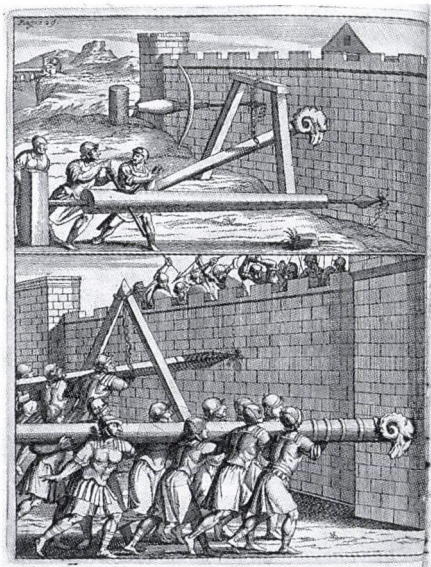
LIBER TERTIUS. 117
 In superiori autem Arietaria machina parte Tiboracium tamquam septen-
 tum fruebant, ut in eo tunc stare possent speltantes ea, qua adversus Arietem
 ab adversarij militum. Hinc scimus autem Arietem sic movendam de-
 fructes à septuaginta cubitis altitudine, varijq; ad latera ad septuaginta
 cubitos pertrahentes à centum autem viris aliam movebatur. Item qe-
 ro, quod movebatur pondus talentorum sexi quodringentorum erat. Scien-
 dum autem est quod Arietem alij quidem à vicorum multitudine requiretur,
 iuxta quendam antiquorum mathematicorum opinionem: alij vero à con-
 struentibus lignis dispenduntur: alijque denum super cylindros propellan-
 tur: possunt autem quandoque etiam fanibus circumvolati additionem,
 et ruerionem facientes, persequantem efficere. verum ad artem speltis
 iuxta magnitudines Arietum decemtem quoque operationis usum, ac ma-
 nentem cogitare.

P 3 DIALOG.

9. Lipsius: Poliorceticon (1625), 117. (A, B) és 118. p. (1. B, C; 2. D): faltörő kosok („A Arietis simplex, B Arietis compositus”), („B Arietis compositus, C Arietis testudineus, aut in Turri, ex Herone sumptus, D Terebra, item ex Herone”). Szignálatlan rézmetszetek

10. Lidius: Syntagma, 128. és 129. p. között: faltörő kosok, várostrom („Lipsius legít: Arietes, carcamoussas vulgo nominatos / Arietes carcamusas vulgo resonatos – Lydius: hodie ... fauchetus, fututores, Foutouers” 129. p., cap. X.) – a felső a Lipsius B és D típus összekomponálása, az alsó a Lipsius A-B utánmetszése (szignálatlan rézmetszet)

Az utrechti egyetemen orvostudományból 1687-ben doktorált Joachimus Targirus (Joachim Targier)⁶⁰ kötetet üdvözlő verse a Jacobus Lydius művét posthumus kiadó Salomon van Tilhez szól.

A Lipsius-művek elé a híres antwerpeni rajzoló és rézmetsző dinasztiából⁶¹ származó Theodor Galle (Theodorus Galleus) (1571–1633)⁶² műves Justus Lipsius-metszete van kötve.⁶³

A Lipsius-írásokat az Officina Plantiniana (Balthasar Moretus és Jan Moretus özvegye) mellett Johann Meursius⁶⁴ jegyzi nyomdász-kiadóként.

A Lydius-mű tulajdonképpen Lipsius-kommentár a Poliorceticonhoz, így a legteljesebb felhasználói praktikum köttette össze, hiszen a szövegrészek mellett a különböző ábrázolások egymásnak való megfeleltetése is sokszor szükséges a mű használata során.

Betűkészlet: a dordrechti kötetben: latin antikva, latin kurzív, görög, héber. Számos záródísz. A Plantin-Moretus kötetben: szép, világos tükrű, szép metszésű latin antikva, kurzív és görög betűk, iniciálék.

Papír: Lydius-kötet: liliomos, monogramos (HD) vízjel, a metszetek lapjain csak a merítészita bordázata látszik. Lipsius-kötet: barokk pajzsban postakürt. Az első szennylapon csak a szita bordázata látszik, a második figurális vízjelet is tartalmaz.

Kötés: XVIII. sz. cleji pergamenkötés, szétszáradt, felpergett. A kötéstábla és a címlapok szennyezettek.

Possessorok, bejegyzések: a kötéstáblára ragasztott lapon „St[ephan]o Bene 1824 2^a Apr[il]is.”; a szennylapon: „Johannis Szombati compar[avi]. Figuri Helvet[ici]. A[nn]o. 1726. m[anu]p[ropria].a.”

További bejegyzések Szombati János írásával:

„Index contentum hoc Volumine:

I. Iac[obi]. Lydii Syntagma Sacrum de Re Militari, nec non de Jure jurando. Dord[raci]. 1698.

II. Justi Lipsii Poliorceticon Libri V. Antverp[iae]. 1625.

III. E[us]dem. Dissert[at]iuncula. apud Principes.

III. Item (: Plinii Panegyricus Trajano dicty cum Notis. Antverp[iae]. 1622.”

Alatta áthúzott possessorbejegyzés: „Stephani Bene Compa[ravi]. Patak a[nn]o. 1824 m[anu]p[ropria]. 3. Rf[loreni]. Rhe[nenses].”

A lap tetején ceruzával (a többi bejegyzés cserfatinta): 1716[!], a kötéstábla felőli oldalon szintén: + P[engő] 60.-

A 2. szennylap tetején: fl[oreni]. 5.,30.- (XVIII. sz. cleji tinta), ceruzával „kriege Iusti Lipsi”, piros tintával „N[ume]ro 133”, ceruzával f 6.

A hátsó szennylapokon, Szombati írásával (2^v):

„Bombarda, olim Lombarda. Lips[ius]. p. 9.

Ludovic[us] = delphin populi. Lips[ius]. Polior[cticon]. p. 17.

Leopoldus = tutor populi. ibid[em]. p. 18.

Mittele sub jugum I[acobus]. Lyd[ius]. p. 113.”

Egyelőre nem sikerült sem Szombati János,⁶⁵ sem Bene István, minden bizonnyal egykori sárospataki diákok pontosabb kilétére fényt deríteni.

A sárospataki református kollégium könyvtárában, annak fennmaradt jegyzékei⁶⁶ szerint az alábbi Justus Lipsius-művek voltak meg: „Opera”,⁶⁷ „De constantia”,⁶⁸ „De cruce”⁶⁹ (1623-as jegyzék); „Opera”,⁷⁰ „De constantia”,⁷¹ „De cruce”⁷² (1635-ös jegyzék); „De con-

stantia”⁷³ (1707-es jegyzék); „Opera miscellanea”⁷⁴ (1711-es jegyzék); „Politica”,⁷⁵ „Monita et exempla politica”,⁷⁶ „Opera”⁷⁷ (1726-os jegyzék).

A Jacobus Lydius-művek közül a következőket tartalmazzák a kiadott pataki lajstromok: „De re militari”,⁷⁸ „Agonistica sacra”⁷⁹ (1726-os jegyzék).

Egy holland Jacobus Lydius-költemény magyar fordítása 1787-ben jelent meg, Pesten („A’ férjhez vágyó Fillis és oktató Anna”).⁸⁰

Salomon van Til egy munkája, a „Methodus concionandi”⁸¹ 1732-ben Kolozsvárott is megjelent „a tanuló ifjúság számára”.⁸²

* * *

A két különböző összetételű és sorsú kolligátum külön érdekessége, hogy mind a kettő református környezetből került ki, a két nagy múltú és híré schola, Patak és Debrecen diákjai használták tanulmányaikhoz.⁸³ E művek egyikének kiállításával Lipsius szelleme egy kicsit ismét hazatért az ódon falak közé.

Rövidítések

BBKL	Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. 1-. Herzberg, Traugott Bautz Verl., 1990– (interneten: www.bautz.de/bbkl)
BZ	KLANICZAY Tibor (szerk.): A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Bp., Argumentum-Zrínyi K., 1991. (Zrínyi-könyvtár. 4.)
DÉKÁNY	DÉKÁNY Károly: Hollandiai könyvtártörténelem. 1. r. Kolostori könyvtárak, másoló kolostorok, nyomdászok. Amstelveen, 1983. /Forum sorozat. 1./
DBI	Deutscher Biographischer Index. 1–8. k. 2., bőv. kiad. München, K. G. Saur Verl., 1997.
Drukkerregister	Drukkerregister. Az utrechti Universiteitsbibliotheek on-line katalógusán keresztül elérhető adatbázis, mely a gyűjteményekben őrzött 1801 előtti kiadványok nyomdászainak adatait tartalmazza (www.digbijzcoll.library.uu.nl/drukkers).
EVANS	Robert J. W. EVANS: Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen. Wien-Köln-Graz, Böhlau Verl., 1986. (Forschungen zur Geschichte des Donauraumes. Bd. 6.)
HAB	Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (on-line katalógusa interneten: www.hab.de/kataloge)
IBI	Internationaler Biographischer Index. Biographische Einträge. München, K. G. Saur Verl., (interneten: www.biblio.tu-bs.de)
ISRAEL	Jonathan I. ISRAEL: The Dutch republic. Its rise, greatness, and fall 1477–1806. 2., jav. kiad. Oxford, Clarendon Press [Oxford University Press], 1998. /Oxford history of early modern Europe/
IVÁNYI	A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11./

JÖCHER	Christian Gottlieb JÖCHER: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. 1–4. k. Leipzig, Gleditsch, 1750–1751.
KOSÁRY	KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3., kieg. kiad. Bp., Akad. Kiad., 1996.
LASKAI	LASKAI János válogatott művei. Magyar Iustus Lipsius. (S. a. r., bev., jegyz. TARNÓC Márton.) Bp., Akad. Kiad., 1970. (Régi Magyar Próza Emlékek. 2.)
MONOK	MONOK István: A Rákóczi-család könyvtárai. 1588–1660. Szeged, Scriptum, 1996. (A Kárpát-medence koraujkori könyvtárai. I.)
Oranje	Onder den Oranje boom. Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenthöfen. Katalogband. München, 1999. /Ausstellung der Stadt Krefeld, der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg und des Stichting Paleis Het Loo, Nationaal Museum/
Partium	Partiumi könyvesházak. 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah) Bp.–Szeged, MTA Könyvtára, 1988. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 14./
PETRIK	PETRIK Géza: Magyarország bibliographiája 1712–1860. 1–8. Bp., OSZK, 1968–1991. (Az 1888 és 1892 között megjelent 1–4. k. reprintje és a kiegészítő kötetek.) (CD-ROM-on, bizonyos adatvesztéssel: Magyar Könyvészet 1712–1920. Bp., Arcanum-OSZK. 2001.) (interneten elérhető változata: www.arcanum.hu/catalogus)
RMK	SZABÓ Károly–HELLENBRANT Árpád: Régi magyar könyvtár. 1–3. k. Bp., 1879–1898. (CD-ROM-on az 1–2. k.: eRMK. Elektronikus Régi Magyar Könyvtár. Bp., Arcanum-OSZK-Akad. Kiad., 2001.) (interneten elérhető változata: www.arcanum.hu/oszk)
RMNY	Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1–3. k. Bp., Akad. Kiad., 1971–2000. (CD-ROM-on: eRMK. Elektronikus Régi Magyar Könyvtár. Bp., Arcanum-OSZK-Akad. Kiad., 2001.) (interneten elérhető változata: www.arcanum.hu/oszk)
VARGHA	VARGHA Anna: Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp., 1942. /Értekezések a magyarországi latinság köréből. 7./

Jegyzetek

- * A Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményének darabjaihoz kiegészítő kutatásokat Bécsben folytathattam, a Collegium Hungaricum ösztöndíjának időtartama alatt. Köszönettel tartozom az Österreichisches Staatsarchiv könyvtárában dolgozó mindig készséges kollégáknak és a Bécsben működő mindig segítő és türelmes magyar levéltári delegátusoknak, Fazekas Istvánnak, Bonhardt Attilának, Kelenik Józsefnek.
- 1 „Erdély és Patak fejedelmasszonya Lorántffy Zsuzsanna” (rendezte: Tamás Edit). MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2000. augusztus 5–2001. november 8.

- 2 A kötetek korábban bemutatásra kerültek a Budai Polgári Casino, a Hadtörténeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár kiállításain a Hadtörténeti Múzeumban: „Hungaria Eliberata” – A megszabadított Magyarország 1683–1718. (1997. szeptember 11–1998. január 31.; rendezte: Cs. Kottra Györgyi, Kreutzer Andrea, Szolcetzky Emese.), illetve: „Theatrum Europaeum”. A vesztfáliai béke Európája. 1648–1748. (1998. október 26–1999. június 30.; rendezte: Cs. Kottra Györgyi, Kreutzer Andrea, Szolcetzky Emese, Tóth Orsolya).
- 3 A számtalan példa közül csak néhány: Berényi-család – IVÁNYI 261. p.; Batthyány Boldizsár – IVÁNYI 425. p.; Thurzó György és Zrínyi Miklós könyvtára – BZ 30. p., 364. p., IVÁNYI 513. p., 523. p. – A számos könyvtárban, könyvgyűjteményben fellelhető volt Lipsius-műveket ld. pl. az „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” megfelelő kötetekben, mindenképp: IVÁNYI; Partium; A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Szeged, Scriptorum, 1992. /Adattár 12/2./; Magyarországi magánkönyvtárak. 2. 1588–1721. Szeged, Scriptorum, 1992. /Adattár 13/2./ (továbbiakban: Adattár 13/2); Kassa város olvasmányai 1562–1731. Szeged, 1990. /Adattár 15./; Erdélyi könyvesházak. 2. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Szeged, Scriptorum, 1991. /Adattár 16/2./; Erdélyi könyvesházak. 3. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Szeged, Scriptorum, 1994. /Adattár 16/3./ (továbbiakban: Adattár 16/3); Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. 1. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szeged, Scriptorum, 1990. 2. Nagyszombat 1632–1690. Szeged, Scriptorum, 1997. /Adattár 17/1-2./ (továbbiakban: Adattár 17/1 és 17/2); Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Szeged, Scriptorum, 1996. /Adattár 18/2./; MONOK; LASKAI 37. p.; TÓTH István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., MTA TTI, 1996. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 17./ 207., 212. p.; PAVERCSEK Ilona: A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig. Bp., OSZK, 1992. /Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek. 2./ 98–99., 106–107. p.; Ioannes BOCATIUS: Opera quae exstant omnia. Prosaica. Bp., Akad. Kiad., 1992. /Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Ú. s. XII/3./ 469., 474. p.; ÖTVÖS Péter: Pázmány Miklós gróf könyvei. In: Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékére. Bp., Balassi Kiad., 1994. 360. p.; a legszélesebb áttekintésre az OSZK interneten is elérhető olvasmánytörténeti adatbázisa nyújt lehetőséget: www.cruditio.hu – I. Lipót útiolvasmányai között is rendszeresen szerepelt Lipsius – EVANS 230. p.
- 4 Lipsius-kolligátum (ld. még alább) – BZ 234. p., Adattár 13/2. 23. p.; Politicorum (1596-os kiadás) – BZ 217. p., Adattár 13/2. 21. p.; De constantia (1591-es kiadás) – BZ 364. p.; Opera omnia I–IV. (1637-es kiadás) – BZ 398–399. p.
- 5 KÖPECZI Béla: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Bp., Akad. Kiad., 1982. 163–164. p., 225. p.; Adattár 13/2. 133., 156., 157. p.
- 6 Lipsius 1592-től haláláig a spanyol-németalföldi Löwen (Lovanium, Löven, Louvain, Leuven; Belgium, Brabant) katolikus egyetemének ókori történelem- és latinprofesszora volt, történetíró és spanyol királyi tanácsos. – JÖCHER 2. k. col. 2464–2466.; IBI; Lipsiusról legfrissebben (1998) ld. Thomas BRECHENMACHER Lipsius-szócikkét: BBKL 5. k. col. 114–118.; ISRAEL 164–165., 410–412. p. et passim. A vonatkozó fontosabb nemzetközi irodalmat ld. ugyanitt, továbbá: DBI 5. k. 2135. p.
- 7 Antwerpen (Antverpia, Anvers; Belgium, Brabant).

- 8 Erről tanúskodnak többek között Justus Lipsius Jan (Johannes) Moretushoz (1543–1610) írott sorai is pl. a „De militia romana”, a „Poliorceticon” és a „Dissertatiuncula” végén. – ld. még: VARGHA 15., 38., 43. p.
- 9 MONOK 33., 104. p. – A Tacitus-kiadáson (1574) kívül még Rákóczi Zsigmond 1660 körüli könyvjegyzékében szerepel: „Monita et Exempla politica” (1605) – MONOK 55. p.; „Epistolarum selectarum chilias” (1609) – MONOK 61. p.; „Politicorum” (1589) – MONOK 61. p.; „Poliorceticon” (1596) – MONOK 102. p.; „De militia Romana” (1595) – MONOK 116. p.; „De constantia” (1584) – MONOK 141. p.
- 10 BZ 430. p.
- 11 Laskairól és Lipsiusról, Lipsius magyarországi hatásáról, kapcsolatairól, recepciójáról magyarul alapvetően, a korábbi irodalom felsorolásával egyetemben: VARGHA; KLANICZAY Tibor: A magyar későreneszánsz problémái. In: KLANICZAY Tibor: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. 2. kiad. Szeged, Szukits Kiad., 1997. 241–269., Stoicizmus és manierizmus. uo. 461–463. p.; A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Bp., Akad. Kiad., 1964. /A magyar irodalom története. II./ passim; TARNÓC Márton bev. tanulmánya (in: LASKAI 13–61. p.); BOTTA István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Bp., Akad. Kiad., 1978. /Humanizmus és reformáció. 7./ 43., 46. p.; BITSKEY István: Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Bp., Akad. Kiad., 1979. /Humanizmus és reformáció. 8./ 29., 83–84., 130–131. p.; R. VÁRKONYI Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711. Bp., Magvető Kvk., 1984. /Nemzet és emlékezet/ 280., 342., 346. p.; KLANICZAY Tibor: Pallas magyar ivadéka. Bp., Szépirod. Kvk., 1985. passim; JANKOVICS József bev. tanulmánya (in: Bethlen Miklós levelei. 1657–1698. 1–2. k. Bp., Akad. Kiad., 1987. /Régi Magyar Prózai Emlékek. 6/1–2./) 68–69. p.; DÁN Róbert: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Bp., Akad. Kiad., 1987. /Humanizmus és reformáció. 13./, 85., 158., 184., 188. p.; KLANICZAY Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. Bp., Balassi Kiad., 1993. /Humanizmus és reformáció. 20./ 16–17. p.; JANKOVICS József: Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben. In: JANKOVICS József: Ex Occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai. Bp., Balassi Kiad., 1999. /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok. 3./ 32–33. p.; KLANICZAY Tibor: A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius. továbbá: Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása. In: KLANICZAY Tibor: Stílus, nemzet és civilizáció. Bp., Balassi Kiad., 2001. /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok. 4./ 224–235. és 236–249. p.; HARGITTAY Emil: Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben. Bp., Universitas Kvk., 2001. /Historia Litteraria. 10./ (Elsősorban a „Lipsius Politicája mint sztoikus tudományos rendszer. Laskai János: A polgári Társaságnak tudományáról, 1641” c. tanulmány, 111–119. p. et passim); Th. Brechenmacher fentebb idézett Lipsius-cikke, BBKL 5. k. col. 114–118.; RMNY I. 846., RMNY II. 1347., RMNY III. 1836.; RMK. III. 4503. – Thurzó Imre leköszönő wittenbergi rektor 1616. május 1-jén az egyetem könyvtárának egy 1613-as Lipsius-kötetet ajándékozott – ld.: A Thurzó-család és a wittenbergi egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai. 1602–1624. Szeged, 1989. /Fontes rerum scholasticarum. I./ 418. p.
- 12 Magyarország története. 1526–1686. 1–2. k. 2. kiad. Bp., Akad. Kiad., 1987., 2. k. 1790. p.; R. VÁRKONYI Ágnes: Europica varietas – Hungarica varietas. Bp., Akad. Kiad., 1994. 83. p.; EVANS 95. p.; – Az, hogy pl. a közismert Horatius-sor („Dulce et decorum est pro patria mori” – Carm. III. 2. 13.) közvetlenül vagy Lipsius De constantijának (I.

- 11.) közvetítésével kerül-e be a köztudatba, válik Zrínyi Miklós egyik mottójává, majd kerül tovább a XVII. század politikai töltetű idézeteinek sorába, nem ezen írás feladata tárgyalni. – A jelszavakról ld.: Kard és koszorú. Ezer esztendő katonai jelképeiből. A Hadtörténeti Múzeum millenniumi kiállítása, 2000. november 16. – (rendezők: Cs. Kottara Györgyi, Kreutzer Andrea, Bacsoni Tamás) és ennek kiállítás-vezetőit.
- 13 Lipsius kora-újkori magyarországi kiadásait ld.: RMK II. 872. (Várad, 1656), 1935. (Nagyszombat, 1698), 1936. (Nagyszombat, 1698), 2016. (Nagyszombat, 1700); PETRIK 2. k. 600., 5. k. 298–299. p. (Nagyszombat, 1723), PETRIK 2. k. 600. p. (Nagyszombat, 1724), PETRIK 7. k. 308. p. (Nagyszombat, 1728), PETRIK 2. k. 600. p. (Kassa, 1731), PETRIK 7. k. 307–308. p. (Kassa, 1732), PETRIK 5. k. 299. p. (Kassa, 1733), PETRIK 7. k. 308. p. (Buda, 1745), PETRIK 5. k. 299. p. (Nagyszombat, 1745), PETRIK 5. k. 299. p. (Nagyszombat, 1746), PETRIK 2. k. 600. p. (Pozsony, 1746), PETRIK 2. k. 600. p. (Buda, 1750), PETRIK 2. k. 600. p. (Győr, 1753), PETRIK 5. k. 298. p. (Buda, 1754), PETRIK 2. k. 600. p. (Eger, 1758), PETRIK 7. k. 308. p. (Nagyszombat, 1758), PETRIK 5. k. 299. p. (Nagyszombat, 1760); VARGHA 110–115. p.: KOSÁRY 194. p.
- 14 Laskai János magyar fordításait ld.: RMNY III. 1867. (RMK I. 709.) (Bártfa, 1641), RMNY III. 1876. (RMK I. 714.) (Debrecen, 1641) (A „De constantia” következő magyar fordítása, Boda József, 1808-ban jelent meg, Pesten – PETRIK 2. k. 600. p.); VARGHA 84–110. p. – Laskai fordításai is ott voltak a Rákócziak könyvtárában – MONOK 133., 152. p. – Erdélyi könyvtárakban ld.: Adattár 16/3. 21., 28., 48. p.
- 15 Példaképp néhány: Pápai Páriz Ferenc levele Misztótfalusi Kis Miklóshoz, Nagyenyed, 1681. június 1-je – PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Békességet magamnak, másoknak. Bukarest, Kriterion, 1977. 415., 688. p.; Bahil György Bélhez írott levele, Klenóc, 1746. október 24. – BÉL Mátyás levelezése. Bp., Balassi Kiad., 1993. /Commercica litteraria eruditorum Hungariae. Magyarországi tudósok levelezése. III./ 537. p.; FRÖLICH Dávid: Utazóknak esillaga, azaz útikönyv (Ulm, 1644) – A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század. Bp., Gondolat, 1984. /Nemzeti Könyvtár/ 219. p.
- 16 Christophe Plantin (Christoffel Plantijn) (1514–1589) antwerpeni kiadóját és nyomdászmuhelyét (Officina Plantiniana, Plantin-Moretus, Architypographia Plantiniana, 1548–1876), mely ma múzeum, halála után özvegye (1589–1597), majd veje, I. Jan (Johannes) Moretus (1557–1610) és ennek családtagjai, leszármazottai vezették tovább, egészen 1876-ig. – IBI 7; Drukkerregister; HAB; DBI 6. k. 2675. p.
- 17 Ezek – értelemszerűen – rendszerint együtt jelentek meg.
- 18 Feltehetően Anton Wacker von Wackenfels; rokona, Johann Mathias (Matthäus) Wacker von Wackenfels Lipsius barátja volt – EVANS 60. p. DBI 8. k. 3704. p.
- 19 Németalföld és Hollandia kora-újkori összefoglaló történetére ld.: ISRAEL; Oranje. – Justus Lipsius hadászati munkái, különösen a „De militia romana” és a „Poliorceticon”, valamint a németalföldi hadügyi reformok összefüggéseire (további irodalommal) ld.: Max JÄHNS: Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. 1. München-Leipzig. Oldenbourg, 1889. 448., 560–561. p. /Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit. 21./; Hans DELBRÜCK: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. 4. Berlin, Stilke, 1920. 177., 179. p.; ISRAEL 270. p.; Oranje 77–79. p. és e katalógus 4. fejezete: Wilhelm STRATMANN: Die Militärreform der Oranier – Wurzeln, Umsetzung und Rezeption, 77–105. p., (további hivatkozásokkal, pl. Gerhard OESTREICH „Die römische Stoizismus und die oranische Heeresreform” és Werner HAHLOWEG „Die Heeresreform der Oranier” c. alapvető írásaira is – 79. p.); Heinz SCHILLING: Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648. Berlin,

- Siedler Verl., 1998. /Siedler Deutsche Geschichte. 5./ 439. p. – A hadügyi forradalom és magyarországi hatása, továbbá az ezzel foglalkozó irodalom legújabb, igen jó összefoglalását ld.: DOMOKOS György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp., Balassi Kiad., 2000. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára. 2.) 11–29. p.; a holland kiképzési rendszerről: PERJÉS Géza: Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. In: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., Balassi Kiad.-Zrínyi Kvk., 1999. 127. p. – Vargha Anna csupán „régiségkutatással foglalkozó művei”-nek tekinti ezeket – VARGHA 28. p.
- 20 DBI 3. k. 1249. p.
- 21 Ellenjegyezte: Jakob Kurz von Senftenaw báró, birodalmi alkancellár, bajor főudvarmester („Jacobus Curtius á Sensfftenaw”) és Johann Anton Barvitius (Baritius, Barwitz) (1555 k.-1620) császári tanácsos, kancelláriai titkár („Jo. Baruitius”) – 400–401. p.; J. Kurzra ld.: EVANS 240. p.; J. A. Barvitiusra ld.: Neue Deutsche Biographie. 1. k. Berlin, 1953. 615–616. p.; DBI 1. k. 163. p.
- 22 DBI 3. k. 1249. p.
- 23 Ellenjegyezte: Louis Verreycken („Verreycken”) – 402. p.; IBI 7
- 24 Ellenjegyezte: Perrochel – 402. p.
- 25 DBI 1. k. 38. p.
- 26 DBI 3. k. 1247. p.
- 27 Ellenjegyezte: S. de Grimaldi és az előkelő löweni Joachim(?) de Buschere („I. de Buschere”) („et in Concilio Brabantiae”) – 403. p.; J. de Buschere családját ld.: Petri Divaei Opera varia: scilicet Rerum Lovaniensium libri IV. Lovanii, Van der Haert, 1757. 37. p.
- 28 DBI 3. k. 1249. p.
- 29 Névvariációi: Hendrik Kuyck, Henricus Cuickius, Henricus Cuyckius, Henricus Cuijckius, Hendrik van Kuyck, Henricus Cuykius, Henricus Cvyckius, Heinrich Cuyck. – HAB
- 30 IBI 7., HAB, Jöcher 1. k. col. 2267. – Roermond (Rodenses) a kora középkor óta egyházi székhely (Hollandia, Limburg) – DÉKÁNY 130–131. p.
- 31 DBI 2. k. 823. p.
- 32 Példaképpen: a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek (HAB) állományában lévő Lipsius-kolligátum a miénkhez hasonlóan ezen műveket, hasonló sorrendben tartalmazza (M: Li 4° Sammelbd 4, 1. és 2.), utánakötve két más mű. – A British Library kötetében (1398.i.27.) ugyanaz a két mű, ugyanabban a kiadásban, ugyanabban a sorrendben található, mint a Hadtörténeti Múzeuméban. – A bécsi Kriegsarchiv könyvtárának példánya (Ac 680) csak az 1614-es De militia Romanát és az Analectát foglalja magában. – A müncheni Bayerische Staatsbibliothek (BSB) két 1605-ös Poliorceticonja (Res/4 Ant. 223. és 224.) közül az első hat művet (De militia Romana, 1602; Analecta, 1602; Poliorceticon, 1605 [!1606]; De constantia, 1605; De amphitheatris, 1604; De cruce, 1606) tartalmaz, a második hetet (Analecta, 1602; Poliorceticon, 1605 [!1606]; De militia Romana, 1602; Admiranda, 1605; De constantia, 1605; De amphitheatris, 1604; Opuscula ratoria, 1713) tartalmazó kolligátum. – A leuveni egyetemi könyvtár (Katholieke Universiteit Leuven) 1605-ös Poliorceticonja mellett egy 1602-es De militia Romanát tartalmaz (3085222), a heidelbergi (Universitätsbibliothek, Ruprecht-Karls-Universität) (UB Heidelberg) ez utóbbival egyezik meg (C 142 B RES), mint a Zrínyi-könyvtáré is (BZ 234. p.).
- 33 ZOVÁNYI Jenő (szerk.): Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3., jav., bőv. kiad. Bp., 1977. 56. p.; SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. 1. k. Bp., 1891.

- col. 666–669.; GULYÁS Pál: Magyar írók 2. k. Bp., 1940. col. 688.; Magyar nagylexikon. 3. k. Bp., 1994. 355. p.
- 34 Ld.: Partium
- 35 Partium 159. p. – Ugyanez a mű ott volt a nagybányai református kollégium könyvtárában is (1688-as, 1696-os és 1699-es jegyzék) – Partium 394., 401. és 412. p.
- 36 Partium 181. p.
- 37 BZ 234. p.
- 38 Adattár 17/2. 103. p. (1632-es jegyzék), 259. p. (1690-es jegyzék) – A további Lipsius-műveket ld.: uo. 103., 260. p.
- 39 Adattár 17/1. 8. p.
- 40 Adattár 17/1. 275. p.
- 41 Adattár 18/2. 229. p.
- 42 Uo. 226. p.
- 43 Adattár 13/2. 203., 210. p.
- 44 PETRIK 2. k. 600. p.; VARGHA 111. p.
- 45 HAB; Universitätsbibliothek Mannheim; Österreichische Nationalbibliothek, Wien; BSB München, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; Universitäts- und Stadtbibliothek, Köln; UB Heidelberg.
- 46 A Hadtörténeti Múzeum példányán kívül ld. pl.: HAB, UB Heidelberg, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen.
- 47 Névvariációi: Jacobus Lydius, Jacob Lydius, Jakob Lydius – HAB. IBI
- 48 Dordrecht (Dordracum; Hollandia, Zuidholland) nagy múltú holland város, kereskedelmi és kulturális központ, az 1618-as nemzeti protestáns zsinat székhelye – DÉKÁNY 115. p.; 1610-es évekbeli leírását ld.: SZEPSI CSOMBOR Márton: Europica varietas. Bp., Szépirod. Kvk., 1979. 175–176. p. – A fenti könyv megjelenésével csaknem egyidőben, 1691-ben disputált Dordrechtben az erdélyi Hunyadi Pál: SZABÓ Miklós–TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. /Fontes rerum scholasticarum. IV./ 222. p.; RMK III. 6986.
- 49 JÖCHER 2. k. col. 1621.; IBI: HAB; DBI 5. k. 2198. p.
- 50 Utrecht (Utrecht, Hollandia) egyetemi város, politikai, kulturális, gazdasági központ – DÉKÁNY 134–135. p.
- 51 Leiden, Leyden (Leida, Lejda; Zuidholland, Hollandia) a legrégebb holland egyetemi város (1575) – DÉKÁNY 126–127. p.; Oranje 389–390. p.; SZEPSI i. m. 170–172. p.
- 52 Névvariációi: Salomon van Til, Salomo van Til, Salomon van Till, Salomo de Til, Salomon Van Til – HAB.
- 53 JÖCHER 4. k. col. 1203.; legfrissebb (1999) életrajzi összefoglalását, művei és a vonatkozó irodalom felsorolásával ld. Werner RAUPP szócikkében: BBKL 12. k. col. 81–83.
- 54 Dordrecht nyomdász, kiadó, az 1690-es évekből ismertek kiadványai – Drukkerregister. – A kötetet vele együtt jegyző nyomdász, Nicolaes de Vries (Nicolaus Frisius) 1651–1698 között működött – Drukkerregister.
- 55 Az 1602-ben alapított Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) – ISRAEL passim.
- 56 Névváltozatai: Johan de Witt, Jan de Witt, Jean de Witt, Joannes de Witt, Johan de Wit, Jean de Wit, Jan de Wit, Johann de Witt, D. H. – HAB.
- 57 Hekendorp, Zuidholland, Hollandia, ma Oudewater település része.
- 58 Snelrewaard, Zuidholland, Hollandia.
- 59 Linschoten, Utrecht, Hollandia.
- 60 JÖCHER 4. k. col. 1009.; Universiteitsbibliotheek, Utrecht.

- 61 G. K. NAGLER: Neues allgemeines Künstler-Lexikon. 5. k. 3. kiad. Leipzig, Schwarzenberg-Schumann, é. n. 251–256. p.; DBI 3. k. 1028. p.
- 62 THIEME-BECKER: Allgemeines Künstler Lexikon. 13. k. Leipzig, 1920. 105. p.; NAGLER i. m. 5. k. 255–256. p.; HAB. Névvariációi: Theodor Galle, Theodor Gallacus, Theod. Galle, Dirick Galle, Theodoor Galle – HAB; DBI 3. k. 1028. p.
- 63 A hallei Porträtsammlungban (Bibliothek der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Porträtsammlung, HAB A 12616) őrzött példánynál nem jelzik, hogy valamely kötetből származna és nem önálló metszet lenne.
- 64 Drukkerregister, IBI – a XVII. sz. első felében előforduló hasonló nevű személyek (Drukkerregister, IBI, DBI 5. k. 2321. p.) közül minden bizonnyal az 1615–16-ban már Antwerpenben működött nyomdászról van szó. Névvariációi: Johannes Meurs, Johannes Meursius, Jean de Meurs – Drukkerregister, IBI.
- 65 Peregrinációja, tanulmányi helyei alapján szóba jöhetne Szombathi (Rimaszombathi) János, de túl nagy az időbeli távolság a possessorbejegyzéshez (1659–1662 és 1726) – GRAEME Murdock: The Experience of Péter Körmendi. Foreign Calvinist Students Contact with Presbyterians and Puritans in England. 438–439. p. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 35./, GÖMÖRI György: Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben. 91–92. p. In: GÖMÖRI György: Angol-magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században. Bp., Akad. Kiad., 1989. /Irodalomtörténeti füzetek. 118./ – Az Utrechtben 1684-ben disputáló rimaszombati Kaposi Sámuel egyik ajánlása Szombati János zsipi (Gömör vm.) lelkésznek szól (RMK III. 3315.), de ez is elég távoli. – A sárospataki matrikulákban (HÖRCSIK Richárd: A sárospataki református kollégium diákjai. 1617–1777. Sárospatak, 1998.) szereplők közül szóba jöhet: az 1685-ben matrikulált Johannes R. K. Szombati (129. p.) (de ebben az esetben is túl nagy az időbeli távolság), az 1701-ben matrikulált Johannes S. Szombathi és Johannes L. Szombathi (145. p.), az 1712-ben matrikulált Johannes K. Szombati (217. p.), esetleg az Erdélyből 1704 után érkezett Johannes D. Szombati (319. p.).
- 66 Ld.: Partium
- 67 Partium 26., 41. p.
- 68 Uo.
- 69 Partium 43. p.
- 70 Partium 58. p.
- 71 Uo.
- 72 Partium 72. p.
- 73 Partium 90. p.
- 74 Partium 102. p.
- 75 Partium 118. p.
- 76 Partium 120. p.
- 77 Partium 123. p.
- 78 Partium 113. p.
- 79 Partium 135. p. – Ez a mű megvolt a debreceni kollégium könyvtárában is (1714-es jegyzék) – Partium 277. p., egy további Lydius-írással egyetemben („Conversatio Verae Ecclesiae”) (1706-os jegyzék) – Partium 167. p. – Ugyancsak az „Agonistica” szerepel Veresmarti L. Pál „belgiumi” könyveinek jegyzékében (XVIII. sz. eleje – 1711?) – Adattár 13/2. 222. p. és ifj. Bánffyhungyadi Abacs Márton könyvjegyzékében (1735) – Adattár 16/3. 318. p.
- 80 PETRIK 1. k. 793. p., 2. k. 348. p.

- 81 Dordrecht kiadásai: 1688, 1712 – BBKL 12. k. col. 81.
- 82 PETRIK 3. k. 641. p. – Salomon van Til munkái erdélyi könyvtárakban: Adattár 16/3. 161., 316., 320. p.
- 83 A két kollégium XVIII. századi történetéről összefoglalóan és irodalommal ld.: KOSÁRY 118–123. p.; koraujkori történetét ld. továbbá: SZOMBATHI János: *Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis*. Sárospatak, 1860. /Magyar protestáns egyháztörténelmi emlékek. Monumenta protestantium Hungariae ecclesiastica. 1./ – fordítása: GULYÁS József: *A sárospataki főiskola története*. Sárospatak, 1919.; MARTON János: *A sárospataki református főiskola*.

Two Justus Lipsius Composite Volumes in the Book Collection of the Military History Museum

Summary

The author introduces two composite volumes belonging to the Military History Museum's Book Collection, with reference to the Zsuzsanna Lorántffy exhibition of the Rákóczi Museum in Sárospatak, where one of the books was on display. The two volumes contain works of the well-known early modern age expert, a state theoretic and philosophy classic, Justus Lipsius (Joost Lips) (1547–1606), written during his professorship in Leuven, along with commentaries by the theologian and preacher Jacobus Lydius (1610–1679) of Dordrecht. These writings of Lydius were edited and published by Salomon van Til (1643–1713), theologian professor in Dordrecht and Leyden.

The study deals with the acquisition of the volumes; the inventory and bibliographical data; the characteristics of the copies: binding, paper, watermarks, set of types; possessors and handwritten notes; references to the authors and the contributors.

The study provides a detailed bibliographical description of the two composite volumes on the one hand, and briefly treats the reception of the authors and their works in Hungary on the other hand, publishing data referring to the one-time owners and all that is known about the books' 'consumer environment'.

The particular interest of the two composite volumes lies in the fact that both were acquired from Calvinist surroundings: the sometime students of Sárospatak and Debrecen, two ancient and reputable schools, used them.

Fordította: Sallay Gergely Pál

„Ob Hungariam pacis et belli artibus illustratam”

(Történelemábrázolás és történeti allegóriák 18. századi könyvillusztrációkon)

Bár a hazai könyvészeti¹ és művészettörténeti kutatás² eredményei már megteremtették a feltételeit egy olyan számítógépes adatbázisra épülő, teljességre törekvő metszet-katalógus összeállításának, mely a 15–18. századi magyarországi és külföldön megjelent magyar vonatkozású kiadványok illusztrációit rendszerezné, a corpus létrehozása egyelőre késik. Az illusztrációkat kronológiai és ikonográfiai rendszerezésben feldolgozó katalógus pedig – a 19. század elejétől kiadott európai metszetgyűjteményekhez hasonlóan³ – itthon is a történeti kutatások nélkülözhetetlen segédeszközzé válna. Alapvető forrása lenne azoknak a kutatásoknak is – szerzője szándéka szerint közéjük tartozik ez a vázlat is – melyek a könyvillusztrációkban tükröződő különböző történelemszemléleteket, történelemértelmezéseket vizsgálják.

*

Míg a középkori krónikákban és az újkori történelmi, topográfiai, jogi, egyháztörténeti stb. publikációkban található történeti illusztrációk tudományos vizsgálata korábban elsősorban a hazai és külföldi előképek összegyűjtésére, az ikonográfiai hagyomány kutatására irányult, az utóbbi időben megélnéknél művészettörténeti érdeklődés az illusztráltatási szokások változásának, illetve az illusztrációkban kimutatható, az írott történelem értelmezésére irányuló egykori szándéknak a vizsgálatára is kiterjed.⁴

A történelem értelmezésének szándékával már a 14. század második felében keletkezett ún. bécsi Képes Krónika illusztrációsorozatában is találkozunk. Az uralkodói portrék (imago) és a történetábrázolások (historia) sorozatának együttese „a magyar történelem több formájú és lényegű kifejtésére alkalmas. A historiából mindenekelőtt a magyarok történetének egy, a mondavilágot is magában foglaló lovagregényféle feldolgozása bontakozik ki. A narratív képsor emellett még számos szál” – pl. az uralkodói legitimitások és illegitimitások története, a nemesség jogainak, kiváltságainak megalapozása, hadkötelezettsége, stb. – végigvezetésére is alkalmas.⁵

A Képes Krónika szövegétől eltérő történelemszemlélet bontakozik ki a Thuróczykrónika 1488. évi brünni kiadásában szereplő illusztrációsorozatban. „Míg a Krónika szövege szerzőjének középnemesi szemléletét, történelemfelfogását tükrözi, főként a brünni kiadás illusztrációi révén a magyar nemzet történetét lényegében az uralkodók történetében látja (...) a Mátyásnak dedikált augsburgi variáns képsora szakít ezzel a szemlélettel, és közelít a szerző által képviselt nemesi irányzathoz.”⁶

Az „imago” és a „historia” ábrázolási hagyománya, mint például a hunok fejedelmeinek, a magyarok kapitányainak és a magyarországi királyoknak ideálképeit, illetve képmásait tartalmazó Nádasdy-féle Mausolcum (Nürnberg, 1664) ábrázolásai⁷ vagy a 18. század közepén a nagyszombati egyetemi nyomdában megjelent Corpus Juris metszetei jelzik, a 17–18. században alkalmanként egy képen belül egyesült: az uralkodói portrék háttérben egykorú történeti jelenetek kerültek ábrázolásra.

A Szegegy János jezsuita áldozópap, egyetemi jogtanár⁸ által összeállított, korábbi kiadások után 1751-ben Nagyszombatban újból megjelentetett Corpus Juris Hungarici⁹ formailag és tartalmilag is egységes metszetsorozatában – úgy tűnik – nemcsak az imago és a historia hagyományának továbbélése figyelhető meg, hanem az a törekvés is, hogy az illusztráció-együttes az olvasó számára egy határozott és konzekvens történelemszemléletet közvetítsen.

A törvényalkotó uralkodók portréinak¹⁰ két oldalán látható, az illető király életéből vagy az uralkodása alatti időszakból vett eseményrajzok és allegorikus ábrázolások tanulmányozása során először az tűnik fel a szemlélőnek, hogy a mohácsi csatáig lezajlott időszak illusztrációiban feltűnően gyakoriak a kegyetlen, erőszakos, szinte horrorisztikus jelenetek. Bár a portrék egyértelműen a Nádasdy-féle Mausoleum ikonográfiai hagyományait követik, az uralkodóábrázolások két oldalán szereplő jelenetek között több önállóan komponált, a Mausoleumban nem szereplő kriminális jelenettel találkozunk: 1. I. András portréjának bal oldalán szétrombolt épületek láthatók, előttük a lázadó pogányok egy püspököt vernek agyon. (1. kép) 2. Mária királynő arcképeinek egyik oldalán két lovas a földön húz egy

megkötözött embert, a másikon egy nő megláncolva egy börtönben vagy ahhoz hasonló épületben sír. 3. Zsigmond király uralkodását a máglyán égő Husz János jelzi, 4. V. (Posztumusz) Lászlóét Hunyadi László lefejezése, 5. II. Ulászlóét az uraikat agyonverő lázadó parasztok, illetve a tüzes trónra ültetett Dózsa, akinek húsából alvezérei esznek (2. kép). Még a középkortól kezdve gyakran ábrázolt, Szent László és a kun vitéz harcát bemutató, rendkívül népszerű jelenet is meglehetősen horrorisztikus megfogalmazást nyert: a kun levágott feje a földön hever, nyakából sugarakban ömlik a vér.

1. I. András Corpus Juris Hungarici, Nagyszombat, 1751.

2. II. Ulászló Corpus Juris Hungarici, Nagyszombat, 1751.

magyar királyok sorában követő I. Ferdinánd portréjának bal oldalán a császári, jobb oldalán a magyar királyi klenódiumpok láthatók. I. Rudolf uralkodását könyvtár, földgömb, mérőeszközök, illetve Prága városának képe, II. Ferdinándét a feszület előtt imádkozó uralkodó, III. Ferdinánd uralkodását könyvek, méces és hadijelvények jelképezik. Ezt a tendenciát erősíti az is, hogy az 1438–39 között magyar királyként uralkodó Habsburg Albert portréja melletti ábrázolások is – teraszos, lépcsős kert, illetve kezében koronát és címereket tartó angyal – békét és kiegyensúlyozottságot sugallnak. A 150 éves török megszállásra, az ország pusztulására, részekre szakadására, a történetírók, a külföldi és hazai diplomaták által oly szemléletesen leírt, a költők által oly szívettépően megénekelt nyomorúságra, illetve a Habsburg-ellenes harcokra az illusztrációkon semmilyen utalás nem történik. A törököket majd csak I. Lipótnál ábrázolják – mint legyőzötteket. Az uralkodó portréja mellett egy ágyúcsőre bukó török holtteste látszik, a háttérben ostromlott folyóparti város. A képen olvasható feliratok – Alba Regal, Strigonium, Viena – jelzik, hogy a jelenetek a magyarországi felszabadító háborúk eseményeire, illetve Bécs török ostromának (1683) sikeres visszaverésére utalnak (4. kép). A felszabadító háborúk utáni politikai konszolidációt és gazdasági fellendülést jelképezik a III. Károly portréja mellett látható jelenetek: a pájszra támaszkodó, sisakos, mellvértes ülő nőalak (Bellona?) lábánál ágyúk, ágyúgolyók hevernek, a kezében tartott dárdán azonban már a béke olajága fut körbe.¹² A portré másik oldalán vitorlás hajók, illetve a tengerparton Merkur és egy hordókkal, csomagokkal körülvelt ülő alak látható – a jelenet a kereskedelem fellendülésére utalhat

3. II. Lajos Corpus Juris Hungarici, Nagyszombat, 1751.

4. I. Lipót Corpus Juris Hungarici, Nagyszombat, 1751.

5. VI. Károly Corpus Juris Hungarici, Nagyszombat, 1751.

(6. kép). Mária Terézia portréja mellett a „Vitam et sanguinem” jelenet és – a pozsonyi vár előterében – a koronázási kardvágásokat végző uralkodónő látható.¹³

A jezsuiták nagyszombati egyetemi nyomdájából kikerülő mű illusztrációinak első, nagyobbik része tehát – úgy tűnik – nem öncélúan ábrázol kegyetlen, kriminális jeleneteket. Mintha a metszetek megrendelője, programadója – talán a törvénykönyvet összeállító Szegegy János – ezekkel az ábrázolásokkal azt akarta volna hangsúlyozni, hogy a Habsburg-házi uralkodók előtti időszak hazai történelme törvénytelenségekkel, kegyetlenségekkel, anarchiával és pártharcokkal volt terhelve. A 6. ikonográfiai „újítás” – tudniillik az, hogy II. Lajos portréjának egyik jelenetén a mohácsi harcmezőn a lováról a Csele patakba bukó uralkodó látható¹⁴ (3. kép) – mintegy tragikus betetőzése az illusztrációk szerint békét, dicsőséget és fellendülést hozó Habsburg-uralom előtti anarchiának.¹⁵

„Békés” jelenetekkel ugyanakkor középkori uralkodó-portrékon is találkozunk – elsősorban azoknál, akik tevékenységének, életének megítélése egyfajta történeti toposzként hagyományozódott tovább. A két angyal által megkoronázott Szent István először a Thuróczy Krónika augsburgi kiadásában tűnik fel, ez a motívum él tovább mind a Mausoleumban, mind a Corpus Jurisban. Korábbi ikonográfiai hagyományokra vezethető vissza a könyvvel, püspöksüveggel ábrázolt Könyves Kálmán-portré¹⁶ is. A Mausoleumban is szereplő csatajelenet, várostrom mellett a Corpus Juris metszetének „újítása”, hogy Mátyás király portréjának másik oldalán a

6. Mátyás király Corpus Juris Hungarici, Nagyszombat, 1751.

Corvina könyvtár látható (6. kép). Ez az ábrázolás minden bizonnyal összefüggésben van a tudományosság (általánosabban véve a művelődés) 18. századi felértékelődésével, melyért – mint köztudott – a jezsuita történétírók, forráskutatók, tudósok oly sokat tettek. A fent vázolt „kriminális” tendencia csupán egy képnél fordul meg: míg a Mausoleum I. Károly portréjának háttere – a Képes Krónika nyomán – a Zách Felicián-féle véres merényletet ábrázolja, addig a Corpus Juris I. Károly portréján bányászati és pénzverési jelenetek láthatóak, illetve – a portré ovális keretének két oldalán – bőségszarúból kiömlő aranypénzek.

A Corpus Juris metszetein számos, az egyházi életre utaló, illetve a keresztény vallásból vett ikonográfiai elemet találunk. Az I. Andrást ábrázoló kép jobb oldalán templomépítési jelenet látható (1. kép). Az országot vagy az uralkodót segítő Mária alakja¹⁷ több ábrázoláson feltűnik: Szent László arcképének egyik oldalán ovális keretben látjuk Máriát a gyermek Jézussal,¹⁸ nyilvánvaló utalásként arra a középkor óta népszerű toposzra, mely Szent Lászlót Szűz Mária lovagjaként, vitézeként említi. Nagy Lajos portréjának hátterében a máriazelli kegyképhez fűződő legenda ábrázolásán egy hadisátorban alvó alakra Mária és a gyermek Jézus égi képéből hullik alá a dicsfény sugara.¹⁹ Kereszt, olvasó, angyalok, oltár előtt imádkozó királyok, stb. – gyakran láthatók a Habsburg uralkodók portréin is.

Bél Mátyás Notitia Hungariae novae geographico historica (Viennae, 1735–1742) és Johann Georg Schwandtner Scriptores rerum Hungaricarum (Viennae, 1746–48) című kiadványainak illusztrációiról

A 18. század első felében teret nyert Magyarországon – elsősorban a hazai történelemre vonatkozó adatok és források rendszeres gyűjtését és kiadását megindító korszerű történeti publikációkban²⁰ – az Európában a reneszánsz óta népszerű történeti allegória műfaja, annak a gondolkodásmódnak a „terméke”, mely a „képekre bízta a történetírás értelmének, az egyes korszakok tanulságainak szemléltetését.”²¹ Bár a hazai történelemre vonatkozó források kutatása Magyarországon is a 18. századnál jóval messzebbre tekintett vissza, a levéltári iratokat használó középkori krónikások és a reneszánsz történetírók anyaggyűjtése még többnyire humanzertelen, esetleges és tendenciózus volt.²² A humanista Verancsics Antal és Zsámboky János forrásgyűjtése után az első nagyszabású és rendszeres magyar történeti forrásgyűjteményt az 1585-ben törökországi követként Magyarországon és Erdélyen átutazó francia diplomata és történetíró, Jacques Bongars (Bongarsius) adta ki.²³

A 17. századi új európai történetírói törekvések itthon – a korábban népszerű kortörténetírás, napló, memoár és hitvita-irodalom után – csak az 1720-as évektől kezdtek teret nyerni. Az egyháztörténeti adatgyűjtés a hollandiai bollandisták módszerét követő Hevenesy Gábor munkásságával a jezsuitáknál indult meg. Ebből az iskolából nőtt ki a Pray György által alapított kritikai történetíró-iskola. A tudós-lexikonok kiadásával (Czvittinger Dávid) meginduló tudománytörténeti (historia literaria) adatgyűjtés is korábbi európai – elsősorban 16–17. századi német – hagyományokat követett.

A 18. század elején indult meg – a katolikustól nagyjából függetlenül – a protestáns egyháztörténeti adatgyűjtés. A hallei pietista egyetemen tanult Bél Mátyás, a pozsonyi lyceum későbbi rektora, az államismeret hazai meghonosítója és továbbfejlesztője már minden részterület felé érdeklődéssel fordulva akarta megírni Magyarország egyetemes történetét. A Magyarországra vonatkozó történeti, közjogi, földrajzi, régészeti ismereteket tartalmazó nagyszabású történeti munka, a „Notitia Hungariae novae geographico historica” (Viennae, 1735–1742) kiadása mellett Bél a történeti források összegyűjtésére és megjelentetésére is figyelmet fordított. „Adparatus ad historiam Hungariae” című többkötetes forrásgyűjteménye (Pozsony, 1735–1746) kiadása mellett közreműködött egy köréhez tartozó lelkes fiatal osztrák történettudós, a magyar történelem okleveles forrásait is gyűjtő Johann Georg Schwandtner²⁴ (1716–1791) „Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini” című, 1746 és 1748 között Bécsben napvilágot látott háromkötetes magyar történeti forrásgyűjteménye megjelentetésében. Nekik „köszönhetjük első nagyszabású... forráskiadványainkat, legfontosabb elbeszélő kútfőink nagy részének kiadását.”²⁵

*

Bél Adparatusa és Notitiája, illetve Schwandtner munkája²⁶ ugyanakkor – Kaprinai István elakadt forráskiadása után, Pray György ötkötetes „Annales regum Hungariae”-ja, három kötetes posztumusz „Epistolae procerum”-ja, illetve Katona István 1779–1817 között 42 kötetben megjelentetett „Historica critica regum Hungariae” című forrásgyűjteménye előtt – nemcsak a korszerű, kritikai igényű hazai történeti forráskiadásban játszott kiemelkedő és úttörő szerepet. Bennük találjuk meg – különösen Bél Notitiájában és Schwandtner Scriptores-ében – a hazai történeti allegóriák első jelentős példáit.

Közjünk sorolhatjuk azokat a reneszánsz óta népszerű ábrázolásokat, melyek az elmúlt idők történelmét kutató és értelmező Történetírást jelenítették meg. A humanista történetírás

a tényeket, eseményeket pusztán regisztráló, felsoroló középkori annales- és krónikairóval ellentétben a történelmi folyamatot mozgató erők feltárására, az események közötti összefüggések bemutatására is törekedett.²⁷ Míg a középkori krónikás az áthagyományozott forrásanyagot legfeljebb saját korának – gyakran az aktuálpolitikai szempontok szerint gondosan szelektált vagy éppen ártírt – tényeivel egészítette ki, addig a humanista történetíró munkájához az ókori irodalmi és történelmi források alapos ismeretére, „invencióra és elokvenciára”,²⁸ magas fokú retorikai és poétikai készségekre volt szükség. Az adatösszeíró, másoló „szolga” alkotó, szabad művésszé vált, szellemi birtokosává annak az ismeretanyag-nak, mellyel csupán az ókori irodalomban, történelemben és mitológiában jártas, latinul író humanisták, a kiválasztott kevesek rendelkeztek. Klió, a történetírás műzsája a Történetírás-allegóriákon a műfajnak a szabad művészetekkel való rokonságát, szoros kapcsolatát jelképezte.

A „Történetírás-allegóriák” közé sorolhatjuk a Bél Mátyás Adparatusának címlapját díszítő, „A. Kaltschmidt fec. Posonii” aláírású allegorikus metszetillusztrációt (7. kép). A háttér bokrokkal, növényekkel benőtt tetejű, monumentális antik romjai a történelem

MATTHIAS BEL.
Cum Censura Ampliff. Senatus Posoniens.

Sumtu Philohistorum Patriæ.

POSONII, Typis Joannis Paulli Royer,

7. Bél Mátyás Adparausának címlapképe (Pozsony, 1735–1746)

folyamatosságára és az antik műveltség jelenlétére, érvényességére egyaránt utalhatnak.²⁹ Az előtér bal oldalán látható, Kliót, a Történetírás műzsáját megszemélyesítő babérkoszorús nőalak³⁰ egyik kezében író toll van, másik alatt könyv, mely alól papír csúszik ki „Curabo” (gondoskodni fogok) felírással. A kép közepén a kezében papírtekercseket tartó Hermész egy szárnyas öregembert kényszerít térdre. Ennek attribútumai – a kezéből kivert, a földön heverő kasza, illetve a fején lévő homokóra – jelzik, hogy a jelenetet elégedetten szemlélő Klió – Hermész segítségével – magát a szárnyas időt, Kronoszt győzte le. A törött edény, melyből fémpenzék hullanak ki, azt jelképezheti, hogy a történetíró az írott források mellett a tárgyi emlékeket is kutatja. A Történetírás a múlt eseményeinek megörökítésével ugyanakkor nemcsak az időt, hanem az elmúlást is legyőzi. Erre utal a Kronosz és Hermész előtt a földön heverő papírlap felirata: Ne pereant (Ne pusztuljanak, ne múljanak, ne vesszenek el).

A „Scriptores” kötetei előlapjain látható metszeten (Tobias Lobeck munkája) „maga Khronos, a szárnyas Idő vési kőtáblába a mű címét”, azaz örökíti meg a történelmi múlt eseményeit³¹ (8. kép). A romtoposz itt is az „Adparatus” címlapképéhez hasonló egyetemes érvényű jelentéstartalmat hordoz, igaz, a magyar koronázási klenódiumok ábrázolásával utalás történik a nemzeti történelemre is.

A dicső király tetteit – a háborúban és a békében kiemelkedőket egyaránt³² – megörökítő Történetírás fontosságát a „Notitia” III. kötetének címlapja előtt közölte, Mátyás király apoteózisát megjelenítő, emlékmű funkciójú rézkarc-illusztráció³³ (Joseph és Andreas Schmutzer munkája) is hangsúlyozza (9. kép). A megállíthatatlanul múló történelmi időt, vagyis a történelem időtlenségét szimbolizáló antik romok előtt a kaszájára támaszkodó Kronosz látható, aki egy fülkébe helyezett antikizáló Mátyás mellszobrot néz. Mars és Minerva attribútumaikkal együtt történő szerepeltetése – „kard és toll” népszerű toposzának képi megjelenítéseként³⁴ – a nagy király hadisikereire, illetve a művelődés fejlesztésére irányuló mecénási törekvéseire utal.³⁵

A nemzet történelmi múltjának – elsősorban harcainak – megörökítését jelképezi az az allegorikus metszet, mely a Notitia kötetének címlapján szerepel. Szárnyas puttók egy emelőgép segítségével hadijelvényekkel, illetve csata- és allegorikus jelekkel díszített obeliszket állítanak egy talapzatra. Bél Notitiája – sugallja az ábrázolás – tartós emlékművet kíván állítani a nemzet történelmének.

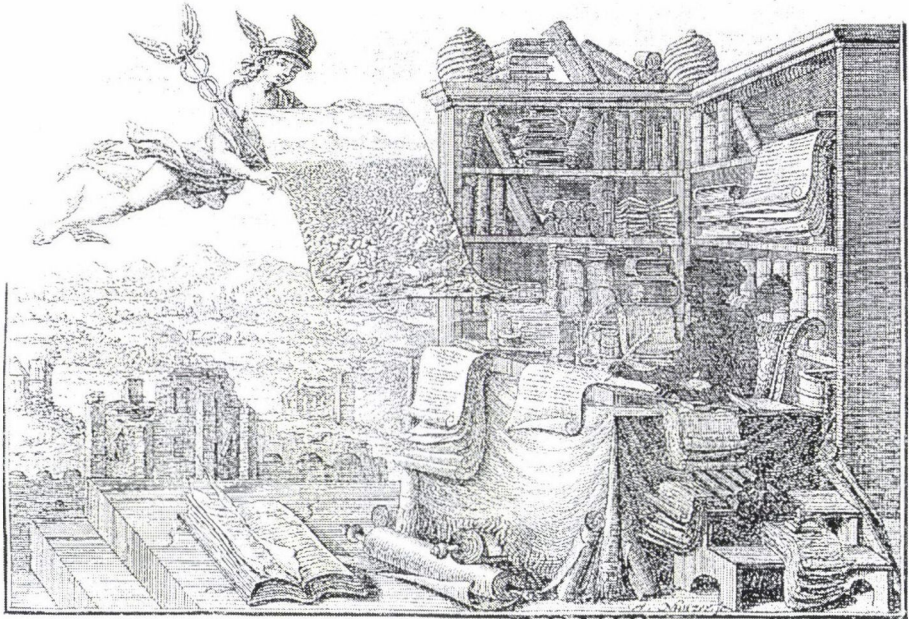
A „Történetírás-allegóriák” közé sorolhatjuk az Andreas Nunzer³⁶ nürnbergi rézmetsző által illusztrált „Scriptores” II. kötete I. részének III. oldalán található metszetet, melyen a

8. Előlap. J. G. Schwandtner: Scriptores... Viennae, 1746–48.

9. Mátyás király apoteózisa. M. Bél: Notitia... Viennae, 1735–42. III. kötet

LUDOVICI TUBERONIS,
DALMATIAE ABBATIS,

10. Hermész csatajelenet képét tárja a Történetíró elé J. G. Schwandtner: *Scriptores... Viennae* 1746–48. II. kötet

könyvtárban fóliánsai, könyvei között dolgozó történetíró elé Hermész – mintegy inspirációul – csatajelenetet ábrázoló festményt tár (10. kép). A Ludovici Tuberonis, Dalmatae Abbatis, *Commentariorum de Temporibus suis Liber I.*³⁷ című forrásközlést, azaz a dalmát származású Ludovico Tubero, a Raguza melletti Szent Jakab bencés kolostor apátja által írt történeti munka szövegét illusztráló metszet háttérében romokat és távoli hegyi várakat látunk. Bár Nunzer metszetén a történetíró még a középkori névtelen szerzetes-krónikás-létre utaló arctalan, szinte sziluetszerű ábrázolást nyert, abban, hogy ő írja meg a nemzet emlékezetét fenntartó dicső vagy áldozatos csaták történetét, már a humanista történetíró öntudata kapott hangsúlyt. A könyvtárából, írópultja mögül valóságosan és virtuálisan is – topográfiailag és időben is – tág térbe kitekintő tudós ábrázolásában az a szemlélet kapott képi megjelenítést, mely a reneszánsz időszakában a történeti témák iránti érdeklődés növekedését eredményezte: „...a fāma fenntartásának a történeti mű a legkiválóbb eszköze. Tudják is ezt az írók, s emlegetik is öntudattal mindahányan: hiába hajt végre derék tetteket akár maga Akhilleusz is, ha nincs, aki megénekelje.”³⁸ A történetírásra és a hadieseményekre vonatkozó utalások együttes szerepeltetése „kard és toll” említett toposza képi megjelenítésének szándékára utal: a vitézi, hadi tettek éppolyan fontosak, mint az elmélyült kutatómunkával való, az utókorra hagyományozható írott megőrkítésük.³⁹

Az, hogy Hermész a török háborúkból vett jelenetet ábrázoló festményt⁴⁰ tár a történetíró elé, kapcsolatba hozható azzal, hogy Tubero könyvének felét a magyarországi események – köztük a törökökkel vívott harcok – ismertetése tette ki. Tubero „könyvében végig úgy tekint Magyarországra, mint az egyetlen olyan erőre, amely, ha már nem is teljes védelmet, de valamiféle ellensúlyt jelent Raguza számára a törökkel szemben.”⁴¹ Számos megjegyzése

utal arra, hogy úgy véli, „csak a magyarok képesek sikerrel szembeszállni a törökkel és megvédeni a keresztény népeket...”⁴² Ennek az összefogásnak az érdekében ostromozza kíméletlenül az ország vezetői között tapasztalható széthúzást, pénz- és hatalomvágyat, mely – az ország védelmi képességének meggyengítésével – a rettegett ellenség malmára hajtja a vizet. A metszetillusztráció háttérében feltűnő romábrázolások⁴³ – a korábbiakban említett-tekhez hasonlóan – Vanitas és Idő szimbólumként a történelem változását szimbolizálhatták. A metszet értelmezhető a magyarok vitézi, harci erényeinek ábrázolásaként is.

Nem a Történetírás, hanem a teljesítményére büszke Történetíró került ábrázolásra Bél Mátyásnak a Notitia első kötetében közölt két arcképén. Tudósi öntudatát nemesak a Schmutzer-féle reprezentatív portré közlése jelzi, hanem az is, hogy ugyanabban a kötetben megjelenteti egy másik – bensőségesebb, kevésbé pompás – arcképét is, melyet a pozsonyi Kaltschmidt, könyvének másik illusztrátora készített.⁴⁴ Feltűnést, s néhány kortársa körében megütközést, rosszallást is váltott ki ez a – kissé talán tényleg felfokozott – önreklámozás abban a korban, amikor a kiadványokban gyakrabban szerepelt annak az arcképe, akinek a művet ajánlották, mint azé, aki írta vagy összeállította. S hozzáadhatjuk ezekhez az ábrázolásokhoz a Notitia I. kötetének címlapja előtt – Bél Mátyás portréjával szemben – található metszetet is, melyen a folyamistennel, bőséget jelképező allegorikus nőalakokkal, halat fogó puttókkal körülvett trónoló Hungáriának Hermész Magyarország térképét mutatja. A Hungária lábainál ülő férfialak kezében hatalmas könyvet tart, mellette régi pénzek, könyvek, illetve körzővel mérő, rajzoló puttók láthatók. Ő az, aki – Hungáriának szolgálva – felkutatja, felméri és könyvben megörökíti mindazt, ami az ország történetére, gazdagságára, fekvésére vonatkozik. A metszetet tehát nemesak a „vitális-naturális értékszféra”⁴⁵ gazdagságával, komplexitásával összhangban lévő, évszázados hagyományokra visszatekintő fertilitas Pannoniae / Hungariae (Magyarország termékenysége) toposz képzőművészeti megjelenítéseként,⁴⁶ hanem a tradicionális etikai-politikai-ideológiai értékszférák (pl. a vitézi eszmény) mellett a korban megerősödő kulturális-művelődési értékszféra (ezen belül az ország-ismeret, a földrajz) társadalmi presztízsertékekének növekedését reprezentáló művelődési allegóriaként is értelmezhetjük.

*

Irodalmi és történelmi toposzokat – mint láttuk – a 18. századi történelmi munkák ún. Történetírás-allegóriái is megjelenítettek. Bél és Schwandtner kiadványainak az illusztrált forrásokhoz nem közvetlenül, hanem áttételes módon – tartalmilag, szemléletében – kapcsolódó más ábrázolásai is részben azt a későreneszánsz, manierista hagyományt követik, mely a konkrét történelmi eseményeket is emelkedett, allegorikus megfogalmazásban, gyakran antik mitológiai köntösben mutatta be.⁴⁷ A Notitia és a Scriptorum metszetei – allegorikus ábrázolásai legalábbis – azzal a művészeti gyakorlattal mutatnak rokonságot, mely a 17. századi török témájú magyarországi műalkotásokban is allegorikus eszközök, mitológiai párhuzamok alkalmazásával elért „általánosabb érvényű megfogalmazásra törekedett.”⁴⁸

A Scriptorum II. kötetének I. részében található metszet például feltehetően a nándorfelhérvári diadal allegóriája (12. kép). Az illusztráció Johannes de Zredna, azaz Vitéz János 1445 és 1451 között Ivanich Pál áldozár, „a váradi egyház Szent Pál apostol oltárának igazgatója” közreműködésével egy bizonyos Pál esperes, talán Vitéz egykori kancelláriai titkára kérésére készült Leveleskönyvéhez⁴⁹ kapcsolódik. A metszeten egy antikizáló katonai öltözetben ábrázolt magas, erős férfi mellett Hermész áll, előtte egy szintén antikizáló katonai ruhás kisebb termetű férfi két levágott fejet tart a kezében. Ezt a személyt a tőle feltűnően nagyobb férfi haditettéért kintinteti, azaz karddal „lovagga üti”. Mellettük láncra vert törökök,

EPISTOLARVM
IOHANNIS DE ZREDNA,
 D. GVBERNATORIS ET STATVVM REGNI HVNGARIAE
 NOMINE EXARATARVM VOLVMEN
EPISTOLA I.

11. A nándorfehérvári diadal allegóriája(?). J. G. Schwandtner: Scriptores...Viennae, 1746–48. II. kötet

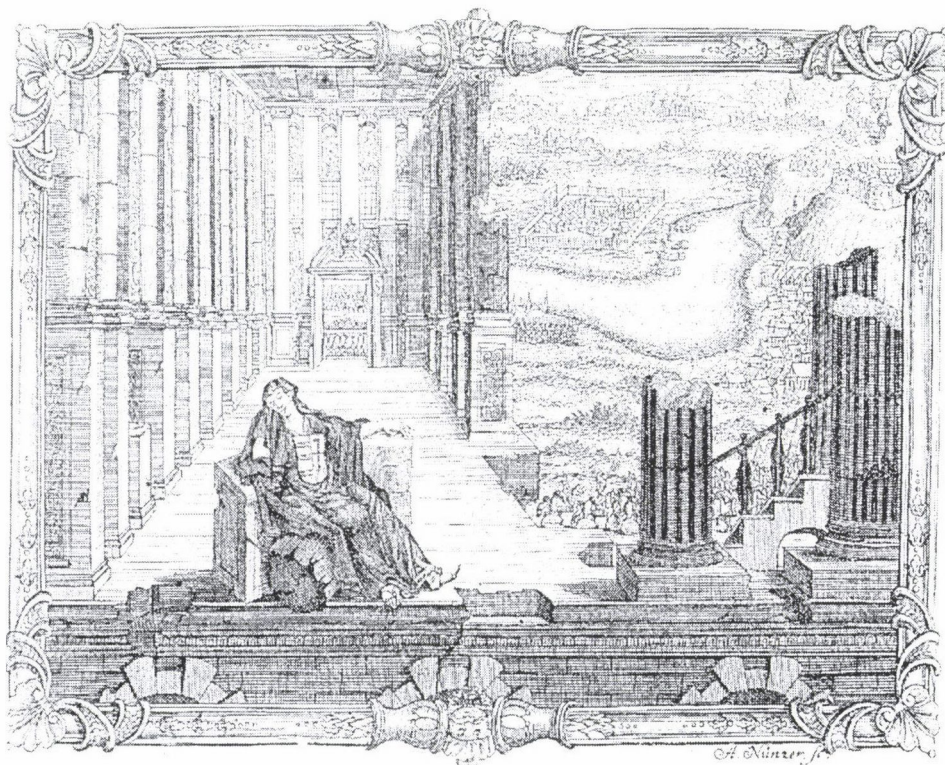
illetve török hadijelvények láthatók, bal oldalon egy hírvivő fut. A háttérbe várost, a tengerre hadihajókat, a város előtti mezőre pedig csatajelenetet rajzolt a művész.

Bár az allegorikus, mitológiai elemeket és konkrét eseményábrázolást egyaránt tartalmazó metszet Nunzer más illusztrációihoz hasonlóan itt sem kapcsolódik közvetlenül a közölt forráshoz, hiszen a nándorfehérvári diadal 1456-ban volt, a Leveleskönyvet pedig szerzői 1451-ben lezárták, az áttételes, utalásszerű kapcsolat egyértelmű. A Leveleskönyvben számos olyan levél található, melyet Vitéz János Hunyadi János erdélyi vajda és kapitány, később kormányzó nevében a török elleni harc kapcsán – többek között például a pápához – írt. A metsző tehát a közölt forrás lényegének illusztrálására vállalkozott, egy olyan eseményt ábrázolt, melynek a forrásként közölt levelezés mintegy előkészítője volt. A manierista képzőművészeti hagyományok továbbélésére utal, hogy Hans von Aachennek a török háborúk allegóriáját megjelenítő festményeihez hasonlóan Nunzer is „a földi szintérre helyezett zsáner-karakterű ábrázolásmód és az allegorikus képi kifejezés összekapcsolásának lehetőségét kutatja.”⁵⁰

Nunzer metszetén Hunyadi János világraszóló katonai diadalának bemutatásával a magyarok bátorsága, katonai, vitézi, harci erénye is megörökítésre került. Az a nemzet-karakterológiai toposz, mely sokáig mind a külföldiek szemében, mind a nemzeti önértékelésben a magyarok egyik legfontosabb jegye volt.⁵¹ A törökverő Hunyadi János diadalainak a magyar vitézi, harci erények példájaként való értelmezése korábbi történeti és ikonográfiai hagyományokban gyökerezett. Thuróczy „nemesi felfogását jellemezheti, hogy miként azt ő megtapasztalta, a törvénykönyvekből kiolvashatta, rendjének mindenkor elsődleges feladata a hadviselés, az ország védelme a külső ellenséggel szemben. Ezért emelkedhet nála Hunyadi János Mátyás király fölé.”⁵² Bár a Thuróczy-krónika mindkét kiadása képeinek „törzsanyaga imagókat, az uralkodó maiestas-típusú portréit tartalmazza”,

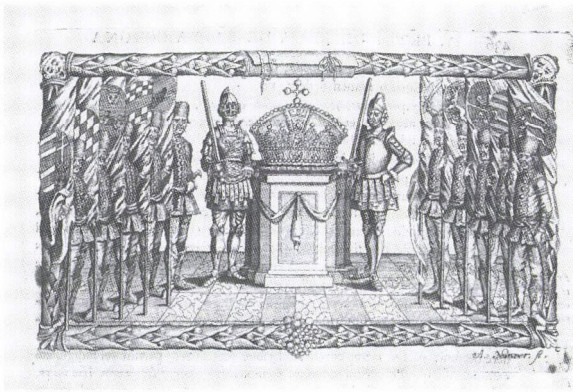
mindkét „incunabulumban helyet kapott Mátyás király apja, Hunyadi János is.” A Brünni Krónikában „Hunyadi János álló, fiatal páncélos lovag, aki kardot tart, és pajzsára támaszkodik.”⁵³

A *Scriptores* II. kötetének I. részében található metszeten (383.) egy romos, de egykori királyi pompáról tanúskodó monumentális épület omladozó trónján egy gyászruhás nőalak – mint a mellén lévő címer egyértelművé teszi – Hungária ül (12. kép). A háttérben vonuló katonákat, a távolban ostromlott, ágyúgolyók becsapódásaitól füstölgő folyóparti várat látunk. Az ábrázolás a „*Joannis Zermegh rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges Commentarius ad editionem Amstelaedamensem Anni MDCLXII. Recognitus. (1662)*”⁵⁴ című forrásközlés mellett található.

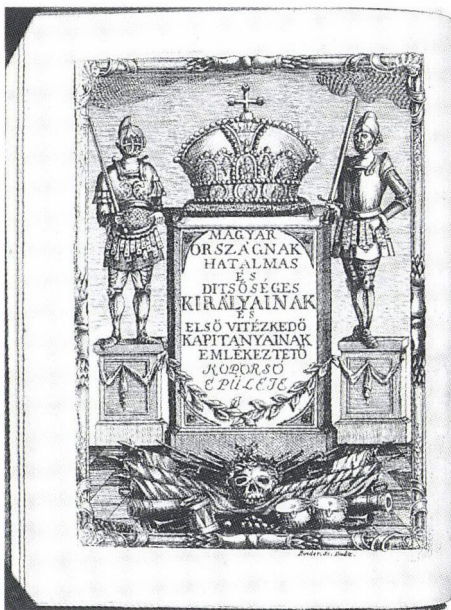
12. Gyászoló(?) Hungária. J. G. Schwandner: *Scriptores...* Viennae, 1746–48. II. kötet

Nunzer Hungária-ábrázolása⁵⁵ a koronként változó jelentéstartalommal bíró meg-személyesítések közül a szenvedő, gyászoló, panaszkodó Pannónia vagy Hungária-ábrázolásokhoz⁵⁶ tartozik. A típus egyik korai példája Johann Nel „Germánia a töröktől sanyar-gatott Hungária segítségére siet (Magyarország szenvedései)” című, 1582-ben készült famet-szete,⁵⁷ mely allegorikus köntöse ellenére szinte sokkoló brutalitással szemléltette a részekre szakított, a török ellenes harchoz külföldi segítséget váró ország szenvedéseit. Bár Nunzer metszetén ennek a sürgető aktualitásnak már nincs nyoma, a dicsőséges, fényes múltra utaló egykori pompás palota romjaiban, töredezett trónján⁵⁸ üldögélő nőalak a pusztuló, ostromlott

13. Korona örök. J. G. Schwandtner: *Scriptores...* Viennae, 1746–48. II. kötet

hogy a történeti kiadványokban a koronával kapcsolatos forrásközléseket még nem régészeti vagy művészettörténeti érdekű, tárgyyszerű, dokumentatív jellegű rajzokkal illusztrálták – holott ennek szokása a régi pecsétek, sírkövek esetében már terjedni kezdett⁶¹ – hanem a korábbi allegorikus ábrázolások nyomán készült képekkel. A *Scriptores*-nek azon a met-

14. Binder János: Címlapkép. Horányi Elek: *Magyar Országnak hatalmas és ditsőséges...* Budán é.n.

országot sirató Hungária 18. századi képi megfelelője lehet. A siratás motívumát a fekete gyászlepel,⁵⁹ valamint a jobb kéz könnyek törlésére utaló mozdulata erősíti,⁶⁰ az ország pusztulását pedig a háttér csatajelenetei jelzik. Az illusztrált forráshoz történő tartalmi kapcsolódás itt is egyértelmű: Zermegh János a mohácsi csata utáni időszak történelmét ismertető könyvében ecseteli a lakosok szenvedéseit („Miseri ciues”), s említést tesz az ellenség által elfoglalt és felgyújtott városokban lerombolt épületek egykori szépségéről, pompájáról is.

Az allegorikus ábrázolások 18. századi népszerűségét jelzi, melyet Révay Péter koronaörnek a *De sacrae coronae Regni Hungariae* című könyve (Augsburg, 1613) újraközléséhez mellékeltek (II. kötet II. rész 435.), az emelvényre helyezett fél ember nagyságú, a barokk ikonográfiai hagyományok szerint ábrázolt korona mellett két koronaőr karddal, körben pedig zászlókat tartó nemesek láthatók.⁶² Az egyik koronaőr középkori, a másik antikizáló páncélt visel (13. kép).

A felvilágosodás empirikus és kritikai történet szemléletének erősödését jelzik majd azok a rajzok, melyek a koronát a II. József halálát követő hazahozatal után egyre pontosabban, tárgyyszerűbben ábrázolták. Binder János Fülöp metszete (1790) például egyszerre mutatta be a korona hagyományos, a *Scriptores* illusztrációin is feltűnő ábrázolását („Illyennek írták eddig Tudósaink a Magyar Szent Koronát”), illetve a Bécsben megtekintett korona „valóságghű” képét („Mi illyennek találtuk 1790-ben Febr. 16-ik napján.”).⁶³ Az ikonográfiai hagyomány és az allegorizáló szemlélet továbbélésére utal ugyanakkor, hogy

Bél és Schwandtner történeti munkáiban és forráskiadásaiban veszi kezdetét – még ha gyakran következetenül, felemás módon is – a modern történettudománynak az a törekvése, hogy az írott történelmet az adott korra jellemző képi forrásokkal, a tárgyi emlékekről készült illusztrációkkal, képekkel tegye szemléletessé.⁶⁷ Bél Notitiájában közli két régi pecsét (I. kötet 562, II. kötet 361.), egy 1646-ból származó emlékérem (I. kötet 579.), illetve a pozsonyi gimnázium alapításának emlékére vert, 1656-ból származó érem (I. kötet 605.) rézmetszetű képét. A visegrádi várról közölt, „négy ábrázolást egyesítő tábla láttán” (III. kötet 470.) „joggal gondolhatunk... a Mabillon-Montfaucon-féle Histoire monumentale modern történetírói módszertani követelményének jelenlétére...”⁶⁸ A történeti nevezetességű régi várakhoz, romokhoz kapcsolódó 19. századi hazai

16. Hunnia térképe Pray György: *Annales veteres* (Bécs, 1761)

17. A magyarok bejövetele. J. G. s Schwandtner: *Scriptores...* Viennae, 1746–48. I. kötet

emlékkultusz előzményeként értelmezhető, *Triste rudus Visegradi*” feliratú ábrázolás, illetve az 1494-es visegrádi koronaöri tábla rajzán kívül Bél Mátyás *Notitiájában* található a „legkorábbi ismert, nyomtatásban közzétett hazai sírkőillusztáció”⁶⁹ (IV. kötet 624.) is, Csernel György kamaragróf selmebányai sírkövének rajza.

A *Scriptores I.* kötetének I. részében található, a Képes Krónikából átvett, „átírt” jelenetek (17. kép) és iniciálék, melyek a Thuróczy-krónika szövegét illusztrálták, nem csak a középkori krónikák képeinek funkcióit vették át – vagyis, hogy kiegészítsék, értelmezzék a szöveget – hanem a modern értelemben vett történeti ikonográfia csiráiként is felfoghatóak. Valószínű ugyanis, hogy a szerző a képeket a Mátyás uralkodása alatt íródott Thuróczy-krónikában bemutatott korszak képi forrásaiként, „hiteles” dokumentumaiként szándékozott közölni – igaz, az egy évszázaddal korábban keletkezett ún. bécsi Képes Krónika metszetei nyomán. Természetesen nyilvánvaló anakronizmus lenne a modern történeti ikonográfia⁷⁰ követelményeit számon kérni Schwandtnerrel, de az, hogy a közölt forrás keletkezéséhez közeli időszakból származó képeket használt illusztrációi alapjául, jelzi, törekedett rá, hogy az olvasók képet kapjanak a középkori viseletekről, épületekről, fegyverekről stb.⁷¹ Az ikonográfiai hagyományok továbbélése itt is megfigyelhető: Keresztury József *De Veteri Instituto Rei Militaris Hungaricae ac specimen de Insurrectione Nobilium* című, Bécsben 1790-ben megjelent könyvének Franz Assner által készített címlap előtti metszete („A hunok bejövetele Pannóniába”) a *Scriptores*-ben megjelent illusztrációt követi.⁷²

A hiteles képes forrás iránti igény erősödését jelzik azok a sematikus rajzok, melyeket Schwandtner Jakob Bongarsiusnak az erdélyi antik feliratos köveket ismertető írása nyomán közölt. Az I. kötet II. részében a XXIV. fejezetben szereplő „*Transylvanicae inscriptiones veteres nonnullae...A. Jac. Bongarsio olim collectioni suae Scriptorum Rerum Hungaricarum...*” című forrás mellett – az eredeti mű nyomán⁷³ – 35 rajzos és 11 szöveges felirat található (874–888.).

„Történeti ábrázolással” – királykoronázási jelenettel – találkozunk a Pozsony megye leírásához mellékelt, N. B. Belau által rajzolt, Joseph és Andreas Schmutzer által metszett, „*Patrio ritu*” feliratú, a magyar címerrel és a koronával díszített illusztráción (*Notitia I.* kötet 75.). Önálló uralkodóportrék viszont sem Bélnél, aki pedig sokszor közöl önálló, hosszabb életrajzokat, sem Schwandtnerrel nem szerepelnek. A Mausoleum hagyományát követő *Corpus Juris*-kötetekkel ellentétben a történelem folyamatát náluk úgy tűnik, már nem az uralkodók vagy a híres politikusok sora jelenti,⁷⁴ hanem az ország, a nemzet történelme; ezt jelzi a történeti és irodalmi toposzok képi megjelenítésének dominanciája az illusztrációk között.

*

Mind Bél, mind Schwandtner történeti műveinek illusztrációi között találunk látképeket, vedutákat, illetve életképi jeleneteket is. A *Notitia* első kötetének Pozsony megyét ismertető fejezetét Mikoviny Sámuel két, különböző nézetből felvett rézmetszetű pozsonyi látképe vezeti be. A pozsonyi vár látképével a *Notitia* több illusztrációján találkozunk: Bél Mátyás portréján kívül Pozsony megye allegorikus jelenetekkel díszített térképén (I. kötet 75.) vagy a korábban említett, Marsot és Minervát ábrázoló fejezetkezdő díszén (I. kötet 1.). A török háborúk időszakából vett életképi jelenet – török zenészek játékaival kísért vitézi viadal – díszíti a *Scriptores*-ben Zermegh János könyvének utolsó lapját. (II. kötet I. rész, 415.).⁷⁵

A zsáner- és vedutaábrázolások, illetve a 17. századi európai topográfiai törekvések⁷⁶ hagyományának továbbélése figyelhető meg a *Scriptores* invenciózus, gyakran humoros vagy groteszk képi megoldásokat mutató iniciáléin. Andreas Nunzer fantáziadús „mini-grafikáin” nyomát sem találjuk az allegorizálásnak, az emelkedett hangvételnek. Az alkal-

18. „Cremnicium” (Körmöcbánya) iniciáléja. J. G. Schwandtner: *Scriptores...* Viennae, 1746–48. II. kötet

manként meghökkentő képi lelemények elő vagy háttérben vedutákat, névvel jelzett város vagy várábrázolásokat (Visegrád, Babocsa, Kassa, Komárom, Sárvár, Esztergom, Csesznek, Árva stb.), illetve a hétköznapi eseményekből – leggyakrabban a katonai életből, a harcokból – vett jeleneteket látunk. Zsánerjelenetekkel, vagy legalábbis zsánerfigurákkal a város- és várképes iniciálék közül is soknál találkozunk. A II. kötet „Cremnicium”-ot, azaz Körmöcbányát ábrázoló iniciáléján például bányászati életkép látható (839.) (18. kép).

Bél Notitiájának illusztrációi nem olyan ötletesek, mint Schwandtner-éi, s gyakran ismétlődnek is, éppúgy, mint a fejezetzáró díszítések. Az iniciálék között számos allegorikus ábrázolással találkozunk: egy H iniciáléban például a koronás, mellén és pajzsán magyar címet viselő Hungáriával. Egy N iniciáléban a pajzsos Pallas Athénét, a háttérben a forrást fakasztó Pegazoszt (I. kötet 420.) egy másikban „*Felicitas publica*” címmel egy Bőség-allegóriát láthatunk. (I. kötet 436, II. kötet 168.) Itt is találunk ugyanakkor életképi jeleneteket, például egy Q iniciáléban kivont kardú lovas vitéz jelenik meg. (I. kötet 91, II. kötet 165.) Néhány iniciálé a közölt forrás szövegéhez kapcsolódik: a „*Ludovici II.*” azaz a mohácsi csatában életét vesztett II. Lajos királyról szóló szöveg L iniciáléjában csatajelenetet, az előtérben a földön heverő holttesteket látunk (I. kötet 197.). Ugyanez az iniciálé ugyanakkor később is feltűnik (pl. II. kötet 438.) éppúgy, mint a Szentgyörgy nevű városról szóló fejezet Sárkányölő Szent Györgyöt ábrázoló iniciáléja (II. kötet 128, 304, 323.). A koronázásról

szóló fejezet iniciáléjában egy emelvényen elhelyezett koronázási klenódiumok (I. kötet 319.) szerepelnek.

Az elemzett forráskiadványok illusztrációi közül tehát nem hiányzik az a 17. században népszerű ábrázolási forma sem, amely a történeti eseményeket – csatákat, várostromokat stb. zsánerszerűen ábrázolta. Ez a típus nemcsak a hírlevelek, újságok tudósításaihoz vagy a politikai röplapokhoz mellékelte, napi aktualitást hordozó „riportképeken” jelent meg, hanem mint például a sárvári vár mennyezetfreskóján (1653) – a törökellenes harcok fontosságát hangsúlyozó reprezentatív, monumentális műalkotás-együtteseken is. Bél és Schwandtner kiadványainak metszetein leggyakrabban mégis az antik mitológiából vett allegorikus elemek és személyek szerepeltek, részben annak az európai egyetemes antikvitáskultusznak a hatására, mely a reneszánszban bontakozott ki, kiemelkedő szerepet játszott a barokk fejedelmi és főúri reprezentációban, s a klasszicizmus időszakában felerősödve az új, polgári művelődési eszménynek is fontos elemévé vált.

Jegyzetek

* A tanulmány a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

- 1 APPONYI Sándor: Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok I. 1470–1600. Budapest 1900, II. 1601–1721. Budapest 1902; Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, III. 1471–1600. München 1925, IV. 1601–1795, München 1927.; Régi Magyarországi Nyomtatványok (I. 1473–1600, Budapest 1971, II. 1601–1635. Budapest 1983, III. 1636–1655, Budapest 2000, Elektronikus Régi Magyar Könyvtár. CD-ROM, Arcanum Kiadó, Budapest 2001).
- 2 Elsősorban Cennerné Wilhelmb Gizella, Pataki Dénes, Rózsa György, Soltész Zoltánné kutatásai. A hazai műemléki topográfiaokban egy-egy város vagy vár ábrázolásaira vonatkozóan találunk részben a 15-18. századi könyvillusztrációk kutatása során összegyűjtött adatokat. Számos könyvillusztrációt ismertetnek az újabb ikonográfiai kutatások (KNAPP Éva: „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában. Budapest 2001 stb.) is. Egy-egy illusztrált kiadvánnyal (Thuróczy-krónika), témával (illusztrált miscskönyvek, archeológiai érdekű könyvillusztrációk, sírkövekről készült metszetek, 18. századi történeti forráskiadások illusztrációi) vagy illusztrátor tevékenységével foglalkozott a Magyar Nemzeti Galériában 2000-ben rendezett kiállítás katalógusa. (Történelem-Kép. Szemlvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Szerkesztette: MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin. Budapest 2000).
- 3 Pl.: Adam von Bartsch Le Peintre-graveur című, 1803–1821 között 21 kötetben megjelent, az 1700 előtti németalföldi, német és itáliai metszeteket feldolgozó katalógusa, majd ennek modern kiadása, a Walter L. Strauss által szerkesztett, 1978 óta 164 kötetben megjelent The Illustrated Bartsch; a párizsi Bibliotheque Nationale Cabinet des Estampes gyűjteménye által 1930 óta folyamatosan, eddig 120 kötetben megjelentetett Inventaire du fonds français: graveurs du XVIe, XVIIe, XVIIIe siecle és graveurs apres 1800, illetve Hollstein, F. Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700 című katalógusai (megjelenik 1949-től).
- 4 GALAVICS Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986; A középkori magyar királyok arcképei. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár 1996, Kiállítási katalógus.; Marosi Ernő: A magyar történelem

- képei. = Történelem-kép... i. m. 2000, 11–33.; Wehli Tünde: Magyarország történelme a középkori krónikaillusztrációk tükrében. = Történelem-Kép... i. m. 2000, 300–307.
- 5 WEHLI: Történelem-Kép...i.m. 2000, 300. Vö.: MAROSI Ernő: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Budapest 1995, 33–38.
- 6 WEHLI: Történelem-Kép... i. m. 2000, 307.
- 7 RÓZSA György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest 1973, 13–175.
- 8 SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. XIII. Budapest 1909, 549.
- 9 Corpus Juris Hungarici... Tyrnaviae Typis Academicis Societatis Jesu, Anno MDCCLI. PÁRNICZKY Mihály–BÁTYKA János: A magyar Corpus Juris. Budapest, 1936. A megjelenés körülményeiről: RÓZSA: i. m. 1973, 75–76.
- 10 A törvénytár illusztráció-sorozatában továbbél az a modern történettudomány kialakulása előtti hagyomány, mely szerint „az elmúlt korokat az uralkodó személye testesítette meg.” RÓZSA György: Grafikatörténeti tanulmányok. (Művészettörténeti Füzetek 25.) Budapest 1998, 9.
- 11 Kegyetlenkedések (megvakítás, gyilkosságok) ábrázolásával már a Képes Krónikában is találkozunk, s megörökítésre kerül majd Hunyadi László lefejezése és Dózsa György kivégzése is. RÓZSA György: A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozása. = Művészettörténeti Értesítő 1959, 275–281.; RÓZSA: i. m. 1973, 76. Dózsa szörnyű kivégzését például már a parasztfelkelés évében megjelent, Németországban terjesztett röplap, illetve a humanista Taurinus Istvánnak a parasztháború eseményeit feldolgozó latin nyelvű hőskölteményének (Stauromachia... Bécs 1519) címlapja is ábrázolta. CENNERNÉ WILHELMB Gizella: XVI–XVIII. századi parasztmozgalmak grafikus ábrázolásai. = Folia Archaeologica 1960, 259–271. A kriminális események képi megjelenítése a 17–18. században sem kuriózum – s nemcsak az olvasók szenzációéhségét kielégíteni igyekvő hírlevelekhez, politikai rölapokhoz mellékelte illusztrációkon. Matthaeus Merian műve, a 1623-ban Frankfurtban megjelent Historischer Chronicken Sechster und Römischer Monarchey dritter Theil Beschrieben durch Johann Ludwig Gottfried... című kiadvány „illusztrációin általában elárulja különös előszeretettét a borzalmas, kegyetlen jelenetek...” iránt. RÓZSA: i. m. 1959, 278.
- 12 Martino Rota Verancsics-portréján az ábrázolt „bal kezét az olajággal átfont kard és szablya fölött tartja.” GALAVICS: i. m. 1986, 17.
- 13 A Habsburg-uralkodókat illető kritikai hangot a „magyar köznemesség történetfelfogását” kifejező Mausoleum is teljességgel nélkülözte. Mausoleum... i. m. 1991, 7.
- 14 A Corpus Jurisban tűnik fel először a Csele patakba fulladó II. Lajos képe. Vö.: GALAVICS Géza: A magyar királyok képmásai a 17–18. században. = A középkori magyar királyok... i. m. 1996, 13–19. Johann Nel metszetén (1582) lent látható „a Csele patakban lován hátrahanyatló Lajos király...” GALAVICS: i. m. 1986, 20.
- 15 A „Joannes Zápolya trigesimus septimus, sed interrex”-ként említett Szapolyai Jánosról nem közölnek képet, bár törvényeit ismertetik. A törvényesnek elfogadott királyoknál a következő formula szerepelt: pl.: „Ferdinandus I. Imper. Trigesimus octavus Hungariae Rex.” Szapolyait tehát a szerző számozás szerint besorolja a magyar királyok közé, de nem Magyarország királyaként, hanem „király-helyettesként” említi. A Nádasdy-féle Mausoleum elógiumainak szerzője ezzel szemben – bár elismeri I. Ferdinánd kiválóságát – „Szapolyaiban mégis az utolsó nemzeti királyt” gyászolja. Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum. Nürnberg, 1664. Hasonmás kiadás Rózsa György bevezetésével. Budapest 1991, 7. „Hála-adatlan vólnál oh Magyar Haza! / Ha a’ te utolsó Magyar Királyodnak / az utolsó tiszteletet / meg nem adnád.” HORÁNYI Elek: Magyar Országnek hatalmas és ditsősé-

- ges Királyainak és első vitézkedő Kapitányainak emlékeztető koporsó épülete. Budán. é.n.
- 16 A Thuróczy-krónika illusztrációján „Könyves Kálmán eredeti hivatására, püspöki méltóságára a korona fölött lebegő püspöksüveg utal. Krónikákban hangsúlyozott olvasottságára a kezébe adott könyv emlékeztet.” A középkori magyar királyok... i. m. 1996, 10; KERNY Terézia: Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról. = *Ars Hungarica* 2001/1. 9–32.
 - 17 TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban. = *ItK* 2000/5–6. 573–602.
 - 18 Szent László és Mária ábrázolásának összekapcsolásáról a 15–16. század fordulóján l. MAROSI: i. m. 1995, 82–85.
 - 19 1363-ban a többszörös túlerőben lévő pogányok elleni harcra készül I. Lajos király a „sátorában lévő Boldogságos Szűz képe előtt leborulva a földre és nagy ájtatossággal könyörög vala, hogy ily nagy szükségében ne hadná el, tudván Magyar Országot maga örökös Országának lenni, kik ha el-vesznének a Pogány ellenségtül, az igaz Hitnek – is nem kevés csorbája következnek. Mély álomban esvén azért ottan a Király, imé a Boldogságos Szűz meg-jelenék, s meghalgatván könyörgését, a győzedelmet-is meg-ígérte, és hogy kétsége ne lehessen, azon asztalon lévő Boldogságos Szűz képít a Király mellyére teszi, parancsolván, hogy a győzelem után Czelbe menne, és ottan a Boldogságos Szűz tiszteletire egy Szentegyházat építtetne, a holott akkorban egy igen kicsiny Czella, avagy Kápolna vala. Föl-ébredvén azért a Király, és mellyén találván a Képet, azontúl föl gerjede szíve a Harczra mind magának, s mind Vitézinek, és bátran menvén ellenségekre, azokat meg-verék szerencsésen.” Esterházy Pál Mennyei korona... című, 1696-ban Nagyszombatban megjelent könyvéből idézi: SZILÁRDFY Zoltán: Barokk szentképek Magyarországon. Budapest 1984, 14. kép. A jelenetet említi: P. Henrico SCHERER: Atlas Marianus. Mainz 1702, 55. A kép-csodáról l. még: BARNA Gábor: Máriacell és Magyarország. Adalékok a Celli Mária – Magna Domina Hungarorum hazai tiszteletéhez. = *Ars Hungarica* 1997/1–2. 199–200. A csodálatos álom és a máriazelli kegykép legendájával a fiatal Batsányi János A' magyaroknak vitézsége. Régiék példái-val meg-világosítva című (Pest, 1785) – Gasó István 1745-ben Nagyszombatban *Bellica Hungarorum fortitudo* címen kiadott jezsuita promóciós nyomtatványából fordított és kibővített - könyvében is találkozunk. Batsányi János összes művei. II. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Budapest 1960, 33. és 420–422. L. még RÓZSA György: I. Lajos a művészetben. = *Művészet* I. Lajos király korában 1342–1382. Katalógus. Budapest 1982, 81.
 - 20 HÓMAN Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Székfoglaló. Budapest 1920; HÓMAN Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. Budapest 1925; BENDA Kálmán: A magyar történeti forráskiadás múltja. = A magyar történettudomány kézikönyve. Budapest 1987; BARTONIEK Emma: Magyar történeti forráskiadványok. Budapest 1929 = A magyar történettudomány kézikönyve. Budapest 1987, Hasonmás kiadás.
 - 21 MAROSI: Történelem-Kép... i. m. 2000, 14. „Az a történet szemlélet, amely a megszövegezhető történelemkép mellett képi formában (vagy abban is) megjelenhetik...maga is történeti jelenség. A historiográfiának ez a korszaka Európa-szerte a humanizmussal vette kezdetét... Mivel a történelmi megállapításoknak képekre bízása azt feltételezi, hogy a képnek nem csupán ábrázoló funkciót tulajdonítunk, hanem metaforikus jelentés-strukturával ruházzuk fel, ez a korszak joggal nevezhető el az allegorikus történetfelfogás korának.” Uo. 12.

- 22 A források történeti értékét ugyanakkor már világosan felismerték: „De néhányukat” – írja Ivanics Pál, Vitéz János barátja a nagyváradi püspök egykori kancelláriai levelezésének összegyűjtését kérő Pál főesperesnek – „talán még föllelheted ismerős jegyzőknél vagy barátaidnál: rajta, szorgoskodj, tördődj és gondoskodj minél előbbi összegyűjtésükről és visszagyűjtésükről, nehogy nyoma vesszen a történetek emlékének!” Vitéz János levelei és politikai beszédei. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: BORONKAI Iván. Budapest 1987, 207.
- 23 Rerum Hungaricarum scriptores varii historici & geographici, Frankfurt, 1600, HÓMAN: i. m. 1925, 6. A Schwandtner által is jelentős mértékben felhasznált forrásgyűjtemény 25 kútfőt és egy erdélyi epigráfiai gyűjtést tartalmazott.
- 24 „Zum Drucke zum Theile vorbereitet, theils vollendet, hinterließ S. einen „Codex epistolaris Regum Hungariae cum epistolis Petri de Arva, Archiepiscopi Colocien. olim Mathiae Corvini, Regis Hung. Cancellarii”, und „Specimen diplomaticum Regni Hungariae mit 30 noch niemals veröffentlichten Sigillen aller Könige in Ungarn sammt den dazu gehörigen Diplomen.” Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, von dr. Const. V. Wurzbach. 32. Teil. Wien 1876, 279. Schwandtner könyvtárában számos magyar, cseh, osztrák vonatkozású történeti mű, kézirat volt. „Im historischen Gebiete, namentlich was Ungarn betraf, war er ein tüchtiger Bibliograph, und durch seine „Scriptores rerum Hungaricarum” hat er sich selbst ein bleibendes Denkmal errichtet. Dieses Werk, wie seine notorisch bekannte Frömmigkeit mögen bei der Kaiserin, als die den schon alten Mann in ihrer Bibliothek anstellte, den Ausschlag gegeben haben.” Uo. 279.
- 25 HÓMAN: i. m. 1920, 19.
- 26 BARTONIEK: i. m. 1987, 40–41. Az 1746–48 között Bécsben kiadott három kötetből az elsőnek újabb kiadása Nagyszombatban 1765-ban jelent meg. Az első kötet jelent meg újra az 1766–68-as bécsi kiadásban is.
- 27 A múlt eseményeit – írja Zsámboky János – „az írás tanúságára, egyszersmind őrizetére bizzuk, hogy mint képet a tükörben, úgy jelenítse meg nekünk a történetírás a kezdetekkel, okokkal, folyamattal, kimenetellel együtt a birodalmak változásait, fordulásait, átszámazásait...” Humanista történetírók. Szerkesztette: KULCSÁR Péter. Budapest 1977, 30.
- 28 KULCSÁR Péter: Utószó. = Humanista történetírók... i. m. 1977, 1169. A középkorban „az annalsztikus feljegyzések, a gesta műfajai nem számítanak történetírásnak; erre a megjelölésre tulajdonképpen csak az ismert szerzőnévvel ellátott, széles olvasóközönségnek szánt, nagy teoretikus összefüggéseket tárgyaló művek, krónikák tarthatnak igényt.” MAROSI: i. m. 1995, 28.
- 29 Hans von Aachen 1598 körül készült Allegória című, a török ellenes harcokhoz kapcsolódó stuttgarti festménye háttérében az Urbs-ra, az antik Rómára utaló romokat, félbetört oszlopokat látunk. A művész „...kompozíciójába építi Rudolf császár kedvelt ideáját, az antik Róma és a német-római birodalom kapcsolatát is, s ehhez olyan képi megoldást talált, amely egyúttal a reneszánsz művész antikvitás iránti tiszteletének és hódolatának tanújele is.” GALAVICS: i. m. 1986, 32. A romok – elsősorban az antik romok – egyfajta emblematikus jellegű képi toposzként, Vanitas-szimbólumként gyakran a birodalmak felemelkedésének és bukásának örök körforgását („ubi sunt”) jelenítik meg. Utalhatnak ugyanakkor a reneszánsz időszakától az antik építészeti emlékek, feliratos kövek felé forduló európai érdeklődés növekedésére, az archeológiai szemlélet megélnélkülésére is.
- 30 Feltehetően Kliót ábrázolja az a Notitiában többször is feltűnő fejezetzáró metszet, melyen szárnyas, babérkoszorús ülő nőalak látható. Egyik kezében könyv, másikban toll,

- mintha feljegyezne valamit, mellette könyv, pecsétek, oklevelek, régi pergamenek. (I. kötet 570, II. kötet 366, 507.)
- 31 MAROSI: Történelem-Kép... i. m. 2000, 12.
- 32 „OB HUNGARIAM. / PACIS. / ET BELLI. ARTIBUS. / ILLUSTRATAM” – olvashatjuk az illusztráció egyik feliratán.
- 33 BALOGH Jolán: Mátyás király arcképei. = Mátyás király. Emlékkönyv születésének öt-százéves fordulójára. I. kötet. Szerkesztette: LUKINICH Imre. Budapest 1940, 522.; JÁVOR Anna: A Donner-évforduló művészettörténeti eseményei. = Művészettörténeti Értesítő 1995. 308.; MIKÓ Árpád: Imago historiae. = Történelem-Kép... i. m. 2000, 41.
- 34 PAPP Júlia: „...nem szűkölködik már a Magyar a' Kultúrában...” (A művelődési téma a 19. század hazai képzőművészetében – egy nemzet-karakterológiai toposz változásának tükrében.) = Művészettörténeti Értesítő 2001/3–4. 293–315.
- 35 Minerva, azaz a tudomány és a bölcsesség megszemélyesítője itt egy kicsit háttérbe szorul Marssal szemben. A Notitia egy másik, Pozsony megye leírása előtt szereplő allegóriáján Mars és Minerva teljes egyenrangúságban került ábrázolásra a magyar koronázási klenódiúmok tartó, nemzeti címerrel díszített emelvény mellett. (I. kötet 1.)
- 36 ULRICH Thieme–Felix BECKER: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XXV. kötet. Leipzig, 1931. 538. LANCKORONSKA, Maria–OEHLER, Richard: Die Buchillustration des 18. Jahrhunderts in Deutschland ... I. Leipzig, 1931.
- 37 Tubero, Lud. Commentarium de Rebus...ab a. (1490.) usque ad a. (1522) in Pannonia...gestis Libri XI. (Scriptores II. kötet 107–381. az 1603. évi frankfurti kiadás után.) BARTONIEK: i. m. 1987, 106. A raguzai születésű történetíró életéről, munkájáról: VAJDA György: Tubero Lajos történetíró. Budapest 1909; TUBERO Ludovicus: Kortörténeti feljegyzések. (Magyarország) Közreadja: BLAZOVICH László, Sz. GALÁNTAI Erzsébet. Szeged, 1994
- 38 KULCSÁR: i. m. 1977, 1172. vö.: PAPP: i. m. 2001, 294. Nunzer más metszeteihez hasonlóan az illusztrált forráshoz kapcsolódó közvetett utalást sejtethünk abban, hogy Bél Mátyás a kötethez írt előszavában éppen Tubero művét ismertetve írt a történetíró feladatáról és felelősségéről: „Az bizonyos igazság, hogy a történeti művet, melyet az író (t.i. Tubero) ránk hagyott, a dolgok természetéhez képest igen alaposan és komolyan írta meg. Így valamint az igazságosság dicsőségét és hírét, melynek a történetíróban a legfőbb erénynek kell lennie, minden derék embernél elnyerte: úgy most vannak nem kevesen, kik alig tudják az ő írásbeli szabadságát nyugodtan tűni.” VAJDA: i. m. 1909, 30–31.
- 39 PAPP: i. m. 2001, 300.
- 40 Érdekes módon ehhez az ábrázoláshoz nagyon hasonló beállítású, török rohamot, illetve a lóról leesett embereket ábrázoló kép jelenik meg a Corpus Juris II. Lajost ábrázoló portréjának egyik oldalán.
- 41 TUBERO: i. m. 1994, 5.
- 42 TUBERO: i. m. 1994, 37.
- 43 A hegy vagy magas szikla tetejét uraló látványos várromok alkalmanként már a 15–16. századi „Burgensterben” időszakában tájképi motívummá „léptek elő”. Wolf Huber 1541-ben készült rajzán az előtérben ábrázolt város fölött egy félig leomlott vár emelkedik, s várrom-szilvetteket rajzolt a művész a távolabbi hegyek tetejére is. Várromokkal találkozunk Albrecht Altdorfer és id. Peter Breughel munkáin is. Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch. Herausgegeben von der Deutschen Burgenvereinigung e. V. Stuttgart 1999, 19–21.

- 44 Bél „egyes források nem bizonyított állítása szerint III. Károlytól nemességadományozásban részesült tudós érdemeiért, a Kupeczky-festette arckép után készült metszet alatt címere is látható; de jellemző, hogy ugyane források szerint nem akarta, hogy nemességét közhírré tegyék.” WELLMANN Imre: Bél Mátyás. = Történelmi Szemle 1979/I. 387. „...sein Porträt: Joann Kupeczky pinx J. Jac. Haid sculps. Et excud. Aug. Vindel. In Bruckers Bildersaal (daselbst sein Wappen) und vor dem 2. Bde seiner Notitia Hung. nov.” Wurzbach i. m. I. kötet. 236. vö.: Bécs, Rathaus-bibliothek, Portheimkatalog – Personen. Bél Mátyásról: „Bilder: Haid sc. Kupetzky p. = Brustbild, Schabkunst. folio N 31/1297.”
- 45 A folyóknak a „vitális-naturális értékszférában” játszott központi szerepével is összefügghet, hogy számos 16–19. századi térképen találkozunk folyamistenek, vagy folyókat jelképező nőalakok allegorikus ábrázolásaival. PAPP Júlia: „...vitézül védjétek a nemzetet...” (Wolfgang Lazius nagy Magyarország-térképének Szűz Mária, Szent István és Szent László ábrázolásáról) = *Ars Hungarica* 2002/1, 25–48.
- 46 Adrien de Vries 1603-ban készült, A magyarországi török háborúk allegóriája című dombozművén az előtérben egy folyamisten mellett ölben búzakévért tartó nőalak látható. (GALAVICS: i. m. 1986, 20. színes kép) A toposz allegorikus ábrázolásaként értelmezhetjük azt a „Pax optima rerum” című, N. B. Belau által rajzolt, Andreas és Joseph Schmutzer által metszett, a Notitiát díszítő fejezetzáró képet, melyen a bőségszarut tartó nőalak mellett hordók, élelmiszerek, mezőgazdasági eszközök, azaz a gazdag természecre utaló tárgyak vannak. (I. kötet 42.) Pozsony megye térképén (I. kötet 75.) a Bőség allegorikus nőalakja, a város kiváltságaira utaló koronázási klenódiumok és egyházi jelvények, sarlót és búzakévért tartó puttó és egy folyamisten látható.
- 47 Bár például II. Rudolf udvari festői, Hans von Aachen vagy Bartholomäus Spranger az „általános utalásrendszerrel dolgozó allegorikus képi nyelvet...” a török háborúkra való utalásokkal alkalmanként konkrétabbá, egyértelműbbé, saját koruk valóságához kapcsolódóvá tették. „lényegében mindvégig a mitológia és allegória nem e világi tartományában” maradtak. GALAVICS: i. m. 1986, 34.
- 48 GALAVICS: i. m. 1986, 93. Az antik mitológiából és a keresztény vallásból vett allegorikus ábrázolások, illetve konkrét történeti eseményeket megörökítő jelenetek egyaránt találhatók abban az 50 metszetből álló illusztrációsorozatban, mely a jezsuita Tarnóczy Istvánnak Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai Regis Hungariae historico-politico... című, Szent László életét bemutató. Bécsben 1681-ben megjelent könyvét díszíti.
- 49 Vitéz János levelei... i. m. 1987. A Nagyváradon keletkezett pergamen kódex – mely Vitéz levelei közül – Ivanics jegyzeteivel kiegészítve – 78-at közöl – a bécsi Nationalbibliothek tulajdonában van. (Cod. Lat. 431.)
- 50 GALAVICS: i. m. 1986, 34.
- 51 PAPP Júlia: A Hazai és Külföldi Tudósítások beszámolója Peter Krafft I. Ferencet ábrázoló festményéről 1818-ból. = *Magyar Könyvszemle* 2001/2. 220–232. A nemzet vitézi, hősi eszményének képzőművészeti megjelenítése – mint közismert – jóval korábbi hagyományokra – például Szent László hősiességének, vitézségének ábrázolására – tekint vissza. MAROSI Ernő: Magyarok középkori ábrázolásai és az orientalizmus a középkori művészetben. = *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* Szerkesztette: HOFER Tamás. Budapest 1996, 83.
- 52 WEHLI Tünde: Magyar uralkodók ábrázolásai Thuróczy János Krónikájában. = *A középkori magyar királyok...* i. m. 1996, 9.
- 53 WEHLI: *Történelem-Kép...* i. m. 2000, 305.
- 54 ZERMEGH, Johann: *Rerum Gestarum inter Ferdinandum et Johannem...Commentarius.* Schwandtner II. 382–415. BARTONIEK: i. m. 1987, 112.

- 55 Magyar címert visel a mellén a két egymás kezét fogó nőalak közül az egyik a „Concordia – Domestica” feliratú, hangszerekkel és gyümölcsökkel díszített kartussal keretezett záróképen. (Notitia I. kötet 74, II. kötet 290.)
- 56 KIRÁLY Erzsébet: Weber Henrik Hungária-képe az 1840-es évek elejéről. = Művészettörténeti Értesítő 1983/4. 248–250.; PAPP: i. m. 2001, 302–303.
- 57 SCHROTT Martin: Wappenbuch der Heil. Röm. Reichs und allgemeiner Christenheit in Europa. MNM TKCS. Ltsz.: 8045. Vö.: GALAVICS: i. m. 1986, 20–21.
- 58 „...Elpusztulsz tériden / Királyi thronusz’ / Nagy romjai...” – írta Bajza József A’ mohácsi nap’ harmadik századán. 1826. Augusztus’ 29. című költeményében. Aurora 1827, 342.
- 59 PAPP: i. m. 2001, 303.
- 60 Hans von Aachen A mezőkeresztesi csata (1596. október 26–28.) allegóriája című festményén (1603/4. Szépművészeti Múzeum) a síró, koronás Hungária kezét ugyanezzel a mozdulattal emeli a szeméhez. GALAVICS: i. m. 1986, 11. színes kép.
- 61 Egy korábbi példa: A Szent Koronát és a tartományok címereit ábrázoló, 1621-ben készült, vászonra festett olajkép alkotója – bár ismerte Révay 1613-as könyvének metszetét – „a tárgyat nem allegorizálja, hanem pontos képet ad róla.” Történelem-Kép... i. m. 2000, 427–428. HOLLER László: A magyar királyi koronát ábrázoló, 1620–1621. évi festményekről. = Művészettörténeti Értesítő 2000/3–4. 297–310.
- 62 Az eredeti, 1613. évi kiadvány címlapja mögötti, Révay Péter rajza után Wolfgang Kilian által rézre metszett illusztráción a hatalmas koronát felhőkön repülő két angyal tartja. Azon a fejezetzáró metszeten is, mely Révay Péter könyvének a Scriptoresben kiadott utolsó lapját díszíti, a korona a felhők között lebegő földgömb tetején látható. (II. kötet II. rész 485.) A koronának a Révay-féle ábrázoláshoz hasonló önálló képe szerepel PRAY György: Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MCLXIV. I. kötet című. 1764-ben Bécsben megjelent munkájának címlapja után – címerekkel díszített keretben. A Respublica et Status Regni Hungariae című kiadvány (1634) címlapján is két angyal tartja a koronát. Vö.: BODOR Imre: A magyar korona legkorábbi ábrázolásai. = Ars Hungarica 1980/1. 17–22; MAROSI: i. m. 1995, 2. kép.
- 63 Művészet Magyarországon 1780–1830... i. m. 1980, 65–66, 231–233. Kat. 184, 68, 185, 187; RÓZSA: i. m. 1998, 115.
- 64 HORÁNYI: i. m. é.n.; RÓZSA: i. m. 1998, 179. kép, 93.
- 65 A térképek figurális és ornamentális elemekkel történő díszítésének szokása középkori hagyományokra vezethető vissza. STEGENA Lajos: Térképtörténet. Budapest 1980; SZATHMÁRY Tibor: Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600. Fusignano 1987; PAPP-VÁRY Árpád–HIRENKÓ Pál: Magyarország régi térképeken. Budapest 1989; SZÁNTAI Lajos: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850. I. kötet. Budapest 1996. A műalkotás-típus 18. századi hazai népszerűségét jelzi Hell Miksa 1772-ben Anonymus krónikájához rajzolt térképének Árpád pajzsra emelését ábrázoló keretdísz, mely Prixner Gottfried rézmetszetén Cornides Dániel Anonymusról szóló tanulmánya mellett jelent meg. (D. CORNIDES: Vindiciae Anonymi...Budae 1802.) RÓZSA György: „Árpád emeltetése” = „Magyarok Kelet és Nyugat közt”... i. m. 1996, 38.
- 66 A 17–18. századtól gyakorivá válik a térképeken az adott földrajzi egységben élő lakosok életéből vett, vagy szokásait bemutató életképszerű jelenetek ábrázolása is. Mikoviny Sámuelnek, a neves 18. századi földrajztudósnak, Bél Mátyás munkatársának Turóc megyei térképén (1736) pásztorjelenettel, a Jászság térképén pedig látésövet tartó allegorikus nőalak mellett kutyás öreg pásztor ábrázolásával találkozunk. STEGENA: i. m. 1980, 140–142.

- 67 Történelem-Kép... i. m. 2000, 482.
- 68 MAROSI Ernő: Visegrad a nemzeti tudatban. Művészettörténeti adalékok. = *Ars Hungarica* 1988/I. 7.
- 69 LÖVEI Pál: Saxa loquuntur. Egy képzeletbeli nemzeti sírkő-pantheon felé. = *Történelem-Kép...* i. m. 2000, 508.
- 70 VAYER Lajos: A történeti művek illusztrálása. = Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Írták tanítványai. Budapest 1938, 515.
- 71 A szöveg elején 3 címerábrázolás, a 39. és a 159. oldal között 5 kép és 17 iniciálé található. A 160. és a 291. oldal között már nincs illusztráció, a metszetek elhelyezése tehát nem kiegyensúlyozott.
- 72 PATAKY Dénes: A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig. Budapest 1951. 69.; Művészet Magyarországon 1780–1830. Szerkesztette: SZABOLCSI Hedvig és GALAVICS Géza. Budapest 1980, Kat. 189.; KERNY Terézia: A Képes Krónika miniatúráinak rézmetszetű másolatai. = *Történelem-Kép...* i. m. 2000, 489–490.
- 73 BONGARSÍUS: i. m. 1600, 617–631.
- 74 Mausoleum... i. m. 1991, 7.
- 75 Schwandtner forráskiadásában Tubero történeti művének utolsó oldalán, fejezetzáró díszként (II. kötet I. rész. 381.) is lovagi tornát, illetve vadászjelenetet látunk. A hadi tornák 16–17. századi népszerűségére utal, hogy a Nádasdy-féle Mausoleum elógiumainak szerzője szomorú hadi-játékként, „theátrum”-ként írja le a mohácsi csatát: „A’ Mohácsi mezőn mint valami néző helyen / az iszszonyú Pogányoknak öröme, / a keresztényeknek siralmára / Mars-játékban elő-adatott.” HORÁNYI: i. m. é.n. 216–217. „Fő Játékos személyek”-ként említi a könyv a csata résztvevőit is.
- 76 Pl. Matthaeus Merian: *Topographia Germaniae*. 1642–1688, I–XVI.; Georg Matthäus VISCHER: *Topographia Austriae inferioris*. 1672, u.ő.: *Topographia Austriae superioris modernae*. 1674, *Topographia Ducatus Stiriae*. Authore et delineatore Georgio Mattheo Vischer. 1681; Johann Weikhard Valvasor (Janez Vajkard Valvasor): *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. 1679, u.ő.: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*. Nürnberg 1688.

Fotók: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Egyetemi Könyvtár,
Magyar Nemzeti Múzeum

„Ob Hungariam pacis et belli artibus illustratam”

(Depiction of history and historical allegories on 18th century book illustrations.)

The results of the research into the bibliographical and art historical data in Hungary laid the foundations for a computer database of a fully efficient engraving catalogue which would sort the illustrations related to Hungary in publications published in Hungary and abroad during the 15–18th century. The corpus, which would organize the illustrations in chronological and iconographical order like the engraving collections which have been published in Europe since the beginning of the 19th century, would become an essential tool for historical research

in Hungary too. It could become a fundamental resource for researchers who study the different views of history reflected in book illustrations. The present study has the same objective since it analyses the interpretations of history reflected in illustrations in publications from the 18th century: the first is the *Corpus Iuris Hungarici* published at Nagyszombat in 1751, the second is the source publication titled *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ...* (Vindobonae 1746–1748. Volumes I–III.) written by the Austrian historian scientist Johann Georg Schwandtner, who belonged to the circle of Matthias Bél, and the third is the *Notitia Hungariae novae geographico historica* (Viennae 1735–1742) by Matthias Bél.

The illustration series of the *Corpus Iuris* created in the press of the Jesuits in Nagyszombat is homogeneous and consistent as regards form and content. From the engravings which mix the traditions of the *imago* and the *historia*, i.e. the portrait and the depiction of history, a consequent interpretation of history typical of the counter-reformation reveals itself, which is different from the earlier Hungarian traditions of depiction and the view of history found in the Nádasy Mausoleum (1664) that was used as an iconographical archetype.

The illustration material in the historical publication of Bél and Schwandtner is more incidental and accidental: the form of historic allegory which had been popular since the Renaissance in Europe began to spread with this up-to-date historical publication which started the systematic collection and publication of data and recourses related to the history of the country in the first part of the 18th century. The history of the nation does not evolve from the series of the portraits of kings and rulers as before but from the presentation of literary and historical toposes related to the nation. The so-called Allegories of Historiography also play an important role and emphasize the importance of recording the events of history which immortalize the heroic and martial virtues of the nation.

The two source publications – especially the *Scriptores* – use the traditional types of book illustrations like illustrations for chronicles, historical allegories, depictions of ancient objects of archeology, vedutas of towns, maps decorated with allegorical drawings etc. The works created by the illustrator of *Scriptores*, a copperplate engraver from Nuremberg called Andreas Nunzer show sensitiveness to the grotesque and give evidence of a rich pictorial phantasy especially in the case of initials that depict genre-paintings and vedutas.

Tompos Lilla

A magyar királyi Szent István rendi ornátus magyarországi története és emlékei

A műtárgyak sorában az öltözékek különleges helyet foglalnak el; leolvasható róluk egy adott korszak stílusa, divatja, technikai színvonala. Közülük nem egy neves történelmi személyiséghez kötődik, így egykori viselője ízléséről, öltözködési szokásairól, sőt alkatáról, arányairól is tájékozódhatunk általuk. Színükben és jeleikben a lovagrendek köpenyci, ornátusai a rend szellemiségét is reprezentálják. Legkorábban a johannita Lovagrend tagjai rendelkeztek rendi öltözettel. Ez a 16. századig fekete hosszú talár és azon Keresztelő Szent Jánosra mint védőszentre utaló fekete teveszőr köpeny volt, ez utóbbit harcok során vörösre cserélték. Az öltözet megkomponálásánál mindenkor cél volt, hogy a színek és a formák távolról is jól megkülönböztethetők legyenek. Ez magyarázza a Templomosok és a Német Lovagrend között viszályt, melyet írásos dokumentumokból ismerhetünk. A vitát az robbantotta ki, hogy mindkét rend tagjai fehér köpenyt viseltek, és ennek jogát pápai engedélyre hivatkozva sajátjuknak tekintették. IV. Ince pápa a vitát nem tudta egyik fél javára sem eldönteni, így 1244-ben mindkét rend számára engedélyezte a fehér köpeny viselését.¹

Történetileg úgy alakult, hogy egyes rendeknél az öltözettel a lovag maga rendelkezett. Így került a Nyíregyházi Jósza András Múzeum tulajdonába Kállay Kristóf ajándékként a máltai lovagrendi öltözékek európai viszonylatban is fontos és egyedülálló gyűjteménye.² A Habsburg ház arannyal, ezüsttel hímzett bársony ornátusait a királyi udvarban zajló, kiemelten fontos események alkalmával kölcsönözték ki a rendi tagoknak, és közgyűjteménybe is csak a rend megszűnésével kerülhettek. A Magyar Nemzeti Múzeum Textiltára ornátusok részleteit: a Szent Sír lovagi öltözék plasztronját és a Máltai Lovagrend néhány részletét, kiegészítőit, mellbetétjét kapta ajándékképpen. Előnyösebb helyzetben van ebből a szempontból a Legújabbkori Főosztály Textilgyűjteménye, melyben a Szent Sír Lovagrend teljes, ragyogó együttesét őrzik.³

A közelmúltban örvendetes módon gyarapodott a gyűjtemény: az Iparművészeti Múzeum Textilosztályának vételre felajánlották a Szent István rendi ornátus egy részletét, a vállat befedő gallért. Az osztályvezető művészettörténész úgy ítélte meg – joggal –, hogy a tárgy nem tartozik a gyűjtési körükbe, tudósított bennünket a vételi lehetőségről, mellyel a Magyar Nemzeti Múzeum kurátorai örömmel éltek.⁴ Az 1998. év új szerzeményeit bemutató kiállításon mint a Textiltár kiemelkedően fontos műtárgyát láthatta is a nagyközönség, és a gallér fényképe is megjelent a kiállítást bemutató leporellón.⁵

Két esztendővel később két, a nagykeresztési ornátus köpenyéből származó töredéket kapott a gyűjtemény ajándékba.⁶ Ezeket az ajándékozó emlékezete szerint az 1945. év tavaszi ostroma után egyik rokona az utcán, a romok között találta.⁷ A két újonnan bekerült műtárgy a háború után, 1947-ben behozott vörös bársony *skapuláré*-val együtt egy nagykeresztési öltözék pompás részletei. A teljes ornátusból sajnos az öltözék leghangsúlyosabb darabjai, a köpeny és a kalpag hiányoznak.

A Habsburg ház rendi alapításai közül a burgundiai örökséggel a Habsburg-házhoz került *Aranygyapjas Rendet*, az *Ordre de la Toison d'Or*-t tekintik a legjelentősebbnek. Ez Európa egyik legkorábbi világi rendje, Jó Fülöp burgundiai herceg alapította 1429-ben. Mária Terézia (1740–1780) nevéhez két, a magyarság számára rendkívül fontos alapítás kötődik: az egyik a királynő nevét viselő katonai lovagrend, melynek létrehozását gróf Leopold Joseph Daun tábornagy már 1749-től kezdve szorgalmazta, Mária Terézia azonban, azt csak 1757. május 13-án a győzedelmes kolini ütközet után alapította meg. A rendi tag-

ságnak nem volt feltétele a nemesi rang, a római katolikus vallás és a nemzeti hovatartozás sem, kizárólag az ellenséggel szemben tanúsított vitézségért, bátor küzdelemért és a saját elhatározásból – parancs ellenére is – véghezvitt sikeres harci cselekedetek jutalmazásáért ítélték oda.⁸

A királynő későbbi udvari kancellárja, gróf Esterházy Ferenc egy polgári érdemrend létrehozásán fáradozott már 1760 óta. Ő javasolta a királynőnek, hogy a katonai rend mellett jutalmazza a polgári érdemeket is, alapítsa meg a *magyar királyi Szent István polgári rendet*, (*L'Ordre Royal Hongrois de Saint-Etienne*) és benyújtotta francia nyelvű, 25 pontból álló tervezetét. A királynő bírálatra átadta a fogalmazványt az udvari kamarai elnöknek, aki már a rend nevét is kifogásolta, és a *Mária Terézia Polgári Rend* megjelölést ajánlotta. 1763-ban a hubertusburgi béke megkötésével véget ért a hétéves háború, és Esterházy Ferenc gróf alkalmasnak találta a politikai helyzetet ahhoz, hogy korábbi javaslatát átalakítva 1764. januárjában immáron német és latin nyelven újabb tervezetet készítsen. A bécsi udvar több kifogással élt ismét, többek között az elnevezést illetően is: az udvari kamarai elnök a *Mária Terézia Polgári Rend* megjelölést ajánlotta. Az udvari körök, sőt Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc továbbra is kifogásolták az új alapítást, félve attól, hogy az új rend az Aranygyapjas renddel egyenlő rangúvá válhat. Tiltakozásában Khevenhüller-Metsch főudvarmester argumentumai között meg is fogalmazta: *ne homályosíttassék el új rend alapítással az előbbi rendek hagyományos fénye és méltósága*. A politikai csatározásnak a hadszíntéren korábban kivívott sikerek, és a megkötött béke véget vetettek, és nem lévén oly nagyon ráutalva bécsi tanácsadóinak segítségére, remélve viszont a magyar rendek pénzügyi és politikai támogatását, a királynő nem hagyta magát eltéríteni szándékától. *Magyar Királyi Szent István-Rend* névvel 1764. május 5-én, József fiának német római királlyá történt koronázása napján Mária Terézia aláírta az alapító okiratot. A rend létrehozásának okait az alapszabályokban a következőképpen indokolták meg: *Ez a rend oly nemes vérből származott férfiak érdemeinek hálás elismerésére és megjutalmazására alapított, kik a fejedelem és az uralkodóház iránt jeles elmeheli tehetségük és érdemeik által magukat különösen megkülönböztették. Azon tisztelet jeléül pedig, mellyel az alapító Szent István első apostoli király iránt viseltetett, ezt a rendet Szent István apostoli király rendjének nevezte el, annyival is inkább, mivel eme rend alapításával egyszersmind fenn akarta tartani ama vitézi rend emlékezetét, melyet még a nagy király alapított*. Ezzel a kitüntetés új fajtáját, a polgári érdemrendet teremtették meg, jutalmazva a haza és az uralkodó érdekében véghez vitt kimagasló tetteket, diplomáciai sikereket, művészeti és tudományos eredményeket is. A rendet anakronisztikus módon az udvari rendek mintájára lovagok alapították, és a rendbe való felvétel feltételeként a nemesi származás és annak negyedfízgleni igazolása is szerepelt. A királynő valójában e nemzeti jellegű érdemrend létrehozásával, mint említettük a magyarság támogatását remélte, ezért viseli az a szentté avatott első király nevét. A magyar királyságot jelképezi az érdemrend heraldikus kialakítása, és a magyar nemzeti színek alkalmazása is. Az öltözék egyes részleteit a magyar nemzeti viselet ihletette, emellett ókori elemeket is átvettek, és a korszak aktuális divatjának hatása is megmutatkozik.

A 36 cikkelyből álló alapszabály a rend tagjainak számát száz főben határozta meg: közülük húsz a nagykeresztes, harminc a középkeresztes és ötven a kiskeresztes osztályba tartozott, bár az osztályok számszerű elosztása változhatott. A kitüntetés átadása mindenkor Szent István ünnepén, augusztus 20-án történt az alapszabályokban meghatározott rend szerint. Az alapszabály ismerteti a tisztségviselők sorát, a rend tagjainak jogait, a felvételről szóló diploma milyenségét és nem utolsósorban a rend jelvényeit és a három osztály öltözékét. A rendjelet és az alapszabályokat is megkapta az, akit ezzel az érdemrenddel jutalmaztak.⁹ A rendi tagok halála után a ruhadarabok tulajdonjoga visszazállt az uralkodóházra.

Az alapszabály 9. cikkelye szerint a rendi tag: ...a Rend nyilvános ünneplései alkalmával egy hosszú, felül bő, alul pedig szűkre szabott ujjakkal ellátott, hermelinnel prémezett, karmazsinvörös taffotával bélelt zöld bársonyból készült, földig érő vitézköponyeget öltön magára. Az alsó köntös és a Rend stívege karmazsinvörös bársonyból készült, emez pedig hermelinnel prémezett s kócsagtollakkal, melyek egy vörös és zöld hüvelyben vannak beszőrva, ékesített legyen. A közép- és kiskeresztesek öltözéke egyszerűbb, az egyes ruhadarabokat a hímzés helyett paszomány szegélyezi, a középkeresztesekét szélesebb, a harmadik osztálybéli öltözékét keskenyebb.¹⁰ Alapításakor 20 nagykeresztes, 30 középkeresztes és 50 kiskeresztes ornátust készítettek, azokat a rend saját ruhatárnokára bízta. 1796 óta Joseph Schuhmann szabó gondozta a díszöltözékeket, aki 1811 után az Aranygyapjas Rend ruhatáráért is felelt. A Mária Terézia által alapított, a bécsi Hofburgban lévő udvari ruharaktárban a *Montour Depot*-ban őrizték a rendi ornátusokat. Ebben az épületben ma a Kunsthistorisches Museum ruhagyűjteménye – az eredeti nevét megtartva – működik.¹¹ Ma az ornátusokon kívül díszöltözékeket, díszmagyarokat, egyenruhákat és udvari lakájlivréket is őriznek.¹²

Az I. világháborút követően hosszú egyeztetés után a száz ornátusból ötöt hagytak meg Bécsben, a többi kilencvenötöt Magyarországra szállították, és a budai királyi várban helyezték el. A második világháború során a várat lebombázták, a berendezés tönkrement, a rendi öltözékek – úgy tűnt –, teljesen megsemmisültek. A háború után a veszteségeket felmérték, a bombázás és a tüzvészek okozta hatalmas károkról jegyzőkönyvek adnak hírt: a várpalotában, a kerti építményekben elszenvedett kár összege a teljes érték több mint ötven százalékát tette ki, a belső berendezésekben és műtárgyakban történt veszteségeket felsoroló jegyzékben megtaláljuk a várban őrzött Szent István rendi díszruhákat is. A leltározók az öltözetek minden egyes darabját külön tételnek írták, ezáltal az I. osztályú ornátusból 40 darabot (1.600.000 pengő értékben), a II. osztályúból 80 darabot (2.400.000 pengő értékben), a III. osztályúból 183 darabot (3.660.000. pengő értékben) számoltak össze. A jegyzékekből tudhatjuk meg azt is, hogy itt őrizték Mária Terézia nagymesteri díszöltözékét is, az értékét 600.000 pengőben állapították meg.¹³ Elgondolni is fájdalmas, hogy ebből a háromszázhárom darabból kettő és két kisméretű töredék, amely ma – tudomásunk szerint – Magyarországon található. Az öt teljes ornátus, amelyek Bécsben maradtak átvészelték a háborút, azóta több kiállításon bemutatták azokat, így ma is megcsodálhatjuk a minden részletükben remekül megkomponált öltözeteket.

A Szent-István rendi ornátus nemzeti múzeumbéli története, mint korábban említettük 1947-ben kezdődött. Egy piarista szerzetes hozta be a múzeum Régészeti Osztályára azt a váll-leplet, az ornátus elülső részletét, melyet takarítónője miseruhának véelve mentett meg, és adott át neki megőrzésre.¹⁴ A váll-lepel, azaz *skapuláré* karmazsinvörös bársonyból készült, formája aszimmetrikus, ívelt, szegélye karéjos, körben dús aranyfonalas hímzés, hajló pálmáágakra felfűzött tölgylevelek díszítik, a felületet leveles tölgyágak hálózák be. A tölgyfa-levéldísz ókori mintára a királynő választotta, mivel a római polgárokat érdemeikért tölgylevelekből készült koszorúkkal jutalmazták. A váll-lepel bélelése a bársony színével egyező selyemtaft. A skapuláré felerősítésére a háton gombolódó hátrészt készítettek, ezáltal az fölvehető, és pántokkal a köpeny is hozzáerősíthető. Műtárgyunkban belévarrott, szakadozott papírlapon *S. Exzellenz Herrn Graf von Metternich Minister* olvasható. Ezek szerint Metternich-Winneburg Ferenc gróf viselte azt, aki 1780-ban száznyolcvanegyedikként mint nagykeresztes nyerte el a kitüntetést. /1–2. kép /

Az ornátus története negyven év múlva, 1998-ban folytatódott, mikor egy nagykeresztes öltözék gallérrájához is hozzájutott a gyűjtemény. Négy évtizedig őrizte a család a királyi palota rendészeként dolgozó édesapjuk által menekített darabot.¹⁵ Formai, technikai megol-

1. A váll-lepel

2. A váll-lepel részlete

dásaiban ez a darab is mesterien megkomponált, kvalitásosan kivitelezett. Formája körgyűrű cikk, szegélye hullámos, vattával alátöltött hermelinimitáció. Technikatörténeti szempontból is érdekes ez, hiszen a műszörme a 18. század találmánya. A háton három bevont gombbal záródik, gallérja álló. Ragyogó, domború hímzését – szokatlan módon – behéímezték a bársonyba. Vastagabb és vékonyabb aranyozott ezüstfonallal dolgozott a készítője, flittert és sodrott zsinórt is alkalmazott a hímzés elkészítéséhez. A gallér elejét közepén a rend plasztikus nagykeresztes csillaga díszíti: két egymásra helyezett lapból alakították ki azt. Az alsó egy nyolcgágú ezüst sugárkoszorú, a sugarakat ezüst lappal borították és körben ezüst zsinórral kontúrozták. A sugarak ötös csoportjai között ezüst flittersorral díszített sugarak ismétlődnek. Erre a körlapra helyezték a magyar címet: vörös bársony mezeje domború, zöld hármashalmára helyezett arany leveles koronából arany flitterrel kivarrott, bouillonnal (apró, nemesfém rugó) levarrt flittersorból kialakított kettős kereszt emelkedik ki, két oldalán M. T., Mária Terézia monogramja. A címer arany kerete flittersor, körben ezüst lemezből kivágott tölgylevelek koszorúja övezi. A gallér szegélyén, a csillag két oldalán szimmetrikusan fut a *skapuláre* keretdíszéhez hasonló, aranyfonalas, tölgyleveles mustra. A mintában a leveleket kétféle módon alakították ki: az egyik levéltípus aranyozott ezüstfonallal hímzett, a másik arany bouillonnal lefogott flittersorokból áll. Az állógalléron hasonló módon, kisebb léptékű levelek sorából komponált hímzés fut. Az eredeti bélés karmazsinszínű selyemtaft, körben világosabb selyemből javítás látható. A bélésbe egykori tulajdonosának nevét beleírták tintával, ez azonban az idők folyamán sajnos kikopott és kiesett, ezáltal olvashatatlanná vált. /3–4. kép / A meglévő részletekhez a textilrestaurátorok megvarrták a bársony köpeny rekonstrukcióját, így az öltözik, ha eredeti szépségét nem is közelíti meg, de egységes látványt nyújt, és a brüsszeli Hungaria Regia című kiállításon be is mutattuk.¹⁶ /5. kép / A rend első osztályú textilcsillagából egyet az Éremtár őriz, ez a galléron láthatónál kevésbé kvalitásos kivitelben készült.¹⁷

3. A gallér

4. A gallér részlete a textilsillaggal

Az uralkodók a rend nagymesteri rangját a trónnal együtt nyerték el. A Szent István rend az egyetlen, melynek nő volt a nagymestere, részére elkészítették az ornátus egyetlen női változatát. Mária Teréziát ebben a pompában örökítette meg egy ismeretlen osztrák festő 1765-

5. A rendi öltözék rekonstrukciója

ben. Az öltözék színében, díszítésében őrzi a Szent István rendi ornátus sajátosságait, de szabása és az öltözék-kiegészítők a korszak divatját követik. A vörös bársony szoknyát tölgyleveles arany hímzés, a vállfüzőt arany csipke díszíti, erre borul a 18. században divatos kendőcske (fichu), melyet a kivételes alkalomra aranyszínű textíliából varrtak. A hermelinszőrmével szegélyezett zöld palást a férfiöltözékhez hasonló. A királynő nyakában a rend láncát hordozza az első osztályú kereszttel, mellére tűzve a rend ékkövekkel kirakott viseleti példánya látható.¹⁸ Ezzel a valóban remekművű „ékszerrel” számos metszeten ábrázolták, melyek közül többel a Történelmi Képcsarnok is rendelkezik.¹⁹ Ez a kitüntetés formailag megegyezik zománcos társaival, a kereszt szárjai zöldek, itt smaragdból kirakottak, a fehér zománcos kör keretelésében arany betűs felirattal a rend jelmondata olvasható *PUBLICUM MERITORUM PRAEMIUM* – az érdemnek (érdemesnek) nyilvános jutalma – középen vörös, rubin mezőben gyémántból kirakott hármashalmon arany koronából gyémántos kettős kereszt emelkedik ki. Gyémántokkal kirakottak a kereszt két oldalán a királynő nevének kezdőbetűi és a felfüggesztésre szolgáló gyűrű is. A kitüntetés vörös, zölddel szegélyezett, csokorra kötött selyemripsz szalagról függ alá. Ez a műtárgy ma az Érentár gyűjteményét gazdagítja, és a Magyar Nemzeti Múzeum állandó történelmi kiállításán látható.²⁰ A nagymes-

teri és a nagykeresztesek ornátusához is hozzátartozott az arany, öntött elemekből álló lánc. Minden részlete jelkép, a szent koronából, az alapító és a szent király monogramjainak váltakozásából komponálták: a koronát rozettákból, levelekből kialakított S[anctus] S[tephanus], majd M[aria] T[heresia] betűk követik. A lánc közepén felhőszalagtól övezve kiterjesztett szárnyú sas, a *felsőleges II.áz szimboluma* röpül, fölötte patkó alakú, lebegő mondatzalagban: *STRINGIT AMORE – szeretettel kapcsol egybe* – olvasható. Egy – sajnos hiányos – láncot tudhat magáénak a múzeum Éremtára, a hozzáillő I. osztályú kereszt helyett egy eredetileg nem a lánchoz tartozó II. osztályú keresztet fűztek, utólagos kiegészítésként.²¹

A nagymesteri férfiöltözetet teljes pompájában a reprezentatív egész alakos uralkodói portrékon láthatjuk. I. Ferenc császárt Franz P. Zallinger festette le, vörös skapuláréjában pompás zöld köpenyt visel, bősége dús redőkben a király mögé helyezett arany kárpitozású székre borul. A köpeny eleje lekerekített, bő tölcserujja alól egy szűk ujj villan elő. Körben és az ujját hermeline szőrme kereteli. A szegélyen az öltözők más darabjaival egyező arany tölgyágakból komponált gazdag hímzés díszíti. A galléron a hímzett textilesillag, az uralkodó nyakán a rendi lánc, rajta a zománcos kereszt függ. Az uralkodó jobbát csipőre helyezi, baljával arany textíliával letakart asztalra támaszkodik, melyen vörös párnára helyezve királyi méltóságának attribútuma a magyar szent korona látható. Öltözőkéhez vörös, szűkszárú, arannyal hímzett nadrágot visel, lábát zöld, arany leveles dísszel kivarrott lábbelibe bújtatta. A lábbeli formája a 17–18. században a magyar öltözőknek viselt deli csizmaét követi. Különlegessége a piros sarok, melynek viselete a francia udvari etikett szerint kizárólag az uralkodó és az udvarképes arisztokrácia joga volt. I. Ferenc fejét hermelines kalpag fedi, ez a magyar jellegzetességeket hordja magán: szőrmeszegélyes, vörös bársony zacskója hímzett, fehér kócsagtoll bokrétája gyémántos forgóba tűzve.²² I. Ferencet Egger Vilmos is megörökítette az ornátus *ékruhájában*. A festő a modell beállításában és a kép hátterén is változtatott, a király öltözőkében azonban egyetlen különbség fedezhető fel, itt egyszínű, világos bőr lábbelit visel.²³

I. Ferenc Józsefet Heinrich Ede festette meg a Szent István rend nagymestereként. Az uralkodó a balját nyugtatja a csipőjén, jobbával egy asztalra támaszkodik, melyen a szent korona és a jogar látható. Egy kanellurázott oszlop talapzata és egy félrevont vörös függöny szolgálnak a király háttéréül, a távolban a Lánchíd és a királyi Vár látszik.²⁴ A festmény eredetileg a Magyar Királyi Udvari Kancellária számára készült. A festő, hogy művét tökéletes hitelességgel készíthesse el, kikölcsönözte az ornátust az udvari ruharaktárból. Mivel az átadott együttesből a *kard, nadrág, öv és topány* hiányzott, a művész megismételte kérését. A válaszból megtudhatjuk, ezek az öltözetet kiegészítő darabok már a festmény készülésekor idején, 1864-ben nem voltak meg a rendi ruhatárban, éppen ezért a művésznek az V. Ferdinándról készült portrét ajánlották mintául.²⁵ I. Ferenc József az 1914-ben fehér mázas kerámiából megalkotott szobron is ezt a rendi öltözetet hordja. Az alkotás Ligeti Miklós (1871–1944) munkája nyomán – szignatúrája és az évszám a művön látható – a Zsolnay gyárban készült.²⁶

Az ornátust kivételesen fontos események alkalmával öltötték fel a rend tagjai, kitüntetett esemény volt az új tagok felvétele. A szertartás az alapszabályokban lefektetett sorrend szerint következett: a kandidátus a meghatározott napon és órában tartozott a rendi öltözetben megjelenni, ahol a rend vitézei és tisztjei várták már. Miután a királynő elfoglalta helyét a baldachin alatt, a rend kancellárja a trónus előtt térdelve parancsot és engedélyt kért arra, hogy a leendő tagok bebocsátást nyerhessenek. A rend *titoknokja* felolvasta a tagsággal járó követelményeket, majd a kandidátusok nevük elhangzása után a királynő elé helyezett párnán térdelve a feszület előtt hitet tettek. Utána a nagymester – jelen esetben Mária Terézia – latin szavakkal a hűség megtartására inti a kandidálót: *semmit sem kételkedvén afelől, hogy ame-*

lyeknek hűséges magatartását most hittel fogadtátok, szinte úgy, mint az a derék és megtisztelt vitézekhez illik, azokat minden helyen és időben pontosan megtartjátok. Elveendők annak okáért kezeinkből ezen rendnek néktek szánt díszjelét, mindazokat, miket most hittel fogadtatok emlékezetetekben hiven megtartsátok. Mi azonban irántatok viseltető kegyelmünket és jóakaratomkat továbbá is megerősítjük. A rend tagjainak szerencsájük lészen Bennünket a rend vecsernyéjébe vezetni.

Az első, 1764. évi átadási ceremóniát történeti hűséggel örökítette meg Martin Meytens (1695–1770) udvari festő műhelye. A schönbrunni kastélyban először három magyar arisztokrata, Barkóczy Ferenc, Batthyány Lajos és Esterházy Ferenc és egyetlen osztrák, Hatzfeld Károly nyerte el a rend nagykeresztjét, az utóbbi a kép főszereplője is. Az esemény az alapszabályokban rögzítetteknek megfelelően zajlott: lépcsőzetes emelvényen, baldachin alatt ül az uralkodó Mária Terézia, előtte térdel a gróf, körben a rend tagjai állnak díszöltözékükben, a baloldali páholyban a királyi család tagjai figyelik az eseményeket, a terem másik oldalán a királyi testőrség vörös, kacagányos, díszegyenruhában vigyázza a történetket.²⁷

A 18. század folyamán főképpen az osztrák és a magyar arisztokrácia tagjai, a 19. századtól kezdve Európa számos uralkodója részesült ebben a magas kitüntetésben, közülük itt csupán néhányat említünk: I. Napoléon a franciák császára (1810), VI. Frigyes Dánia királya (1814), XVIII. Lajos (1815), I. Ferdinánd Szicília királya (1821), I. Ferenc Szicília, X. Károly Franciaország, VII. Ferdinánd Spanyolország királya (1825), I. Miklós orosz cár (1826), de elnyerte Ali pasa (1855), és Nasr-Eddin perzsa sah is. (1859) Uralkodók, arisztokraták összesen ezerhét-százötven vehették át a rendjel különböző fokozatát.²⁸

A nagykeresztesek ornátusa hasonló volt a nagymesterekéhez. Hozzá tartozott a rend láncja, ezt az udvari alkalmakon is viselniük kellett, máskor a vállszalagot hordták, a rendi csillagot vagy a megfelelő osztályú keresztet tűzték polgári vagy katonai öltözékükre.²⁹

József királyi herceg 1794-ben lett a rend tagja, Magyarország nádoraként (1776–1847) ebben a díszöltözékben ábrázolta Than Mór a Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházának falfestményén, a magyar történelem és művelődéstörténet jelentős alakjai sorában. A Történelmi Képcsarnok őri József főherceg egészalakos reprezentatív portróját is, melyet a Nemzeti Képcsarnok Egylet megbízásából Barabás Miklós festett. Ornátusa részleteiben is egyezik I. Ferenc díszruhájával, szűk vörös nadrágot és piros sarkú, arany tölgylevellel hímzett zöld lábbelit visel.³⁰

A rendi nagykereszt csillagából kettőt öröz az Éremtár. A jelvény a textilesillaghoz hasonlóan nyolcágú csillag, közepén vörös mezőnek hármashalmán a kettős kereszt, kétoldalt M.T., Mária Terézia monogramja, a pajzs körül fehér alapon fekete betűkkel a rend jelmondata olvasható. Az egyik csillag tulajdonosa a belevéselt felirat szerint Haller gróf volt: *Dem General der Cav. Graf Haller zum Andenken von E.H.A.*³¹ A másikat Horthy Miklós kormányzó, mint a rend nagymestere viselte 1938 után. Ekkor a módosított alapszabályok értelmében a rendjelek újból adományozhatók lettek, a kormányzó pedig a királyi jogokat gyakorolta, és ellátta a rend nagymesteri teendőit is.³²

Bár a kitüntetést kizárólag polgári érdemek jutalmazására hozták létre, egyetlen esetben azonban kivételt tettek, és elkészítették a csillag hadi változatát is, melyet József főherceg vezérezredes (1872–1962) kiemelkedő első világháborús érdemeiért kapott meg. A rendjelet publikációkból ismerjük, a csillag sugaraira, a magyar címer alá helyezték az egymáson keresztbe tett kardokat.³³

Első osztályú kereszt a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében sajnos nem található, de a nyíregyházi Kállay – gyűjtemény őriz egy rozettás, vörös-zöld ripszszelyem vállszalagot, a ráfűzött zöld zománcos I. osztályú kereszttel együtt. A kereszt aranyból domborított szent

koronáról függ alá, zöld zománcos talpas szárral, középen fehér kör keretben az arany betűs felirat, középen a magyar címer, kettős keresztjének kétoldalán a királynő monogramjával. A nagykeresztnek öltönyön viselhető kicsi példányát, a *decoratio minor*-t 1908-ban létesítették, és az Érentár tulajdonába került belőle egy, mely Tisza István tulajdonában volt egykor, a Károlyi családtól pedig a kitüntetés *miniatűr* példánya került a múzeumba.³⁴

A középkeresztes öltözcék egyszerűbb, a dús arany himzés helyett arany paszomány szegélyezte a ruhadarabokat. A társasági ruhához hordott középkeresztje vörös – zöld csokorra kötött selyemszalagról függött, formai megoldása hasonló, csupán kisebb léptékű, mint az első osztályú kitüntetés.³⁵

A kiskeresztes öltözcék az előzőnél keskenyebb arany paszomány díszíti. I. Ferenc József apostoli magyar király és osztrák császár nagymestersége alatt 1867-ben 1025-ként Eötvös József, 1030-ként Arany János, 1875-ben Kandó Kálmán, a millenniumkor egymást követően Munkácsy Mihály, Benczúr Gyula és Lotz Károly, 1910-ben Mikszáth Kálmán, 1912-ben Szinyei Merse Pál munkásságát jutalmazták a kiskereszttel. Ez méretben különbözik az előző osztályú keresztől, és háromszögre hajtogatott, vörös-zöld rípszelyemszalagra fűzték föl. Török Kálmán vezérezredes, Munkácsy Mihály és Szinyey Merse Pál III. osztályú kiskeresztjét őrzi az Érentár.³⁶

Az osztrák császárok és királyok által alapított rend közül kettőt, a katonai és polgári rendet Mária Terézia, a Vaskorona rendet és a Lipót rendet I. Ferenc alapította. Mindkettőnek ismeret a tervezője: Joseph Fischer (1769–1822) udvari rézmetsző és dekorátor a Lipót rend, az osztrák császári Vaskorona rend díszöltözetét Philipp von Stubenrauch (1784–1848), az udvari színház *kostümdirektora* tervezte.³⁷ Bár a Szent István rend ékruhájának ismeretlen a tervezője, elmondhatjuk, az ötletadók tetszetősen válogatták meg a színeket és formákat is: merítettek az ókor és a középkor sajátosságaiból és utaltak a magyar hagyományokra is.

A Szent István Rend alapítása, majd 1771-ben a Szent Jobb Budára hozatala része volt a Mária Terézia idejében újjáéledő Szent István kultusznak. A rend jelentőségét hangsúlyozta Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) megbízatása is, aki a magyar Udvari Kancellária tanácstermének mennyezetén a Szent István Rend első ceremóniáját megörökítette. Műve 1768-ban készült el, merőben más felfogásban, mint a korábban említett Meytens kép. Maulbertsch oszlopos, árkádos térbe állította a földi szereplőket, baldachinos trónuson, nagymesteri díszben ül a királynő, és éppen a nagykeresztet nyújtja át az első kitüntetettnek, Batthyány nádornak. A gróf mögött Esterházy Ferenc és Hatzfeld gróf állnak a rend ornátusában, de résztvevője a jelenetnek a később, 1766–67-ben kitüntetett Grassalkovich Antal gróf is. A csoport fölött kinyílik az égbolt, az égi szereplők is bekapcsolódnak a történetbe. Allegorikus férfi- és nőalakok jelenléte utal a királynői erényekre, ezáltal a jelenetet elvonatkoztatva a valóságtól, a festő művével a kitüntetetteknek és a jó uralkodás megdicsőülésének is örök emléket állít.³⁸

Jegyzetek

- 1 LAKATOS Sarolta: Rendjelek és kitüntetések a Jósa András Múzeumban. Nyíregyháza, 1994.12.
- 2 Kállay Kristóf a Szuverén Máltai Lovagrend szentszéki nagykövete, a Magyar Máltai Lovagok Szövetségének elnöke gyűjtő és szervező munkája nyomán rendjelek, kitüntetések és rendi öltözetek kerültek a múzeumba. Vö. LAKATOS 1994. A mű szerzője vezeti a múzeum Kállay – gyűjteményét, szíves közlése nyomán tudhatjuk, hogy rendelkeznek a szuverén máltai lovag rendi öltözeteivel, két cucullával, egy tiszteleti lovagi,

- egy magisztrális lovagi öltözettel, egy tiszteleti dáma köpennyel és egy vörös máltai uniformissal is.
- 3 A Szent Sír lovagrend díszöltözékének plasztronja: fekete bársony, aranyfonalas, flitterrel, babérágakból komponált hímzése a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályának egykori vezetője Tápay-Szabó Gabriella ajándékként került a gyűjteménybe. (Ltsz. T. 1960.149) A Máltai lovagrend öltözetének hímzett részletei fekete posztó alapra készültek, arany zsinór rátéthímzéssel. (Ltsz.:T. 1982.227. 1–5.) A múzeum Legújabbkori Főosztálya Textilgyűjteményének tulajdonában található egy teljes Szent Sír lovagrend díszöltözék, mely most az állandó kiállításban látható.
 - 4 Ezúton köszönöm meg Pásztor Emese művészettörténésznek, hogy kollegialitásával hozzájárult gyűjteményünk műtárgyainak gyarapításához.
 - 5 Az új szerzeményi kiállítást rendezte Pallos Lajos régész-történész, az Éremtár dolgozója, akinek ezúton köszönöm segítségét.
 - 6 A Hadtörténeti Múzeum Textilgyűjteménye is rendelkezik egy, a köpenyből származó töredékekkel. (Mérete: 38 x 4,5 cm,) (Ltsz.: T. 1994.30.1.)
 - 7 Gedai István főigazgató úr ismeretségi köréből hozta be az ajándékozó a két, egykor nagykeresztes ornátushoz tartozó töredéket. (40 x 20 cm, 12 x 12 cm) (Ltsz. T. 2000.1.1-2.)
 - 8 KUGLER, Georg: A középkori lovagrendektől a modern érdemrendig. Tanulmányok Budapest Múltjából. Budapest, 2001. 83.
 - 9 A Szent István Rend alapszabályai megtalálhatók a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében. (Ltsz.: 202, helyszám VI. 494) *Constitutiones Insignis Ordinis Equitum S. Stephani Regis Apostolici*, Viennae, 1764. Nyolc rézmetszetű illusztrációját Johann Ernst Mansfeld (1739–1796) készítette. Mérete: 33 x 22 cm, 35 lapból áll. Bővebben: Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítási katalógus. Budapest, 2000. V-38. A leírást Basics Beatrix készítette.
 - 10 Vö.: FELSZEGHY Ferenc–RÁTVAY Imre–PETRICHEVICH György–AMBRÓZY György: A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Budapest, é.n. (1943) 278–305. A Szent István-rend történetéről legújabban: PANDULA Attila: Der königlich – ungarische St. Stephans – Orden. In: Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde. Nr. 5. 1992. Febr. 4–14.
 - 11 KUGLER, Georg: A középkori lovagrendektől a modern érdemrendig. Tanulmányok Budapest Múltjából. Budapest, 2001: 87.
 - 12 KUGLER, Georg: Die österreichischen Hausorden. In: Des Kaisers teure Kleider. Festroben und Ornate, Hofuniformen und Livreen vom frühen 18. Jahrhundert bis ins Zeitalter von Franz Joseph I. und Elisabeth. Kiállítási katalógus. Wien, Mannheim 2001.
 - 13 Bővebben: KÓKAY György: Dokumentumok a volt királyi palota háborús veszteségeiről és újjáépítésének előzményeiről. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXIX. Budapest, 2001. 293–342.
 - 14 Ltsz. : T. 1947.2. 1. Mérete: 132 cm x 52 cm.
 - 15 Ltsz. :T. 1998.62.1. Átmérője: 77 cm.
 - 16 Hungaria Regia 1000–1800 Fastes et défis. Europalia '99 Hungaria kiállítás. Brüsszel, 1999. Kat. szám: 405–406.
 - 17 I. osztályú textilszillag (Ltsz.: 63/978-3) Irodalom: MAKAI–HÉRI 1990. Kat.szám: 190.
 - 18 KUGLER 2001. Kiállítási katalógus. 97. Kat.szám. 13. 100. kép. A portré 1765-ben készült. Mérete: 230 x 151 cm Kunsthistorisches Museum tulajdona Inv. Nr. 6743.

- 19 Vö.: PANDULA Attila: A falerisztika történeti forrásai. Numizmatikai és társtudományok III. A Nyíregyházán 1997. október 17–19. között tartott konferencia előadásai. Nyíregyháza, 1999. 29.
- 20 Mária Terézia ékkövekkel kirakott viseleti példánya (Ltsz.: 126/971–2), Irodalom: MAKAI Ágnes–HÉRI Vera: Kítüntetések. Budapest, 1990. Kat. szám. 189. és kép.
- 21 A rendi ruhához tartozó lánc (Ltsz.: 64/978) rajta II. osztályú kereszt (Ltsz.: 1/979) Irodalom: MAKAI–HÉRI 1990. Kat. szám: 191.
- 22 KUGLER 2001. Kiállítási katalógus. Kat. szám. 14. II. Ferenc portréja 1804-ben festette Franz P. Zallinger (1742–1806) Collegium Pazmanicum tulajdona. Mérete 350 x 180 cm.
- 23 EGGER Vilmos (19. sz.c.f.) : I. Ferenc portréja. Vásznon, olaj, Mérete 244 x 158 cm (Ltsz.: 479.).
- 24 HEINRICH Ede (1819–1885): I. Ferenc József portréja. Vásznon, olaj, mérete: 244 x 145 cm (Ltsz.: 64.3).
- 25 PANDULA Attila 1999. 31.
- 26 LIGETI Miklós (1871–1944): I. Ferenc József portréja. Mázas kerámia, magassága: 86 cm (Ltsz.: 2000.1.). Irodalom: Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban. I. Budapest, 2000. 26.
- 27 Maria Theresia als Königin von Ungarn. Kiállítás a halbtorni kastélyban, 1980. Kiállítási katalógus 488. 19. kép. Martin von Meytens műhelye: Gróf Karl Friedrich von Hatzfeldnek a Szent István rend nagykeresztes rendjelet adományozza a királynő. Az olajfestmény 1764-ben készült, a schönbrunni kastély tulajdona.
- 28 FELSZEGHY (1943): 288–305.
- 29 A nagykeresztesek ornátusát számos grafikán megörökítették. Láthatjuk az Alapszabályokban (8. jegyzet), de megörökítette színezett rézmetszetén Viero Theodoro (1740–1819), (MTKes.7131. T.), Mayer Carl (1798–1868) és Neumayer Lorenz (1796–1845) is. MTKes. 15/1941.Gr.
- 30 BARABÁS Miklós (1810–1898): József nádor portréja. Vásznon, olaj, mérete: 234 x 198 cm Ltsz.: 90.1. Irodalom: Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban I. Budapest, 2000. 20.
- 31 A nagykereszt csillaga Haller gróf példánya (Ltsz.: 170. 972) Irodalom: MAKAI–HÉRI: 1990. Kat. szám. 192.
- 32 MAKAI Ágnes: Horthy Miklós kítüntetései a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában. Kézirat, nyomtatásban jelen kötetben olvasható. A csillag leltári száma: 17. C/994-4.
- 33 Vö.: PANDULA Attila: József főherceg Szent István-rend nagykeresztje hadidíszítménnyel és kardokkal. Turul. 1993. /1–2. 17–22.
- 34 FELSZEGHY (1943): 287. A nagykereszt kisdekoráció (Ltsz.: 14/951-130).
- 35 Középkereszt a nyíregyházi és a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában is található. LAKATOS 1994: 25–26. 82. kép. A kereszt mérete: 8 x 4,3 cm, a szalag szélessége: 10,4 cm, (Ltsz. JAM KKGY 91.1.30.1.) (Ltsz.: MNM. 58/959) Irodalom: MAKAI–HÉRI 1990. Kat.szám: 193.
- 36 Török Kálmán vezérezredes III. osztályú keresztje (Ltsz. 14 c/2000-1), Munkácsy Mihály III. osztályú keresztje (Ltsz.: 65/941-14), Szinycy Merse Pál III. osztályú keresztje (Ltsz.: 4/945-6).
- 37 KUGLER 2001. Kiállítási katalógus. Kat. szám: 17, 18.
- 38 A falfestménynek két vázlatja ismeretes. Vö.: Történelem-Kép 2000. V-36. Jávor Anna és Nadia Shelest közölték kutatásuk eredményeit.

Geschichte und Andenken des Ornaments des königlich-ungarischen St. Stephans-Ordens

Die Gründungsurkunde des königlich-ungarischen St. Stephans-Ordens wurde von Maria Teresia am 5. Mai 1764 anlässlich der deutsch-römischen Kaiserskrönung ihres Sohnes unterschrieben. Mit dieser Stiftung wurde eine neue Art der Auszeichnungen, der sogenannte bürgerliche Verdienstorden ins Leben gerufen, damit belohnend diejenigen, die entweder hervorragende Verdienste um das Vaterland und um den Herrscher vollbrachten oder diplomatische, künstlerische sowie wissenschaftliche Erfolge erreichten. Der Orden wurde – in anakronistischer Weise nach der Art höfischer Orden – von Rittern gegründet und die Bedingung der Aufnahme war auch der Beweis der auf vier Generationen zurückgehenden adeligen Abstammung. Die Königin wollte mit der Stiftung des Ordens eigentlich den ungarischen Adelsstand enger an sich binden, deswegen trägt der Orden den Namen des zum heilig gesprochenen ersten Königs und deswegen symbolisiert auch das Ordenszeichen das ungarische Königtum in seiner heraldischen Ausstattung und in seinen Farben.

Der Gestalter des Ornaments arbeitete bei der Anfertigung seines Entwurfs nach Vorbildern aus der Antike und aus dem Mittelalter, beziehungsweise nach Nationaltraditionen.

Die Mitgliederzahl des Ordens war auf hundert beschränkt; in der Ordensgemeinschaft gab es 20 Großkreuz-, 30 Kompturkreuz- und 50 Kleinkreuzinhaber.

Das Ordenszeichen und die Statuten bekamen die Mitglieder, als sie in den Orden aufgenommen wurden, der Ornat wurde aber weiterhin im Kleiderdepot des Ordens aufbewahrt und er wurde nur für bedeutende Gelegenheiten ausgeliehen. Nach dem Tod des Ordensmitglieds des Eigentumsrecht des Ornaments an das Herrscherhaus zurück.

Nach dem Ersten Weltkrieg wurde fünf von den hundert Ornaten in Wien gelassen, die weiteren 95 wurden nach Buda, in die Burg geliefert. Es fällt schwer auch auszusagen, daß nur Teile der 95 Gewänder in die Museumssammlungen gekommen sind.

Ein karmasinrotes Untergewand (Skapulier) wurde im Jahre 1947 von einem Piaristmönch ins Ungarische Nationalmuseum gebracht. Es rettete die Putzfrau des Mönches von dem Verfall, die das Gewand für einen Messgewand hielt. Der Skapulier ist an den Rändern mit goldgestrickten Eichenlaubranken verziert, und mit rotem Seidentaft gefüttert. An einem auf das Gewand genähten, zerfetzten Papierblatt ist die Inschrift *S. Exellenz Herrn Graf von Metternich Minister* zu lesen. Metternich erhielt den Rang des Großkreuzes im Jahre 1780.

Die Geschichte des Ornaments setzte sich im Jahre 1998 fort. Bis zu dieser Zeit bewahrte eine Familie das während dem Zweiten Weltkrieg von dem Familienoberhaupt sicher gestellte Ornamentsstück auf. Auch das war einmal ein Teil eines Großkreuzornats. Der Kragen ist aus grünem Samt mit Besatz aus Hermelinimitation, die Goldstickerei ist der auf dem Skapulier sehbbaren Stickerei ähnlich, am vorne ist der Mantel mit einem Stern geschmückt: das ungarische Wappen ist von einem silbernen Strahlkranz umgeben, an der zwei Seiten des Doppelkreuzes ist M. T., das Monogramm der Königin zu sehen. Das neuerlich in die Sammlung des Museums gekommene Objekt konnten die Besucher sich in der Ausstellung der Neuerwerbungen besichtigen. Zu den vorhandenen Originalteilen wurde das wichtigste Stück der Kleidung, die Mantelrekonstruktion angefertigt, die in der "Europalia"-Ausstellung in Brüssel schon gezeigt wurde.

Die Herrscher erhielten den Rang des Großmeisters des Ordens mit ihrer Thronbesteigung automatisch.

Für Maria Teresia wurde der einzige Frauenornat gefertigt, darin wurde die Königin von einem unbekanntem österreichischen Maler im Jahre 1765 verewigt. Der mit Edelsteinen besetzten königlichen Orden gehört der Sammlung unseres Münzenkabinetts, und es ist zur

Zeit in der historischen Dauerausstellung zu sehen. Dieser hervorragende Schmuck ist formell mit den Emailorden gleich, aber die grünen Röhren des Kreuzes sind hier mit Samaragden, das rote Feld des ungarischen Wappens mit Rubinen, das Silberkreuz und das Monogramm von Maria Teresia mit Diamanten besetzt.

Alle Herrscher wurden in großmeisterlichem Mannerornat verewigt. Einige von diesen Darstellungen sind in der Sammlung der Historischen Bildergalerie: das Bild von Franz I wurde von Vilmos Egger, das von Franz Josef I von Ede Heinrich gemalt. Unter den Inhabern des Großkreuzes war Palatin Josef der berühmteste, der auch auf dem Fresko von Mór Than im Treppenhaus des Museums im Ornat des Ordens dargestellt wurde und auch Miklós Barabás stellte den Erzherzog in diesem Ornat an dem im Auftrag des Nationalen Biledergalerie-Vereins gefertigten repräsentativen ganzfigürlichen Porträt dar.

Von den Ordenzeichen können mehrere in der Sammlung des Münzenkabinetts auffindig sein. In unserem Besitz haben wir aus Gold gegossene Teile einer Ornatskette – leider aber unvollständig –, die gegossene verkleinerte Kopie der Heiligen Krone, sowie Monogramme S:S. und M.T.: das Monogramm S.S weist auf Heiligen Stephan hin, das M.T auf die Königin. Die Kette besteht aus der Wechslung dieser zwei Monogramme, vorne ist ein von Wolkenband gerahmter fliegender Adler, der das Habsburg-Haus symbolisiert. Über den Adler ist ein Satzband mit der Inschrift STRINGIT AMORE – von der Liebe verknüpft.

Von den Sternen des Großkreuzes sind zwei aufbewahrt, in unserer Sammlungen gibt es aber leider kein Kreuz der ersten Klasse und keine Schulterbinde. In der "Kállay" Sammlung des Jóna András Museums von Nyíregyháza ist eine mit Rosetten verzierte rot-grüne Seidenschulterbinde als Geschenk gekommen, woran das Großkreuz hängt.

Das Gewand der Inhaber des Komturkreuzes ist auf den Rändern mit goldem Posamenten verziert. Das Komturkreuz ist dem Großkreuz ähnlich, es ist nur ein bißchen kleiner, als es der ersten Klasse. Die Kreuze, wie auch die verkleinerten Kopien der Auszeichnungen wurden zu Gesellschaftskleider getragen.

Das Gewand der Inhaber des Kleinkreuzes ist mit noch schmalere Posamenten verziert, auch das Kreuz ist hier kleiner.

Unter der Großmeisterschaft von Franz Josef I erhielten József Eötvös und János Arany (1867), Kálmán Kandó (1875), Mihály Munkácsy, Gyula Benczúr und Károly Lotz (1896), Kálmán Mikszáth (1910), sowie Pál Szinyey Merse (1912) die Auszeichnung. Die Kleinkreuze von Generaloberst Kálmán Török, Pál Szinyey Merse und Mihály Munkácsy hat heute das Münzenkabinettt im Besitz.

Die Gründung des St. Stephans-Ordens, dann die Förderung der Heiligen Recht nach Buda waren Ereignisse des in der Zeit von Maria Teresia neubelebenden St. Stephans-Kultus. Die Bedeutung des St Stephans-Ordens wurde schon bei seiner Gründung erkannt, und schon die erste feierliche Übergabeceremonie wurde für Verewigung würdig gefunden. In diesem Thema fertigte Anton Maulbertsch ein Fresko im Jahre 1768 an die Decke des Konferenzsaals der Höfischen Kanzlei. An seinem Werk kommen neben den irdischen Gestalten auch die himmlischen vor. dadurch wurden sowohl die Ausgezeichneten als auch die Tugenden der Königin vom Künstler verewigt.

Fordította: Striczki Terézia

